

Ti. 28. *11-3*

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

11.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

VII.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1939

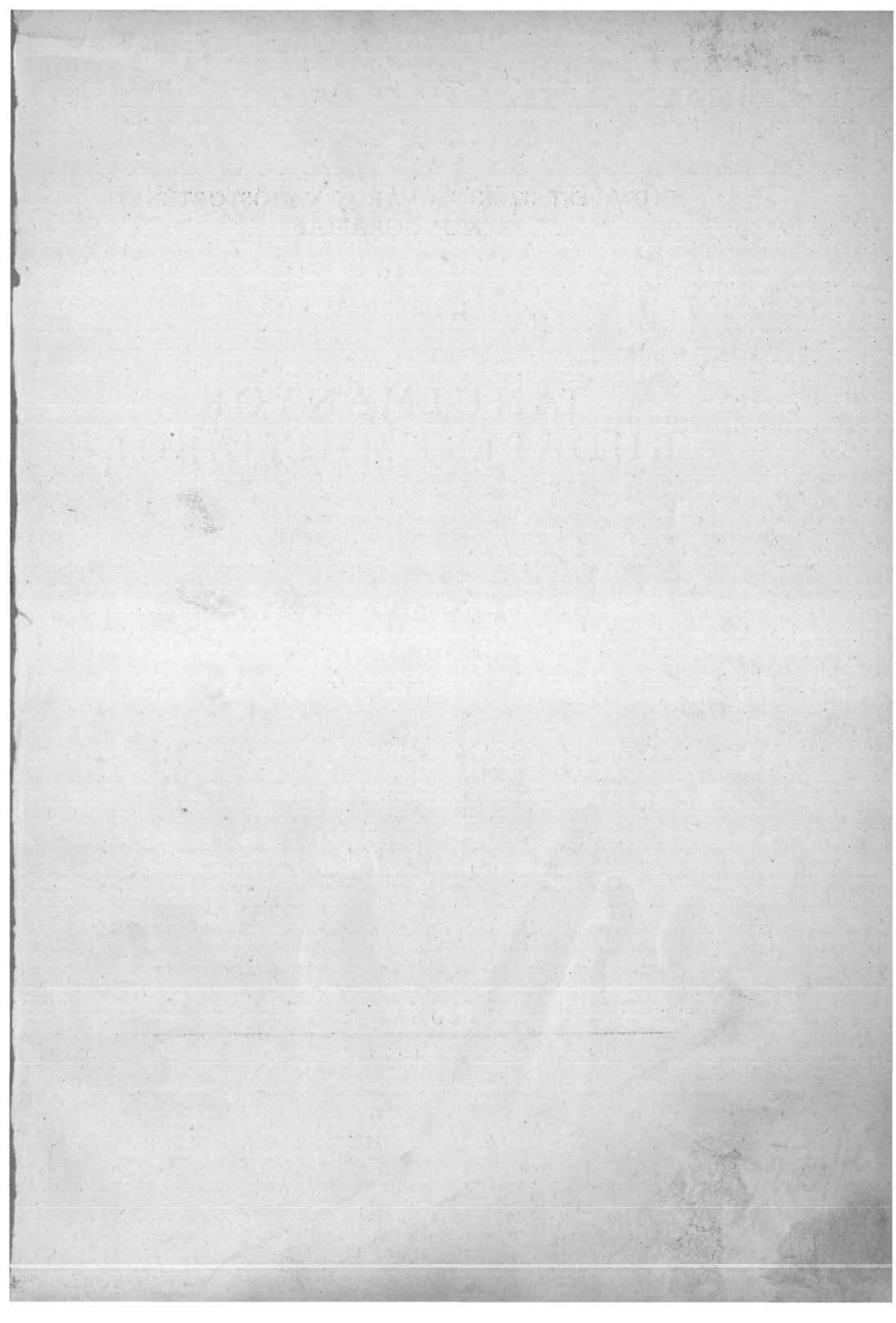
**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI SOROZATÁBAN EDDIG MEGJELENTEK:**

1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.
2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.
3. Tanulmányok Budapest multjából, I. 1932.
4. Tanulmányok Budapest multjából, II. 1933.
5. Tanulmányok Budapest multjából, III. 1934.
6. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragó-
jelek. 1935.
7. Tanulmányok Budapest multjából, IV. 1936.
8. Tanulmányok Budapest multjából, V. 1936.
9. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. 1937.
(A címlapon tévedésből a Monográfiák VIII. kötete-
ként van jelezve.)
10. Tanulmányok Budapest multjából, VI. 1938.
11. Tanulmányok Budapest multjából, VII. 1939.

**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK:**

- Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a
Raktár-utcában. 1931.
- Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep
Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.
- Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und
Funde. 1934.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

11.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:

DR. NÉMETHY KÁROLY

ÉS

DR. BUDÓ JUSZTIN

VII.

BUDAPEST

1939

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:
DR. NÉMETHY KÁROLY
ÉS
DR. BUDÓ JUSZTIN

VII.

~~671~~
Magyar Újságírók Országos
Szövetsége
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1939

~~FŐVÁROSI STABO ERNYŐ KÖNYVTÁR~~
~~A Duplura cserélt ki a katalógusban~~
~~átrendelt má.~~

Ⓟ

B
742

113

Magyar Vasapítók Országos
Szövetsége
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1939 — 8309

Felelős kiadó: Dr. Budó Juszti.

Felelős nyomdavezető: Kurfürst István vezérigazgató

Historia est testis temporum, lux veritatis . . .

Cicero

T A R T A L O M.

	Lap
1. <i>Gárdonyi Albert</i> : A budai városi tanács árulása 1541-ben .	1—10
2. <i>Schoen Arnold</i> : Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái	11— 40
3. <i>Voit Pál</i> : Egy régi pesti patika	41— 69
4. <i>Garády Sándor</i> : A budai (óbudai) káptalan alapítása	70— 91
5. <i>Dömötör Sándor</i> : Szent Gellért hegye és a boszorkányok ...	92—111
6. <i>Mihalik Sándor</i> : Pest-budai ónműves emlékek.....	112—141
7. <i>Sebestyén Ede</i> : József nádor és Pavlovna Alexandra bevonulása és ünneplése Pest-Budán 1800-ban. — Haydn és Beethoven hangversenye Budán	142—161
8. <i>Rexa Dezső</i> : Pest-budai vonatkozások egy régi énekes vígjátékban. — 1834	162—180
9. <i>Huszár Lajos</i> : A Fortuna-utcai éremllet Budán	181—203

A képek magyarázó jegyzéke.

	Lap
1. Szobrok a budavári Szentháromság-szoboremlék talapzatáról 1714-ből, a budai volt Régi Szent János-kórház udvari falának fülkéiben	40—41
2. A budai volt Régi Szent János-kórház kápolnájának barokk főoltára Mertz János 1801-ből való oltárképével	40—41
3. Boráros János arcképe Donat János Dánieltől 1822-ből a pesti József-fiúárvaházban	40—41
4. Szűz Mária szüleiivel Laccatari Demetertől 1834-ből. Volt oltárkép a pesti Szent Rókus-kórházban	40—41
5. A pesti József-fiúárvaház oldalhomlokzatának terve Pollack Ágosttól 1840-ből Budapest Székesfőváros Levéltárában	40—41
6. A pesti József-fiúárvaház földszinti alaprajza Pollack Ágosttól 1840-ből Budapest Székesfőváros Levéltárában	40—41
7. Jézus a Jópásztor. Warschag Jakab festménye 1844-ből a pesti Székesfővárosi Erzsébet Szeretetotthonban	40—41
8. Szentségmutató. Goszmann György műve 1845-ből a pesti Székesfővárosi Erzsébet Szeretetotthonban	40—41
9. A Szent Rókus-kápolna és kórház látképe 1834-ből. Lehnhardt Sámuel rézmetszete	40—41
10. Szent István király. Peschky József festménye 1845-ből a pesti József-fiúárvaházban	40—41
11. A Szentcsalád. Jakobey Károly festménye 1869-ből a pesti József-fiúárvaházban	40—41
12. Szent Ferenc, Szent Erzsébet és Szent Margit. Nagy Sándor falfestménye 1931-ből a pesti Székesfővárosi Horthy Miklós-közkórházban	40—41
13. A vizet fakasztó Szent László király. Leszkovszky György falfestménye 1932-ből a budai Új Szent János-közkórházban	40—41
14. Krisztus a Getsemani-kertben. Medveczky Jenő falfestménye 1938-ből a budai Szent Flórián-kápolnában	40—41
15. A Szentkereszt fölmagasztalása. Medveczky Jenő falfestménye 1938-ből a budai Szent Flórián-kápolnában	40—41
16. Szűz Mária, Konstantinápoly megmentője. Medveczky Jenő falfestménye 1938-ből a budai Szent Flórián-kápolnában	40—41
17. Polláck Mihály: Gömör Károly Király-utcai patikaházának homlokzati rajza 1812-ből. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 760. sz.	48—49
18. Polláck Mihály: Gömör Károly Király-utcai patikaházának alaprajza 1812-ből. Székesfővárosi Levéltár, a pesti Szépítési Bizottság levéltára 760. sz.	48—49
19. A »Szentlélek«-gyógyszertár nyilvántartólapja a Székesfővárosi Levéltárban	48—49
20. Gömör Károly 1812-ben épült patikaházának mai alakja (Király-utca 12. sz.).....	48—49

	Lap
21. Polláck—Rosznagel—Dunaiszky : A »Szentlélek«-gyógyszertár interieurje. 1813	48—49
22. A Király-utcai »Szentlélek«-gyógyszertár részben aranyozott, diófaborítású bútorzatának részlete az »Orvostudomány«-domborművel	48—49
23. A Király-utcai »Szentlélek«-gyógyszertár részben aranyozott, diófaborítású bútorzatának részlete a »Vegyészet«-domborművel	48—49
24. Dunaiszky Lőrinc : »Aesculapius«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813.	48—49
25. Dunaiszky Lőrinc : »Hygieia«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813	48—49
26. Dunaiszky Lőrinc : »Gyógyszerészet«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813	48—49
27. Dunaiszky Lőrinc : »Vegyészet«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813	48—49
28. Dunaiszky Lőrinc : »Beteggyógyítás«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813	48—49
29. Dunaiszky Lőrinc : »Orvostudomány«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813	48—49
30. A »Szentlélek«, akkor »Arany Oroszlán«-gyógyszertárnak 1786-ban Schwachhoffer Ignác által készített bútorzata a Székesfővárosi Történeti Múzeumban	48—49
31. Az Élet génusza a mesterek szignaturájával a »Szentlélek«-gyógyszertár domborműsorozatából	48—49
32. Óbuda középkori határának és a mai állapotnak összehasonlító térképe. Tervezte és rajzolta Garády Sándor.	
a) Óbuda határának középkori elnevezései.	
b) Óbuda mai vázlatos térképe.	
Rövidítések : F = forrás, H = hegy, K = kápolna, Ny = nyereg, P = patak, TGy = téglagyár	80—81
33. Budai középkori ónbélyegek a Vajszkán talált három óntányérról és az Erdélyben felt, 1541-ben készült fedeles kupáról	112
34. Jurame Sebestyén pesti ónműves bélyege a reichenbergi Huber-gyűjtemény három tányérjáról. 1777	125
35. Fauser János budai ónműves bélyegei 1805-ből és 1826-ból a reichenbergi Huber-gyűjteményben levő műveiről	127
36. Budai óntányér a XVI. század elejéről. A Magyar Történeti Múzeumban	128—129
37. Budai óntányér a XVI. század elejéről. A Magyar Történeti Múzeumban	128—129
38. Budai óntányér a XVI. század elejéről. A Magyar Történeti Múzeumban	128—129
39. Fedeles ónkupa 1541-es évszámmal. Budai munka. A Magyar Történeti Múzeumban	128—129
40. A fülöpszállási református egyház fedeles ónkupája. Pesti munka 1732-ből	128—129
41. A kunszentmiklós-pusztakerekegyházi református egyház fedeles ónkupája. Pesti munka 1737-ből	128—129
42. A gárdonyi református egyház fedeles ónkupája. Fauser Mátyás budai ónműves munkája 1783-ból	128—129
43. A lovasberényi református egyház fedeles ónkupája 1793-ból. Fauser Mátyás budai óntöntő műve	128—129
44. A lovasberényi református templom »Veres« ónkupája 1793-ból. Fauser Mátyás budai óntöntő műve	128—129
45. A nagyszékelyi református egyház fedeles ónkupája. Stadler József pesti óntöntő műve 1832-ből.	128—129

A budai városi tanács árulása 1541-ben.

Mikor az 1530. esztendő végén Ferdinánd király hadai Buda várát 50 napon át ostromolták, az ostromlott vár legkitartóbb védelmezői a budai polgárok sorából kerültek ki, amint erről János királynak közvetlenül az ostrom után 1531 január 8-án kelt oklevele tanuskodik, amelyben a polgárság hősiességéről részletesen megemlékeznek. Ez oklevél szerint ugyanis, mikor az ostromlók ágyúval a falak egy részét ledöntötték, házaik faanyagából és házi bútoraikból emeltek új védőműveket a leomlott falak helyén. A házaik alatti pincékben elhelyezett borokat sem sajnálták feláldozni, hogy a kiürült hordókat az elpusztult várfalak pótlására használhassák fel; pedig ezek a borok az ostrom alatt nagy értéket képviseltek, mert a várban vízhiány volt (utpote in civitate aquarum penuria laborante maxime necessaria). Félve őrzött élelmiszereiket is megosztották a várvédőkkel s korpával és lóhússal voltak kénytelenek táplálkozni (furfuribus aut carnibus equinis famem depellere). A várvédelmi munkákban nem csupán a férfiak, hanem az asszonyok és gyermekek is résztvettek oly módon, hogy részben a leomlott falak helyreállításánál segédkeztek, részben pedig köveket hordtak a várvédők számára (nunc reficiendo murorum ruinas, interdum propugnatoribus lapides subministrando). Két rohamot sikerült ily módon visszaverni, s a támadók végül is kénytelenek voltak az ostromlott vár alól elvonulni. Mindezeket a saját tapasztalatai alapján tudhatta János király, mert az ostrom tartama alatt maga is a budai várban tartózkodott s személyesen irányította a vár védelmét. Az 1531 január 8-i oklevél szövegét 1538 március hó 27-én több más oklevéllel együtt átírta János király, ezt az átíró oklevelet pedig 1841-ben Podhraczký József adta ki »Cuspinianus János beszéde« című munkájában.

Az 1530. évi ostrom alatt Pálczan Péter volt a budai bíró, s János király 1531. évi oklevele elsősorban a bíró nevét emelte ki. Ez a Pálczan Péter hosszú időn át állott a budai városi tanács élén, mert János király 1538. évi oklevelének kiadásakor még mindig ő viselte a bírói tisztelet Budán, ami ebben az időben a legkimagaslóbb városi tisztség volt. Minthogy pedig ugyanezen idő alatt Buda állandóan János király kezén volt s János királytól a város számos kiváltságot kapott: azt kell hinnünk, hogy Pálczan Péter bíró János király legbizalmasabb hívei közé tartozott s hogy nagy része volt a budai polgárság politikai magatartásában is.

Palczan Péter volt a budai bíró 1541-ben is, mikor Ferdinánd király a nagyváradi békekötés értelmében meg akarta szerezni Budát, a török-párti magyar urak azonban török segítséggel megakadályozták ezt. Először békés úton akart Buda birtokába jutni, s mikor ez nem sikerült, haddal támadta meg a várost. A budai polgárok ez alatt az ostrom alatt más-ként viselkedtek, mint 1530-ban, mert nem állottak a várvédő magyar urak oldalán, hanem csellel Ferdinánd kezére akarták juttatni a várat, s csupán a véletlen mult, hogy tervük nem sikerült. Ezt a magatartást árulásnak szokták bélyegezni, pedig tulajdonképpen a magyar urak árulták el a nagyváradi békét, és pedig az özvegy királyné kifejezett akarata ellenére, aki becsületesen végre akarta hajtani a megkötött szerződést. Mindezeket Verancsics Antal on kívül részletesen leírta Bornemisza Tamás budai városi tanácsnok is (Podhraczký: Két magyar krónika 34. s köv. ll.), aki jelentős szerepet vitt az úgynevezett budai árulásban. Bornemisza szerint Ferdinánd király ostromló serege 1541 áprilisában indult útnak Roggendorf Vilmos vezetése alatt s megérkezése után azonnal ágyúzni kezdte a város falait. Kevéssel utóbb érkeztek a városba a lengyel király követei, kik a város átadását szorgalmazták azon feltételek alatt, melyeket Ferdinánd király Salm Miklós útján az özvegy királynénak felajánlott. A város védelmét intéző magyar urak: Martinuzzi György, Petrovich Péter, Werbóczy István, Markos Péter és Batthyány Orbán nem osztották ezt az álláspontot s a lengyel követeket a vár elhagyására kényszerítették, amin az özvegy királyné annyira felháborodott, hogy maga is el akarta hagyni a várat. Szándéka végrehajtásában a magyar urak megakadályozták, s hogy az ostromló hadakkal összeköttetést ne tarthasson fenn, szigorú őrizet alá helyezték. Miután a közvetlen tárgyalás ily módon lehetetlenné vált, az özvegy királyné a budai városi tanács közvetítését vette igénybe, aminek eredményeképpen Roggendorf Vilmos elfogadta az eléje terjesztett feltételeket. A feltételeket tartalmazó okirat aztán Bornemisza Tamás kezébe jutott, aki idézett emlékiratában azt írta, hogy »ezeknek penygh az arthykwlossoknak mássa ez napygla nalam vagyon Rogendorff keze-irása alath«, amiben nincs okunk kételkedni, A vár átadására vonatkozó megállapodás végrehajtása szintén a budai városi tanácsra maradt, amely az alkudozásokat az ostromló sereg fővezérével közvetítette. E szerint 1541 június 13-án éjjel Bornemisza Gergely és Korcholyás Péter tanácsnokokat azzal küldötték le az ostromló sereg táborába, hogy a fővezértől 600 magyar puskást és 2 zászlóalj németet kérjenek, akiket még az éj folyamán titkon be akartak bocsátani a várba, hogy a török párti védősereget lefegyverezzék. Verancsics magyar krónikája szerint a magyar fegyveresekre azért helyeztek különös súlyt a budai polgárok, hogy »ha az nymett walamy dvlást akarna tenni, tehát ne hadnák«, ez tehát tisztán a polgárság érdekeinek védelmére szolgált. Roggendorf viszont nem bízott a magyar katonákban s a polgárság kívánságával szemben kizárólag németeket rendelt ki a mondott célra, kiket Palczan Péter városi bíró a Boldogasszony temploma melletti kis kapun bocsátott be a várba, amely ponton a felfegyverzett polgárság tartott őrséget. Verancsics Antal magyar krónikájából tudjuk, hogy a várba jutott németeket azonnal leleplezték és csúfosan kiverték. A balsikert Verancsics kizárólag Roggendorf bizal-

matlanságának tulajdonította, mert szerinte a magyarok »kewnyeben meg chalhatták wolna az bwdayakat látwa wk hassonlók nekyek ewltezettel, fegywerrel, nyelwel.«

Az árulás megghiusítása után, annak főintézője, Palczan Péter bíró családja és vagyona hátrahagyásával sietve elhagyta a várat, s ugyanakkor elmenekültek még Verancsics előadása szerint Báchy Benedek, Bornemisza Tamás, Drailing Tamás, Korcholyás Péter és Bornemisza Gergely, mindannyian a budai városi tanács tagjai. A törökpárti urak erre a várban maradt polgárságon és az elmenekültek otthagytak családjainak tagjainak töltötték ki bosszújukat, amint Verancsicsnál olvassuk: »sokakat Bwdában megfogának az polgárokbán, kyk kewzyl négyé wágák, kinek penig feyét wewyk, és kewlen-kewlen halálwal megewlyk, de Báchy Ferencet négy wágának, ky akoron Bwdában few polgár, few tanách wala.« Az utóbbi kivégzését Bornemisza Tamás idézett emlékirata is megerősíti, amely szerint »egyeth az thanachbelyek közwl Báchy Ferenc deyákoth az Bwda pyacán négyé wágatta.« Báchy Ferenc kivégzéséről Ferdinánd király 1560 március 18-i oklevele is tud, melyben a fiának kiutalt évjáradék további kifizetését rendelte el; a kivégzés tehát minden kétségen felül áll.

A budai várnak német kézre juttatása ügyében érdekelt Palczan Péter a Fráter György meggyilkolása ügyében tartott vizsgálat folyamán (Magyar Tört. Tár I. 1855. évf. 251—252. ll.) azt vallotta, hogy a valkómegyei Filetincz községből származott, nagyon fiatalon kerülhetett azonban Budára, mert a Dózsa-lázadás idejében (anno priore vel eodem, quo expeditio contra Turcas fuit indicata per cruciatam) pajtásaival együtt már a Buda melletti Szt Lőrinczről elnevezett Pálos kolostornál járt, amikor is az ugyanazon kolostorban szolgálatot teljesítő Martinuzzi György mindnyájukat megvendégelte. Mithogy Palczan Péter a tanukihallgatás időpontjában (1553 május 1.) 50 esztendősnak vallotta magát, az említett kirándulásakor gyermekifjúnak kellett lennie, amiből arra lehet következtetni, hogy szülei, vagy rokonai útján került Budára. Minthogy továbbá János király 1531 január 8-án kelt oklevele már budai bírónak mondotta, nagyon fiatalon juthatott ebbe a díszes állásba s ebben a tüneményesnek mondható pályafutásban alighanem része lehetett János király kegyének is, mert idézett tanuvalomása szerint az egyik fiának maga a király volt a keresztatyja, a keresztelést pedig Martinuzzi György végezte. A budai vár átadását illető balsiker után Martinuzzi György rendeletére összes atyafiai börtönbe kerültek, feleségét pedig rabnőként ajánlották fel a török szultánnak. A szultán azonban megkegyelmezett az asszonynak, mire a magyar urak börtönbe vetették, ahol gyermekeivel együtt elpusztult, Palczan Péter fitestvérét pedig ugyanakkor Rustan basának adták át rabul. Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy a családjától megfosztott Palczan Péter tanukihallgatása alkalmával Buda török kézre jutását kizárólag Martinuzzi György terhére írta s jellemét a legsötétebb színekben igyekezett feltüntetni.

Nem volt budai származású az 1541. évi budai tragédia másik főszereplője Bornemisza Tamás sem, mert 1564 február 25-én kelt nemeslevelében ábrázolt címere azzal van indokolva, hogy a szerémmegyei Karom városból származott, amely gabonában, borban, szarvasmarhában

és halban egyaránt bővelkedett (*originem ducit ex fertilissima parte Hungariae regni, qui appellatus est comitatus Sirmiensis, ex oppido Karom, frugum, vinorum, pecorum, pisciumque copia terra clara et famosissima, cui vix ulla comparari possit*). Ugyanezen nemeslevélben bőségesen elő van adva budai szereplése is, nevezetesen hogy Roggendorf Vilmos fővezérrel teljes egyetértésben működött (*sobriam semper et sanam mutuum intelligentiam habuisti*), minthogy azonban a várvédőket sem rábeszéléssel, sem fegyveres erővel nem lehetett rábírní a budai vár átadására, sem pedig az ellenállásra nem érezték magukat elég erősnek, török segítséget vettek igénybe. Mielőtt azonban a török segítség megérkezett volna, az ostromló hadaknak a várba juttatásával igyekezett többedmagával Budát a kereszténység számára megmenteni. Minthogy pedig ez a kísérlet balul ütött ki, felesége, gyermekei és vagyona hátrahagyásával elmenekült a várból, minek következtében ott maradt vagyonát elkobozták. Miután a török sereg a vár alá érkezett, Bornemisza Tamás feleségét a török szultánnak ajánlották fel (*uxor tua Anna muneris loco imperatori Turcarum oblata*) gyermekeivel együtt (*una cum liberis*), de a szultán rendelkezése tovább is fogságban tartották s csupán évek múltán bocsátották szabadon mindnyájukat, amikor is a legnagyobb nyomorban voltak kénytelenek élni (*Aliquot elapsis annis ob magnas intercessiones dimissa una cum liberis in summa egestate degendo*). Azonos módon mondja el ezeket az eseményeket Bornemisza Tamás idézett emlékirata is: »Az én házamra Bornemisza Tamás házára kwdének Batthyány Orbánth, Markos Péterth, hogy az my ewstheh, aranyath, zselem morháth, aranyass atlachokath thalálnának ayándékra walóth, mynd el wynnék — — Ezel nem elégettenek, hanem feleségem, gyermekem cházárnak attak rabságwl.« Bornemisza Tamás sorsa tehát lényegét tekintve azonos volt a Palczan Péter sorsával, Palczan Péter felesége és gyermekei azonban elpusztultak a rabságban, Bornemisza Tamás ellenben utóbb viszontláthatta feleségét és gyermekeit. Közös volt továbbá mindkettőjük sorsa annyiban, hogy budai vagyonukat teljes egészében elvesztették.

Ferdinánd király nem feledkezett meg sokat szenvedett budai híveiről, mert mikor 1542 február 22-én a Budáról elmenekült Weynman Jánosnak és Bornemisza Gergelynek engedélyt adott arra, hogy a budai Krisztus Teste Társulatnak Nürnberg városa számára adott kölcsöne kamatait felvehessék, az engedélyt azon feltételhez kötötte, hogy az esedékes kamatokban Palczan Pétert és Bornemisza Tamást is részesíteni kell. Ferdinánd király ekkor még erősen bízott abban, hogy Budát a töröktől vissza tudja szerezni s a nevezettek újból megkaphatják vagyonukat. Ezért azt is kikötötte, hogy vagyonuk visszaszerzése esetén kötelesek lesznek a felvett kamatokat a budai Krisztus Teste Társulatnak megtéríteni. Az uralkodó bizakodó hangulatát teljesen megértjük, ha figyelembe vesszük, hogy ekkor már javában folytak a tárgyalások a német birodalmi rendekkel a török ellen indítandó hadjárat ügyében. Ez a hadjárat 1542 nyarán valósággal megindult, Pest falai alatt azonban csúfos kudarccal végződött, ami hosszú időre megsemmisítette a Buda visszaszerzését illető reményeket, s ennek következtében más módon igyekezett az uralkodó kártalanítani budai híveit.

Palczan Péter 1542 október 9-én az abaujmegei Saczán fekvő nemesi kúriát és tartozékait kapta ajándékkul Ferdinánd királytól, ami Sempsey László magvaszakadtával a koronára szállott. (Liber regius II. köt. 36. l.) Az adományt kifejezetten azzal indokolta meg az uralkodó, hogy Palczan Péter Budát mindenáron Ferdinánd kezére igyekezett juttatni s másokat is rávett terve támogatására (aliosque ad id induxit, ut civitas Buda Sue Maiestati dederetur). Ez az adomány alig volt megszereshető, mert 1551 július 17-én Ferdinánd király utasította a pozsonyi kamarát, hogy azt a 200 forintot, amit Palczan Péter számára évenként kifizetni rendelt, adják meg ezentúl is rendszeren s az elmaradt összegeket fizessék ki utólag. (Benignae resolutiones.) Ezután következett Palczan Péter vallomása Martinuzzi György budai viselt dolgai ügyében, ami Ferdinánd király szempontjából nagy jelentőségű volt, mert a pápa meg akarta torolni bibornoka meggyilkolását s ezt Buda török kézre juttatásával lehetett csupán elhárítani. Úgy látszik, hogy a vallomás előtt Palczan Péter ígéretet kaphatott Ferdinánd királytól, hogy Budán elszenvedett veszteségeiért a meggyilkolt Martinuzzi vagyonából kárpótolni fogja, mert 1553 május 1-én történt a tanuvallomás a pápai vizsgálóbiztos előtt s 1553 július 5-én már nyilatkozott a pozsonyi kamara Palczan Péter követelése ügyében. (Expeditiones Camerae.) E nyilatkozatban a kamara elismerte, hogy Palczan Péter Budát 1541-ben az uralkodó kezére igyekezett juttatni, amely vállalkozása kapcsán nagy veszedelemnek tette ki magát. Arról azonban nem akart tudni a kamara, mintha az uralkodó kártérítést ígért volna elszenvedett veszteségeiért s kétségbevonta annak a hat tanunak a megbízhatóságát is, akikkel Budán elszenvedett veszteségeit igazolta. A tanuvallomás szerint ugyanis, amelyet Palczan Péter Buda város pecsétjével megerősített oklevélbe foglaltan mutatott be (exhibuit litteras sub sigillo civitatis Budensis emanatas), Martinuzzi György a nevezett budai házából elvitetett egy sisakot, egy keresztet, nyakláncokat és gyűrűket, amelyek értéke az ugyanott talált borokkal együtt meghaladta a 60.000 forintot. Elvitetett továbbá 40.000 arany készpénzt, aminek megtérítését az uralkodó kilátásba helyezte. Abban nem kételkedett a kamara, hogy sokat elvesztett abból, amit az ostrom előtt (ante obsidionem) Budán elrejtteni vagy máshova elvinni nem tudott; azt azonban nem tartotta valószínűnek, hogy elkobzott vagyona akkora értéket képviselt volna s annyi készpénz lett volna a házában, mert mindezek megítélésében tévedhettek a tanuk. Ezenfelül Martinuzzi György után alig maradt akkora vagyon, hogy abból a folyamodó kielégíthető lenne. S ha valósággal akkora értékek, annyi készpénz lett volna Palczan Péter tulajdonában, akkor erről nemcsak Budán lakó tanu tudna, hanem az egész város előtt ismeretes lenne, sőt olyanok is tudnának róla, akik Budáról elmenekültek (qui e Buda profugerunt). Mindezek alapján a kamara azon véleményének adott kifejezést, hogy a tanuvallomásokkal Palczan Péter Budán elszenvedett veszteségeit nem igazolta elegendőképpen, és az uralkodó nem tartozik a követelést teljesíteni, legfeljebb kegyképpen juttathat számára valamit (aliquid ex gratia potius quam ex debito donare).

Palczan Péter eredeti folyamodványát nem sikerült megtalálni,

Bártfai Szabó László azonban az időpont és a lelőhely megjelölése nélkül közölte a hivatkozott tanukihallgatási jegyzőkönyv tartalmát (Pestmegye történetének okleveles emlékei 480—481. ll.). E közlés szerint Martinuzzi György Palczan Péter vagyonának a felügyeletével Nagy Gergely, Zábrághy János, Swklóssy Máté, Zaaz Mihály, Gyengyesy Pál és Zentfalvy György polgárokat bízta meg. Ezek lehettek azok a tanuk, kiknek valamása alapján Palczan Péter kártérítési igényét bejelentette. A vallomások szerint az értékek becslését három meghívott aranyműves végezte, a készpénzt pedig Syry Imre, Trombitás Tamás és Kristóf deák olvasták meg, ami teljesen valószínűtlenül hangzik, mert ilyen becslésre és pénzolvasásra az adott körülmények alig voltak alkalmasak. De valószínűtlen az is, hogy Buda városa 1553-ban, amikor már 12 esztendő óta török fennhatóság alatt állott, tanukihallgatást végeztethetett volna olyan ember számára, aki Budát német kézre akarta juttatni s akinek épen ezért még a családját is kiirtották. Már pedig a kamarai nyilatkozat kifejezetten azt mondja, hogy a tanuvallomásokról kiállított oklevél 1553-ban (presenti anno) kelt, s Budán lakó polgárok tették meg a vallomásokat. Figyelembe veendő továbbá az is, hogy a Palczan Péter halála után 1558 január 10-én felvett hagyatéki leltárban Buda város rézből készült pecsétje is (sigillum cupreum civitatis Budensis) bennfoglaltatott, amiből arra lehet következtetni, hogy a bemutatott budai oklevél alig készülhetett Budán s a felsorakoztatott tanuk sem teheték meg Budán a vallomásukat. A kamara tehát helyes úton járt akkor, amikor nem adott hitelt ezeknek a tanuvallomásoknak s nem ismerte el Palczan Péter kártérítési igényét. Nem is járt eredménnyel ez a lépés, mert ámbár az uralkodó a kancellár útján biztosította Palczan Pétert, hogy Budán elszenvedett veszteségeiért kárpótolni fogja, a kamara mégsem kapott erre vonatkozó rendeletet, s Palczan Péter újabb folyamodványára az uralkodó 1553 szeptember 19-én ismét csak arra hívta fel a kamarát, hogy terjessze elő véleményét ebben az ügyben. A kamara véleményét nem ismerjük, ismerjük azonban Ferdinánd királynak 1553 november 13-án a kamarához intézett leiratát (Benignae resolutiones), amelyben kijelentette, hogy teljesen tájékozatlan ebben az ügyben (quod nobis in eo negotio plane nihil constet); közismertek azonban Palczan Péter hűséges szolgálatai, amelyek következtében vagyonát és gyermekeit elvesztette (omnia bona et liberos suos amisisse); s hogy mindezekért némi kárpótlást kapjon, jelöljön ki a kamara olyan jövedelmi forrást, amelyből számára megfelelő összeget lehetne kiutalni (refusio aliqua acceptorum damnorum fieri possit). Úgy látszik, hogy ennek az újabb lépésnek az volt az eredménye, hogy az uralkodó a már régebben kiutalt 200 forintos évjáradékot 300 forintra emelte fel, mert 1557 július 10-én elrendelte, hogy Palczan Péter addigi 300 forintos évjáradékát 350 forintra emelje fel a kamara. (Benignae resolutiones.) Ebben a rendeletben Palczan Péter Filetinczi előnévvel van megnevezve s királyi udvarnokként (aulae nostrae familiari) szerepel, ami a mellett tanuskodik, hogy szolgálatait az uralkodó nagyra értékelte.

Ez volt az utolsó, Palczan Péter javára tett intézkedés, mert 1558 január 8-án Pozsonyban meghalt s január 9-én az uralkodó elrendelte, hogy ingó és ingatlan javait, valamint a hagyatékában található iratokat

is zár alá kell venni. Ugyanakkor a pozsonyi városi tanács is utasítást kapott, hogy az esetleg már mások kezébe jutott javait is foglalja le. E rendeletről kitetszik, hogy Bécsben nagyon gazdag ember hírében állott, s úgy tudták, hogy értékes dolgai vannak (certum esse audimus, quod dives fuerat, ac certa clenodia preciosa apud se habuerit). Ezért siettek annyira a lefoglalással, amit az tesz jogszerűvé, hogy Palczan Péter végrendelet és leszármazottak nélkül halt el (intestatum et sine heredibus), a hagyaték tehát teljes egészében az uralkodót illette meg. (Benignae resolutiones.)

1558 január 10-én vették fel az elhalt Palczan Péter hagyatéki leltárát (Levéltári Közlemények XII. 165—167. ll.), amely célra a pozsonyi káptalan két kanonokot, a pozsonyi kamara pedig két tisztviselőt küldött ki. A hagyatéki leltár nem mutatja, hogy Palczan Péter olyan vagyonos lett volna, amint azt az 1558 január 9-én kelt királyi rendelet vélte, mert készpénzben mindössze 239 forintot tüntet fel s ebből is ki kellett adni 74 forintot a temetési és egyéb költségekre. Mindössze 7 aranyozott ezüst kupa, két arany lánc és két arany gyűrű volt a hagyatékában, továbbá több fegyver és számos ruhanemű, köztük feltűnően sok nőruha, holott felesége 1553 május 1-i vallomása szerint még a budai börtönben elhalt. Több szőlőről emlékezik meg a hagyatéki leltár, ezek nagyobb részében a leltár felvételekor már idegen kézben volt. A szőlőkkel kapcsolatosan feltűnik, hogy borokról nincs szó a hagyatéki leltárban, holott az 1558 március 13-án a magyar kamarához intézett királyi leiratból tudjuk, hogy borai az uralkodó számára voltak lefoglalva, aki az esztergomi érseknek járó bortized kiadására felhatalmazást adott a kamarának. 1558 június 22-én terjesztette fel a pozsonyi kamara az uralkodóhoz (Expeditiones Camerae) azokat a vallomásokat, melyeket a pozsonyi városi tanács az elhunyt szolgálójával és másokkal Palczan Péter hagyatékát illetően felvett. Ezek a vallomások sem maradtak fenn számunkra, s így a Palczan-hagyaték sorsáról további részleteket nem tudunk. Fennmaradt azonban Dessewffy János kamarai elnöknek az uralkodóhoz intézett jelentése (Levéltári Közlemények XII. 167—168. ll.), amelyben Palczan Péter unokahugának a hagyatékra vonatkozó igényéről tett jelentést. E szerint Palczan Péternek Lembergben Cremer Farkassal, Langh Lőrincsel, Schrangl Jánossal és Bornemisza Tamással közös kereskedelmi vállalata volt, amelyben mintegy 30.000 aranyra becsülhető értéke volt elhelyezve, amiről a Pozsonyban lakó Bornemisza Tamás tudna bővebb felvilágosítást adni, mert ez minden vállalkozásáról tudott. Nagyon valószínű, hogy borkereskedésről lehetett szó, további adatok hiányában azonban nem tudunk róla számot adni. Végül nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a Palczan-hagyatékban a hagyatéki leltár szerint sok budai és pesti oklevél is volt, amelyek további sorsát eddig még nem sikerült kinyomozni. (Levéltári Közlemények XII. 159. s köv. ll.)

Palczan Péter bajtársáról, Bornemisza Tamásról az 1555 május 6-án a pozsonyi kamarához intézett királyi rendeletben (Benignae resolutiones) azt olvassuk, hogy 4400 forint értékű posztót hitelezett a kamarának. Az uralkodó utasította a kamarát, hogy a hitelezett összeget igyekezzék mielőbb megfizetni, nehogy más esetben megtagadja a hitelezést.

Ebből a rendeletből arra lehet következtetni, hogy a budai veszteségek nem viselték meg annyira Bornemisza Tamást, hogy szegény sorba jutott volna. Ha ugyanis 4400 forintot tudott hitelezni, akkor jómódú kereskedőnek kellett lennie. Egy 1555 augusztus 6-án kelt királyi rendeletben egy Bornemisza Pál nevű kereskedőről van szó, aki 2400 forint értékű posztót hitelezett a kamarának (*Benignae resolutiones*), de azt nem sikerült megállapítani, hogy milyen viszonyban állott Bornemisza Tamással. Az mindenestre megállapítható, hogy mindketten Pozsonyban laktak és posztóval kereskedtek.

Bornemisza Tamás Budán szerzett érdemeiért 1564 február 25-én címeres nemeslevelet kapott Ferdinánd királytól, ami utódaira is átszármasztott, mert unokája, Bornemisza István, Mihály nevű nagybátyjával és annak hasonló nevű fiával együtt 1628 augusztus 10-én II. Ferdinánd királytól címerbővítő levelet kapott. Ez a Bornemisza István a címerbővítő levél tanúsága szerint ifjú korában Erdélyben katonáskodott a Basta György seregében, mikor pedig Pozsony városa Bethlen Gábor hatalmába jutott, az uralkodóházhoz való hűséges ragaszkodása miatt kénytelen volt vagyona hátrahagyásával a városból elmenekülni. Azután tábori postamester, végül pozsonyi főpostamester lett, amely tisztségbeni működését bőségesen ismertette Miavecz László a Gazdaságtörténelmi Szemle IV. évfolyamában (1—14. és 49—65. ll.). Bornemisza Tamás családja tehát tovább virágzott, s még István nevű dedunokájáról is tudunk, aki atyjához hasonlóan rövid ideig pozsonyi főpostamester volt.

Palczan Péterrel egyidőben a menekültek sorába tartozott Bornemisza Gergely, akiről Verancsics Antal azt írta, hogy a Roggendorf Vilmostal folytatott tárgyalások közvetítője volt. Ez a Bornemisza Gergely Ferdinánd királytól 1542 szeptember 8-án Nyéken, Alsókovácsin, Bián és Felsőkesziben kapott adományképen birtokrészeket, amelyek közül a nyéki és alsókovácsi birtokrészek mostohaatyjának, Swnthamer Bálintnak, a biai és felsőkeszii birtokrészek pedig Angyal Zsigmondnak a tulajdonát képezték, akik leszármazottak nélkül haltak el és ennek következtében jószágaik a koronára szállottak. Az adományozás időpontjában a nevezett birtokok alig voltak elfoglalhatók, mert Budán és környékén a török volt az úr; remélni lehetett azonban, hogy a megindított nagy hadi vállalat sikerrel fog járni és e területek felszabadulnak a török hódoltság alól. Bornemisza Gergely is abban a reményben kérhette az uralkodótól az adományt, hogy Buda és környéke fel fog szabadulni s elfoglalhatja a nevezett jószágokat. Amint tudjuk, a megindított nagy hadi vállalat Pest alatt teljes kudarccal végződött, s ezután már alig lehetett reményt táplálni arra, hogy a török hatalmat sikerül visszaszorítani. Figyelemreméltó, hogy az adománylevél Bornemisza Gergelyt egyszerűen budai polgárnak nevezi, holott a rendelkezésünkre álló forrásokból tudjuk, hogy a budai városi tanács tagja volt. Arról is hallgat az adománylevél, hogy Buda német kézre juttatása ügyében milyen fontos szerepet vitt, holott Bornemisza Tamás emlékirata és Verancsics Antal krónikája egyöntetűen kiemeli ezt, s az utóbbi forrás szerint épen ezért dúlták fel budai házáat is. (»Az Bornemisza Gergelynek házára essynek a sok kewssy, minden morháiban sakmant tewének.«)

A budai veszteségeik címén kártérítésért folyamodók sorában találjuk Bornemisza Ferencet, akiről sem Bornemisza Tamás emlékirata, sem Verancsics Antal krónikája nem tud. A Martinuzzi György meggyilkolása ügyében tartott tanukihallgatások során azonban 1553 május 2-án ő is vallomást tett, s a vallomásból megtudjuk, hogy János király udvari apródja volt, s Buda 1541. évi ostroma alatt Ferdinánd-párti érzelmei miatt Martinuzzi György bebörtönöztette. (Magy. Tört. Tár I. köt. 254—255. l.) Minthogy vallomásának időpontjában 38 esztendőnek mondotta magát, az 1541. évi események idején mintegy 25—26 esztendő lehetett, s mint-hogy udvari szolgálatban állott, nem tartozott a városi polgárok sorába. 1554 február 5-én kelt felségfolyamodványában megemlékezett budai fogságáról, melynek következtében 800 forintnyi kárt szenvedett. Folyamodványa szerint az uralkodó már egyszer elrendelte, hogy a pozsonyi kamara 200 forintot fizessen ki számára, ez azonban nem történt meg. Most a fenti összeg kifizetésére vonatkozó újabb rendeleten kívül azt is kérte, hogy az uralkodó a többi 600 forint fejében Tokajban sőt utaljon ki számára, továbbá azt is rendelje el, hogy a legközelebb megüresedő hivatalok valamelyikében helyezték el (de officio aliquo competenti, si quod vacare contingat, providere debeant). Tekintettel arra a jóindulatra, mellyel Ferdinánd király a budai menekültek ügyét felkarolta, alig lehet kétséges, hogy a hivatalra vonatkozó kérést is teljesítette. A pénzkiutalásokkal azonban rendesen bajok voltak, amint ezt az előbbieken láthattuk.

Az elbeszélő forrásokból tudjuk, hogy Báchy Benedek is kénytelen volt az árulás leleplezése következtében Budáról elmenekülni. Peregi Albert kamarai elnök már 1542 szeptember 21-én a kamarához intézett levelében (Epistolae ad Cameram) megállapította róla, hogy egész vagyonát elvesztette s méltó a kamara támogatására. Utóbb maga is jelentkezett támogatásért s 1553 szeptember 12-én kelt felségfolyamodványában bejelentette, hogy addig nem akart terhére lenni az uralkodónak, amíg a szükség nem kényszerítette rá. Most azonban betegsége miatt olyan nehéz helyzetbe került, hogy nem képes tovább családját fenntartani. Azt kérte ezért az uralkodótól, hogy a kamara útján rendeljen számára Pozsonyban hivatalt (ut mihi de aliquo officio ibidem provideant), mire az uralkodó elrendelte, hogy megfelelő javadalmazással ellátott hivatalt adjanak számára. (Benignae resolutiones.) Ez meg is történt, s amint 1558 szeptember 19-én kelt újabb felségfolyamodványából (Epistolae ad Cameram) tudjuk, nagyszombati harmincados lett. Hivataloskodása kapcsán azonban 279 forintról nem tudott elszámolni s ezt az összeget meg kellett volna térítenie a kamarának. Ettől a kötelezettségtől kívánt szabadulni, mikor felségfolyamodványát megírta, amelyben hivatkozott vagyona elvesztésére és három esztendei kifogástalan harmincadosi működésére. A kívánt célt azonban nem érte el, mert az uralkodó csupán 100 forintot volt hajlandó elengedni tartozásából, s ugyanakkor arra kötelezte, hogy a többi 179 forintot féléven belül térítse meg.

Az árulás leleplezése után Budán kivégzett Báchy Ferencnek János nevű fia is jelentkezett az uralkodónál s 1560 március 18-án kelt folyamodványában elpanaszolta, hogy a kamara be akarja szüntetni a számára rendelt 100 forintnyi évi díjat azon indokolással, hogy ezt csupán addig

tartozik fizetni, amíg tanulmányait elvégzi, és anyja özvegy marad (quamdiu ipse exponens litteris operam dederit ac mater sua vidua manserit). E folyamodványra az uralkodó úgy döntött (Benignae resolutiones), hogy a folyamodó atyjának érdemeiért, akit az uralkodó iránti hűségéért Budán felnégyeltek, az évi díjat tovább is rendesen meg kell adni.

A Bornemisza Tamással együtt menekült Drailing Tamás marhakereskedéssel tartotta fenn magát és ámbár Verancsics Antal tanúsága szerint budai vagyonát elkobozták, nem szorult az uralkodó támogatására. Az 1555. évi országgyűlés tartama alatt azonban Drailing is kénytelen volt az uralkodóhoz fordulni, mert 1554-ben marhákat vitt ki Szászországba s ezeket Ferdinánd ottani hadai lefoglalták. Ígéretet kapott ugyan, hogy a vámjövendelmekből 200 forint kártérítést fog kapni, ez azonban nem történt meg, s minthogy hitelezői börtönnel fenyegették, kénytelen volt az ígéret beváltását megsürgetni. A pozsonyi kamara tanácsosai igazolták ugyan (Expeditiones Camerales), hogy tudnak az ígéretéről, írásos rendelet nélkül azonban nem voltak hajlandók fizetni.

Ezek szerint a budai városi tanácsnak Buda német kézre juttatásában részes tagjai, amennyiben idejekorán el tudtak menekülni a városból, Ferdinánd király védelme alá helyezkedtek s budai veszteségeikért kárpótlásban részesültek. A Verancsics Antalnál névszerint felsoroltak közül egyedül Korcholyás Péter tűnik el szemeink elől, ez azonban nem jelenti azt, mintha nem osztozott volna társai sorsában. A menekültek mindannyian Pozsonyban telepedtek meg, s valószínűleg itt telepedtek meg azok a budai polgárok is, kikkel Palczan Péter 1555-ben budai veszteségeit igazolta. Többben Kassán telepedtek meg, s nagy részük lehetett abban, hogy Ferdinánd király 1552-ben a magyar polgárokat a németekkel egyenjogúakká tette. A kassai polgárok anyakönyvéből tudjuk, hogy a budai tanács tagjai közül Trombitás János 1544 december 2-án, Barkas Péter már jóval előbb, Sárhaju János 1547 március 4-én, Szabó Imre pedig 1549 április 7-én szereztek Kassán polgárjogot, s kívülük még egész sereg budai és pesti polgár telepedett meg ebben az időszakban a városban. Amekkora veszteség érte tehát a budai magyar polgárságot ezekkel az átköltözésekkel, ugyanakkora nyereség volt Pozsony és Kassa számára, amely utóbbi az átköltözések hatása alatt lett magyar várossá.

Gárdonyi Albert

Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái.

Abban a halálos félelemben, amely 1710 tavaszán az újra felburjánzott pestisjárvánnyal reánehazedett Buda lakosságának elcsüggedt lelkére, a városi tanács számos óvóintézkedése között május 16-án elhatározta, hogy a járvány szüntével külön-külön ünnepélyes hálakörmenetet tart a szeplőtelenül fogantatott Szűz Mária, Rókus, Sebestyén, Rozália, xavéri Ferenc, József és Keresztelő János szentek tiszteletére. És miközben szüntelenül tárgyalt egy új Szentháromság-szobornak a budai várban való fölállításáról, amely az égiek szobraival a fennálló Szentháromság-szobornál gazdagabban és ékebben léssen díszítendő, június 11-én engedélyt adott Mihiz Ivánnak és Schneider Gergelynek kifejezetten a Rókus-hegyre vezető úton (ma II. ker., Alvinczi-út és Bimbó-utca sarkán) létesítendő stáció, illetőleg kápolna építésére.

A szerény kápolnácska csakhamar fölépült és Szent Rókus, a pestis ellen védő égi patrónus tiszteletére még a nyár folyamán meg is áldatott. A kápolna fekvésénél fogva is vonzotta a lakosságot zarándokló ájtatoskodásra; a várbeli jezsuiták pedig azzal igyekeztek zarándokhellyé fejleszteni, hogy már a következő év tavaszán húsvétkor és augusztusban Szent Rókus ünnepén körmenetet vezettek oda és szentbeszéddel egybekötött ájtatosságot tartottak e kápolnánál. A kies természeti környezetben fekvő és csendes, meghitt magábamerülésre kedvező kápolnát a városi tanács 1717-ben Dillmann János Sebestyén városi tanácsos gondjaira bízta, hogy a kápolna szőlőföldjének a jövedelméből évenként rendszeresen gondoskodják Szent Rókus napján a kápolnánál tartandó körmenetről, ájtatosságról, miséről és háromnyelvű prédikációról.

A budavári jezsuita rektor 1735-ben Szent Rókus csontereklyéjét szerezte meg Rómából e kápolna számára, amely évenként Szent Rókus napján az ide vezetett körmenet alkalmával nyilvános tiszteletben részesült. A kápolnát a városi tanács 1763-ban Reischl Gáspár ácsmesterrel és Nöpauer Máté építőmesterrel megrestauráltatta. Ez alkalommal a kápolna elé kis fatornyos tornácot emeltetett, amely azonban időnkre elenyészett. A régen rendszeres körmenettel fölkeresett kápolna lassankint magános hívek gondozására jutott és a processziózás végleg elmaradt. E kápolna mellett a szabadságharcban 1849 május 8-án esett el Schittenhelm Ede honvédtüzér, aki e kápolna mögött nyugszik ama sírkő alatt, amelyet a budapesti polgári lövész egyesület emeltetett 1904-ben. Mivel e kápolna

a sírral együtt belekerült az útszabályozás vonalába, 1938 folyamán a székesfőváros az Alvinczi-úti torkolat járdája mellől mind a kettőt áttelepítette, illetőleg a kápolnát másolatban újraépítette az Alvinczi-út és Bimbóutca sarkán.

A napjainkra újraépített külsővel fennmaradt, haránt téglány alaprajzú, sarokpilaszterekkel szegélyezett kápolnácska tipikus barokk-építmény; a szerény épület belsejét haránt téglány alaprajzú boltozatocska borítja. A vasrácsos ajtajú, cserép nyeregtetős stáció eredeti fölszereléséből időnkre Szent Rókus és két szárnyas angyalka festett faszobra maradt fenn. Szent Rókus megviselt és konzerválást kívánó faszobra később leszorult az oltáruól szolgáló faépítmény polcáról, mivel időközben valószínűen 1780 körül az oltárpole fölé fára festett olajfestmény került e kápolna melletti szőlő tulajdonosának, a Tily- vagy Tilly-családnak az adományából. A kép alsó baloldali szegélyén elhomályosodott Tily név alatt elfakult szó szerepel; értelmét csak a kép restaurálása hozhatná világosságra: vajjon Tily csak adományozta, vagy festette is e képet? A festményen Sebestyén, Vendel, Rozália, borromei Károly és Rókus szentek könyörögnek a — háttérben halottszállítókkal jelzett — pestis elmúlásáért a Szűz Máriát koronázó Szentháromsághoz.¹⁾

A vázolt kápolna ugyan sohasem szolgált emberbaráti intézet keretében, de létesítése járvány megszüntetése érdekében könyörgőhelyül történt egyfelől, majd pedig indító példát nyújtott a dunaparti testvérvárosnak hasonló célú és szándékú szentély alapítására másfelől, amely ma is fennáll a *pesti Szent Rókus-kórház kápolnájaként* (VIII., Rákóczi-út és Gyulai Pál-utca sarkán).

Pest város tanácsa ugyanis az ismételten pusztító pestisjárvány megszüntetése végett életbeléptetett különféle intézkedései között, mivel a pestiscsapásban Isten büntetését vélte fölsismerni a lakosság bűneiért, 1711 tavaszán Istennél engesztelő szószólókul és védőszentekül Szent Rókust és Szent Rozáliát választotta. Továbbá fogadalmat tett, hogy évenként a városháza előtt emelt Szentháromság-oszlopnál a Szentháromság vasárnapját megelőző szombaton, továbbá Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália ünnepeinek vigiliáján ájtatosságot tart és böjtöl, vezeklésül és engesztelésül, hogy az Isten óvja meg a várost a pestis rémétől, mert az egykorú fogadalmi irat szerint a város lakossága élni akar és nem elpusztulni. Végül az evangéliumra fogadkozva megígérte, hogy Szent Rókus és Szent Rozália tiszteletére kápolnát emeltet és oda a két védőszent ünnepein, ha pedig azok ünnepei hétköznapra esnének, az ünnepet követő vasárnapon processziót vezet és a kápolnában misét mondat.

A városi tanács ígéretének beváltása végett júliusban belefogott a kápolna építésébe és 1711 július 27-én ünnepélyesen letette annak alapkövét báró Pfeffershofen János budavári katonai parancsnok jelenlétében. A kápolna alaprajzilag lóhere alakban a mai szentély terjedelmére vállvetett munkával gyorsan, hetek alatt épülhetett föl, úgyhogy szeptember 4-én, Szent Rozália ünnepén már ünnepélyes körmenetet vezetett a belső-városhól a kápolnához a szerviták szuperiorja.

A fogadalmi kápolnát azért építtette a városi tanács a Hatvani-kapu várfalán kívüli mai helyére, mert e környéken a Hatvani-út és a város

majorja közötti szántóföldön már ennek előtte a pestisjárvány idején létesítette a szükséges közegészségügyvédelmi barakkokat. Javadalmazására a város két ízben egy-egy tag búzatermő szántóföldet adományozott. Az egyik szántóföld (1711) közvetlenül a kápolna mellett feküdt és azt Rókus-mezőnek nevezték ; a Szent Rozália tiszteletére (1719) adott szántóföld pedig a mai Ludovika és a Fűvészkert helyének egy részén terült el. A szántóföldet a városi plébános bérelte. A szántóföld jövedelme azonban, úgy látszik, kevésnek bizonyult a kápolna fenntartására, ezért a városi tanács 1732 október 6-án a városi plébános és a templomatyja jelenlétében házankinti pénzgyűjtő perselyezést határozott el a két védőszentű kápolna költségeinek a fedezésére. Ugyanez év december elsején megtartott kánoni vizsgálat szerint a kápolna szegényes berendezéssel rendelkezett : oltárán és két megáldott harangocskáján kívül más fölszerelése nem volt. A miséhez és az ájtatossághoz szükséges egyházi kellékeket alkalomról-alkalomra mind a városi plébánia-templom szolgáltatta. Az ötven mérőnyi búzát termő szomszédos szántóföldet eddig évi tíz forintért használta a városi plébános, ezentúl évi húsz forintért fogja bérelni ugyanő ; e jegyzőkönyv a másik szántóföldet nem is említi sem birtokul, sem jövedelmi forrásul ; másik jövedelmét a fogadalmi processziók alkalmával gyűjtött perselyezés képezte.

A pestisjárványról hirhadt 1739. évben és a következő 1740. év folyamán a város 102 ölnyi követ fordított a kápolna bővítésére, mai hajójának fölépítésére. Valószínűen e bővítés alkalmával épült föl a sekrestye is a szentély északi homorú falú conchájának a befalazásával ; a sekrestyének a szentélybe nyíló hevenyészett ablaka pedig később készülhetett. A kőanyagot 1743 májusában Landmüntzer Gáspár kápolnатыa ajándék gyanánt fogadtatta el a városi magisztrátussal a kápolna javára azzal az indokolással, hogy az utolsó pestisjárvány alkalmával az Isten szemmeláthatóan megáldotta, megvédelmezte a város lakosságát. Egyúttal gondoskodott a magisztrátus a kápolna melletti földnek árverés útján való bérbeadásáról, hogy minél több árrenda-pénzt biztosítson a kápolna szükségleteire. Valószínűleg a hajó építésével egyidejűleg épült a szentély hátfalához remetelak, mert 1746-ban a magisztrátus a kápolna mellett lakó remetének kötelességévé tette az ottani akácok mindennapi öntözését. 1752-ben az invalidus-házban működő Irgalmasok rendje a kibővített kápolna mellé kórház építését javasolta a városi tanácsnak azzal a céllal, hogy betegápoló tevékenységét oda is kiterjeszthesse, azonban eredménytelenül.

Az 1756. évi tavaszi kánoni vizsgálat már elég rendes fölszerelésről tesz említést. Szentélyében Rókus és Rozália szentek olajfestményével díszített főoltár mellett állott Szent Vencel (László?) és Szent Imre festett faszobra. A hajóban az egyik, evangéliumoldali mellékoltár a Boldogságos Szűz Mária festett képével annak tiszteletét szolgálta ; rajta két fából faragott angyal és a Kálváriának faszobrai állottak a keresztfán függő Krisztust, a két latrot, Máriát, Magdolnát és János tanítványt ábrázolva. A másik, leckeoldali mellékoltár szintén a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére épült, annak üveggel védett olajfestményű képével és a loretoi Mária kegyszobor öltöztethető másolatával díszítve. Kisded toronyról és bennelevő két harangocskáról sem feledkezik meg a szűkszavú leltár ;

azonban a kápolna főhomlokzatának szobordíszéről hallgat, valószínűen azért, mert annak szobrai csak ezután készülhettek. Egy hónappal e vizsgálat után május 8-án Landmüntzer kápolna-atyja kérte a városi tanácsot, hogy az építtessen két tornyot a kápolnára. A tanács fontolóra vévén az ügyet, mivel a kápolna fenntartására csak évi 12 forintnyi összeg volt szánva, költségfedezet hiányában nem vállalkozott két torony építésére, de még az egyetlen középtornynak a kiépítését is csak kilátásba helyezte. Hogy mikor épült föl a torony a kívánt alakra és mely időben készült el a főhomlokzat barokk kőszobor-sorozata, azt egykorú számadások hiánya következtében nem tudjuk határozott évszámhoz kötni. Ha a kánoni vizsgálatnak a főhomlokzati szobrokról való hallgatása nem véletlenül hiányos lajstromozás eredménye, úgy tekintetbe véve a kápolna jövedelmeinek későbbi lényeges megcsappanását, a főhomlokzatnak Pest területén nagy számánál fogva páratlan szoborsorozata 1757—1765 között készülhetett.

A kápolnához vezetett szokásos fogadalmi processziókat évenként gondosan megtartották, sőt ilyenkor kiválóbb egyházi szónokokat bíztak meg a szentbeszéd szónoklatával. Így például 1768 augusztus 16-án Szent Rókus ünnepén Frölich Jakab pálos mondott beszédet, amelyet a polgárság nyomtatásban is megjelentetett »Dank- und Droh-Rede...« címen. 1772-ben a Mizerikordiánusok ismét szerettek volna e remetelakos kápolna lelkészeivé lenni és a városi tanácsnak mellette kórház és szegényház létesítését ajánlották, de a tanács ezúttal is elzárkózott kérésük teljesítése elől.

A magában álló kápolna környékén lassan új városrészek fejlődtek Terézváros és Józsefváros néven; később pedig a Rókus-kápolna a józsefvárosi plébánia joghatósága alá került. Amit pedig az előrelátó Irgalmasok két ízben kíséreltek meg a kápolna jövő sorsára nézve, azt kivitelre megérlelte két emberbaráti alapítvány. 1775 márciusában ugyanis Pintér Fülöp királyi consiliarius a városi tanácsnál 16.000 forintnyi tőkét alapítványozott munkaképtelen szegényemberek számára építendő szegényház létesítésére és külön 1500 forintnyi összeget adományozott hat férfinak és hat nőnek a szegényházban e tőke kamataiból való gondozására. 1777 szeptemberében pedig meghalt Tausch György Mihály gazdag kereskedőnek Anna Mária nevű özvegye, aki végrendeletileg kimondottan szegényház alapítására és nem kórház létesítésére hagyta vagyonának tekintélyes részét, amelynek összege kamataival együtt 25.507 forintra emelkedett. A nemeslelkű özvegy a városi tanácsot tette meg végrendelete végrehajtójává.

A városi tanács ilyen alapvető fundációk birtokában a munkaképtelen szegények és koldusok számának növekedésével rászánta magát végre az Irgalmasok által régebben fölvetett eszmének a megvalósítására, a Rókus-kápolna mellett emelendő szegényház tervezésére. A xenodochiumnak Jung József építőmester terve szerinti építését a városi tanács 1781 tavaszán kezdte és annak alapkövét a szerviták naplója szerint május 3-án nagy ünnepélyvel és hálaadó istentisztelet megtartásával tette le. Az építkezés azonban sok huza-vona után megrekedt, mert mindinkább kezdett felülkerekedni az a helyes és életrevaló vélemény, hogy a szegényházzal együttesen egy fedél alatt kórházat is építtessen a város,

mivel a Zöldfa-utca és Borz-utca sarkán álló városi, illetőleg polgári ispotály Townson Róbert angol utazó véleménye szerint is Európában a legrosszabb kórház. A szegényházi alapítványok és a kórházi célokra tett adományok összesítésével körülbelül 80.000 forintra kerekedvén a fölhasználható tőke, amelyet a városi tanács elrendelt közadakozással igyekezett növelni, Jung az új feladatnak megfelelően kibővítette, illetőleg módosította az épület tervét és 1791 novemberében benyújtotta azt a költségvetéssel együtt a városi tanácsnak.

Ennek a tervnek a mielőbbi megvalósítását azonban több körülmény gátolta. Csak midőn 1793-ban Haffner Mihály városi kórházi orvos alapos propaganda-iratával, a szabad királyi Pest városa nemes tanácsának és közönségének szóló Projectumával reámutatott az új kórház építésének elodázhatatlan szükségességére, mozdult meg a városi tanács és engedte meg a helytartótanács 1794 augusztus elején az építés folytatását. A munka még az ősszel a Rókus-kápolna renoválásával és a vele összeépítendő szárnyépülethez való átalakításával kezdődött, amelyet Zitterbarth Mátyás kőművesmester végzett. A következő télen a magisztrátus részletesen megtárgyalta a kórház tervét, amelynek elkészítését Jung József teljesen ingyen vállalta magára. Mivel 1795 július végén a király is beleegyezett a kórháznak a módosított terv szerint való építésébe, augusztus 30-án a Rókus-kápolna melletti fáskertben megindult a kórház építőmunkája. Az építéshez a városi tanács legfelsőbb rendelet alapján fölhasználta a Szent Rókus és Szent Rozália kápolna tulajdonához tartozó két szántóföldet is, a Rókus-mezőt részben a kórházépület számára, részben utcák alkotására, Rozália-földjét pedig utcanyitási terület kivételével eladással értékesítette és megváltott telkük árának összegét a Rókus-kórház-alapba olvasztotta.

A Gyöngytyúk-utcára (ma Gyulai Pál-utcára) terjedő egyszerű külsejű, kétemeletes épület építését Tuschl Sebestyén és Heppler Ferenc kurátorok ellenőrzése mellett Kardetter Tamás teljesítette. Az építés történeti emlékét a mai főbejárat kapualjában elhelyezett vörösmárványtábla szövege őrzi. A mai épület magva, vagyis főhomlokzati szárnya e fölírat szerint a pesti polgárok szorgos munkájával a francia háborús viszonyok dacára tizenegy hónap alatt került tető alá 1796-ban, azonban belső kiképzése és fölszerelése csak ezután következett. A kórházzal és szegényházzal egyesített és teljesen fölszerelt épület megnyitását a pesti városi tanács 1798 május 28-án az egész városra kiterjedő ünnepséggel tette emlékezetessé. Ez alkalommal Kardetter és a két kurátor királyi aranyéremmel való kitüntetésben részesült. Az épület szentelését a kápolnában celebrált ünnepélyes mise után pókateleki Kondé Miklós fölszentelt belgrádi püspök végezte József főherceg nádor jelenlétében.

A kórházépítés alkalmával a kápolna hajója egyemeletes, két ablak tengelynyi terjedelmű szárnyépület útján köttetett össze a főépülettel. Ez összekötő szárnyépület földszintje főbejáratni kapuul és kapus lakásul szolgált. A főbejáratnak (ma ablaknak) kőből faragott, copfstílusú kapukeretéet az épület hivatását jelző szöveges kőtáblával (PESTANUM CALAMITOSORUM DOMICILIUM = szerencsétlenek pesti menháza), zárópárkányát szimbolikus plasztikával ékesítették. Jung első elgondolása

szerint a bejárati rizalit ormát tympanonba levél és virágdísz közé ágyazott magyar és Pest város címerével egyesített pajzs fölé helyezett magyar szentkoronával akarta díszíteni. De kivitelre mélyebb értelmű, beszédesebb, szimbolikus tartalmú és művészibb elgondolású szobrászi dísz került a kapu fölé. A háromszögbe szerkesztett, keret nélküli szabad oromrelief közepén idősebb nő gondozás alá vesz elhagyatott, ruhátlan férfi beteget; baloldalt mankós agg koldus könyörög alamizsnáért rózsafüzért morzsolva, jobb oldalt szelíd nő, ölében galambbal ül elmélázva pénzt ontó zsák mellett. A nem csekély szobrászi készségű, gondos megmunkálásával és művészi fölfogásával még mai megviselt állapotában is kiváló, de ismeretlen szobrász munkáját eláruló dekoratív plasztikának allegorikus alakjaiba tömörített szimbolikus gondolatsorozat félreérthetetlenül az épület alapításának céljára, hivatására, továbbá az alapítványtevő Pintérré és főleg Tauschnéra vonatkozik; sőt a középső relief valószínűen Tauschnét glorifikálja irgalmas szamaritánaként.

E kapudíszszel valószínűen egyidejűleg vagy nem sokkal később készült a kapu mellé a fájdalmas Máriával ékesített kőfeszület. Az összekötő épületszárnyból a földszinten bejáratot, az emeleten pedig a kápolna hajójába nyíló oratóriumpárt létesítettek a kórház és szegényház lakói számára. Későbbi kánoni vizsgálat följegyzéséből ismeretes, hogy az 1796. évi kórházépítés idején a kápolna három oltára is átalakításban részesült. A tudós Vályi András viszont azt említi (Magyar Országának leírása III. köt. 1799.), hogy a város 1797-ben újjátarta meg jelesen az egész kápolnát és ugyanekkor kistoronnyal és verőórával ékesítette azt. Ekkor kapta ugyanis a torony sisakjával együtt mai végleges alakját; a helytartótanács két harangot adományozott tornya számára; a szükségessé vált orgona számára pedig a bejárat fölött zenekarzat épült; végül a városi tanács egyházi öltönyökről és kegyszerekről gondoskodott, miáltal a kápolna a naponkinti misézéshez és ájtatosságokhoz minden szükségessel fel volt szerelve.

A kórház megnyitásával a Rókus-kápolna számára, amelyben eddig remeteség volt és az építkezés ideje alatt a misézés szünetelt, az egyházi hatóság megszüntetvén a remeteséget, beneficiaturát létesített és javadalmas rektort, illetőleg káplánt állított a kápolna hívei hitéletének vezetésére. Első beneficiatusa Magyar Optatus kapucinus atya volt, utána 1803 márciusától a kápláni tiszttet pesti polgár fia, nemes Juhász Nep. János nyugdíjazott csorna-premontrei kanonok töltötte be. A remeteség megszűnése után nemsokára, 1806 december 7-én a kápolna utolsó remetéje, András a szerviták kriptájában helyzetetett örök nyugalomra.

A kápolna Juhász alatt 1822 május 21-én megérte az első kánoni vizsgálatot. Ennek jegyzőkönyvi leltárából, ha vázlatosan is, kiviláglik annak belső fölszerelése és külső díszítése. Főoltára Szent Rókus és Szent Rozália tiszteletére azok közös képével, egyik mellékoltára a kereszten függő Megváltó tiszteletére Kálvária-szoborcsoportozattal, másik mellékoltára a loretoi Szűz Mária tiszteletére annak öltöztethető szobrával volt díszítve. Közepes minőségű, hatváltozatú orgonával rendelkezett. Szószék hiányában lelkésze az oltártól szónokolt híveihez. Kegyszerei között Krisztus keresztfájának, Rókus, Rozália, Sebestyén szenteknek becses

ereklyéit birtokolta. Az oltárok képein, 14 angyal faszobrán és 11 darab különféle szobron (Szent Imre és Szent László faszobrain) kívül gazdag képállomány függött a kápolnában, illetőleg annak különféle falhelyein: számszerint 38 darab festett kép. A sekrestyét is hat kép díszítette, míg az oratóriumban a négy evangélistának — a leltár szerint is igen régi keletű — képe volt látható. A barokk stílusú és legfeljebb 18. századi eredetű képeken kívül, amelyek részben megszüntetett szerzetesi templomok birtokából, részben magánosok adományából kerültek e kápolna tulajdonába, volt számos ezüst anathemája, fogadalmi ajándéka az egyes képekre illesztve.

Tornyában négy harang függött: a legnagyobbat a názárethi Jézus zsidók királya tiszteletére Bester (Csatkai szerint: Pfistermeister) János József öntötte Sopronban 1749-ben; súly szerint a másodikat szintén a názárethi Jézus zsidók királya tiszteletére Köchel János György öntötte Sopronban 1779-ben; a harmadikat Rókus, Sebestyén és Rozália szentek tiszteletére Kohl János öntötte Pesten 1763-ban a negyedik legkisebbel együtt, amelyen Landmüntzer Gáspár szerepelt mint templomatyja. Tetszetős főhomlokzatának díszítéséből e leltárszerű fölsorolás csak hat kőszobrot említ, amelyek középuitt az Immaculatát és Szent Rozália fekvő alakját, kétoldalt pedig Rókus, Sebestyén, nepomuki János és Borbála szenteket ábrázolták barokk hevületű mozdulatokkal. Pedig más, későbbi forrásból tudjuk, hogy a toronyemelet sarokvázás alsó párkányának a közepén a Sátánt küzdelemben letipró Mihály arkangyal nagyszerű szobra, továbbá Szent Borbálával párhuzamosan az oromzat evangéliumoldali csigavolutáján alexandriai Szent Katalin szobra, viszont nep. Szent Jánossal párhuzamosan a leckeoldali szélsőfülkében xaveri Szent Ferenc szobra is állott.

Mivel a kórház fejlődésével a kápolna híveinek a száma is megnövekedett, a kánoni vizsgálat után Rudnay Sándor hercegprímás a vizsgálat egyes bizottságának június 5-én fölvett jegyzőkönyve alapján a Rókus-kápolna beneficiumát a kórházépület területének belsejére nézve önálló plébániává léptette elő; azt keresztelési, esketési, temetési joggal ruházta föl és ebbeli ténykedéseire nézve függetlenítette a quasi-parochiát a józsefvárosi plébánia joghatóságától.

A kápolna később Wohldrann János plébánosban ügybuzgó lelkészt kapott, aki rövid idejű (1831—1835) plébánosi működése alatt a kápolna barokk belsejét, illetőleg annak berendezését modernizálni igyekezett. 1833-ban restauráltatta belsejét és a Sopronból származó két harang helyébe Schaudt András pesti harangművessel két harangot öntetett Szűz Mária és nepomuki Szent János, István király és Jakab apostol szentek tiszteletére. Ugyanez évben az egyik mellékoltár helyére özvegy Zollher Erzsébet adományából új mellékoltárt emeltetett, amelynek Pietà-képét Warschag Jakab festette. 1834-ben pedig Wohldrann a saját költségén a másik mellékoltár helyére új oltárt létesített, amelynek Szent Anna-képét Laccatari Demeter festette.

A két új, akkor modern mellékoltár mellett a fából készült régi, rozszant barokk főoltárnak a két mellékoltárhoz hasonló neoklasszikus stílusban való fölépítése elengedhetetlen szükségé válván, annak fölépítését a következő plébános, Samuel Alajos szorgalmazta 1837 tavaszán

Kölber Jakab, Kauser József kőfaragó és a kőműves-céh költségén; régi oltárképét azonban megtartotta és azt Warschag Jakab festővel restauráltatta; az új oltár megáldása 1837 május 15-én történt. A főoltár építésével egyidejűleg Samuel az egész kápolnát restauráltatta kívül-belül és nagy üvegszállárt is szerzett a hajóba. Mivel Pollack Mihálynak a kórház bővítésére 1836-ban készített tervén a szentély keleti apszis-conchája belsőleg még befejezetlenül szerepel, ennél fogva bizonyos, hogy a keleti apszist 1837-ben falazták be az új neoklasszikus főoltár építménye számára szolgáló egyenes síkú fallal, úgyhogy az eredeti cella trichora-szerű kápolnatípusból bent csak a déli homorú falú apszis, illetőleg concha maradt meg.

Mivel a rohamosan fejlődő Pest lakosságának szaporodásával elodázhatatlanná vált a szűknek bizonyult Rókus-kórházi épület bővítése, negyvenéves fennállása idején annak a Kerepesi-út mentén új szárnyal való folytatólagos építését Pollack Mihály építész terve szerint annak fia, Pollack Ágoston kezdte 1837-ben. Azonban az 1838. évi tavaszi árvíz, amelynek idején a kórházépület emeletei menedékhelyül is szolgáltak, megakasztotta az új szárnyépület építését. Az árvíz elöntötte a kórházépület földszintjét és még inkább a mélyebben fekvő Rókus-kápolna belsejét. Az árvíznek a kápolnában okozott kártevése egykorú följegyzések híján ismeretlen előttünk. A szemtanu Trattner János ugyan az 1838. évi árvízről »Jégszakadás és Duna kiáradása...« címen írott könyvében említi, hogy később a templom, t. i. a Szent Rókus-kápolna bedőlt; erre vonatkozólag azonban további adatokat nem ismerünk.

A kórház Kerepesi-úti szárnyépületének tervbevett építését csak 1839-ben folytatták, majd 1840-ben tető alá hozták és 1841-ben adták át rendeltetésének. A kórháznak e bővítő építésével kapcsolatban az árvízről megromlott kápolnának mind külsejét, mind belsejét alaposan kitararoztatta a városi tanács, sőt belsejének mennyezetére 1842-ben az akkor híres Wagner József falképfestővel megfestette e kápolna alapításának okát és építésének történetét. Mivel 1846-ban a nádor vezetése alatt működő Szépítési Bizottság a Kerepesi-út szintjét több lábnyi magasan feltöltötte, és emiatt a kápolna talapzata több mint két lábnyival a föld alá került, másrészt pedig a kápolna híveinek a száma is megnövekedett, új, tágasabb kápolna, illetőleg templom építésére gondoltak. Azonban a plébános buzdítására ez évben a kápolna bejárata elé csak ideiglenes, körülbelül 45 lélek befogadására alkalmas csarnokot építettek, amelyből ötfokos lépcső vezetett lefelé a mélyebben fekvő kápolnába.

A kápolnaépület belsejében ezután nem történt lényegbevágó átalakítás, bár szinte évtizedenkint kívül-belül renoválták. 1850 folyamán a használhatatlanná vált orgona helyére Komornyik Ferdinánd orgonaműves új orgonát épített gyűjtött összegből, amelyhez még a pesti református egyház is hozzájárult 13 forint 30 krajcár adománnyal. A kápolna elé épített csarnok azonban, mivel forgalmilag akadályt, esztétikailag pedig kifogásokat okozott, nemsokára lebontás alá került és a bejárat elé csak lejárati lépcsős kis tornác épült. A tornác fölépítése azonban a bejárat fölötti fülkében fekvő Szent Rozália kőszobrát követelte áldozatul, amelynek további sorsát nem ismerjük. Csak annyi bizonyos, hogy mindez legkésőbb 1867 előtt történt.

A kórház épületének fejlesztése Pest városának állandó gondot okozott. Így 1874-ben a kórházépület Gyöngytyúk-utcai főhomlokzatának közepére új főbejáratot építtetett, a kápolna melletti díszes bejáratot annak keskenysége miatt megszüntette, illetőleg ablakká alakíttatta át. Azonban a kápolna időközönkénti restaurálásai 1883-ban, 1893-ban erre a célra gyűjtött összegekből eszközöltettek. A Kerepesi-út talajszintjének emelése maga után vonta a kápolna elé épített tornác újabb felemelését is. A tornácnak e magasítása alkalmával a bejárat fölötti két középső fülkében állott Szent Rókus és Szent Sebestyén kőszobrait eltávolították a homlokzatról és a kórház udvarán állították föl azokat, de a szoborfülkék felső felét nem tüntették el. 1903-ban a mennyezetnek Wagner-féle megrongálódott és hulló állapotban levő freskóit restauráltatta a helyettes plébános Veszely Alajos. 1907-ben a főhomlokzaton még fennmaradt kővázáknak, továbbá Mihály arkangyal, Immaculata, Katalin, Borbála, nepomuki János és xaveri Ferenc szentek kőszobrainak az eltávolítását ajánlotta a székesfővárosi mérnöki hivatal; a székesfővárosi tanács engedve a javaslatnak, a főhomlokzat teljes plasztikai díszét még azon évben darabokra törve törmelékként elfuvaroztatta; azonban új szobroknak és vázáknak a föllállítását sem javasolta, mivel véleménye szerint a kórházi kápolnának a lebontása csak rövid idő kérdése.

A kápolna lebontása elmaradván, főhomlokzatának ékesítése végett a székesfőváros tanácsa már 1908-ban, pesti barokk szobrászatunk pótolhatatlan veszteségére elpusztult, illetőleg elpusztított szobrok és vázák helyébe Levisch Róbert szombathelyi szobrásznál új főhomlokzati szobrokat rendelt. Ezt a nyolc szobrot Levisch 1908 decemberére készítette el kőből, de a főhomlokzatra csak 1909 májusában helyeztetek el a következő elrendezésben: a torony alsó, illetőleg attikázáró párkányára két térdelve imádkozó angyal közé karját áldásra kitérő Jézus szíve, a középső fülkébe Szent Rókus, a voluták sarkaira Szent József és páduai Szent Antal ölkben kised Jézust tartó, a két oldalfülkébe pedig Szent Rozália és paulai Szent Vince álló kőszobrai kerültek. A főhomlokzatnak csendes szemlélődés és vallásos áhítat hangulatába merült Levisch-féle szoborsorozata a müncheni Mayer művészeti intézet szentimentális sablon-szobrászatának a honi változata.

Az alacsony és kistérfogatú kápolna belsejében levő boltozati falfestmények a szárító szigetelés dacára a falak alsó részének nyirkossága és több más ok miatt annyira tönkrementek, hogy a boltozati vakolat hullása következtében Tihanyi Károly plébános 1912-ben teljesen tarthatatlanoknak minősítette a boltozati falfestményeket. Megmentésükre kísérlet sem történt. Mivel pedig a képzőművészeti bizottság a kápolnának új freskókkal való díszítését ellenezte, a kápolna falainak és mennyezetének festett díszét lemosatta a székesfőváros és mennyezetére Kurbel Józseffel 1913-ban neobarokk stílusú ornamentális díszítést festetett.

A háborút követő nyomorban a kórházépületre még nagyobb szükség lett, mint bármikor annak előtte. A lelki nyomor pedig a kápolna látogatottságát nemcsak fokozta, de a templomhiány e kápolnát környékének szükségtemplomává tette. Amikor a kórházépület területére plébániai joggal fölruházott kápolna körül Károly- és Múzeum-körúti, Sándor-

utcai, József- és Erzsébet-körúti, Wesselényi-utcai határral 1924 május 7-én megalakult az önálló Szent Rókus Plébánia Egyházközség, annak első gondjai közé tartozott, hogy legalább átmenetileg plébániatemplomhoz illő díszet nyújtson a kápolna belsejének. A kápolnának már említett nyirkossága és poros füstössége miatt ismét tönkrement boltozati és diadalívi festett díszét újjal pótolta, amelyet 1925-ben Szelle Andor teljesített kazein-festéssel barokk plasztikus ornamentális díszítés között. Majd a hiányzó harangok pótlására irányult a figyelme és három harangot rendelt Szlezák László harangművesnél. A harangok szentelését Csernoch János hercegprimás végezte 1926 május 16-án. A kápolna belső nedvességének ellensúlyozására létesített szellőztetők dacára annak belső falfestése ismét pusztulni kezdett; ezért mostani plébánosa Krizs Árpád szorgalmazására 1930-ban a megviselt belső falfestés helyére Leszkovszky György új ornamentális és diadalívére új figurális festménydíszet festett; ugyanekkor pedig Kopp Ferenc két üvegfestményes ablakot készített a hajó számára. 1931 október 4-én a kápolna hajójában az egyházközség hősi halott fiai emlékére Krisztus bronzfejjel ékesített márvány emléktáblát leplezett le, amelyet Papp József szobrász alkotott.

A barokk stílusú kápolna főhomlokzata két-két ión-rendszerű pilaszterrel tagolt; zárópárkánya fölött volutás attika közvetíti az átmenetet a négyzet alaprajzú, egyemeletes, pilaszterekkel szegélyezett, órával felszerelt és bádognakulással fedett toronyhoz. Különböző az ismert szobrok kölcsönöznek szerény külsejének ünnepi vonást. A kápolna oldalfalait csak lizenák tagolják. Keskenyebb és a hajónál jóval alacsonyabb szentélyének evangéliumi oldalához sekrestye csatlakozik.

Belseje téglánalaprajzú, háromablaktengelynyi hosszú hajóból, haránthosszú, négyszögalaprajzú egyablaktengelyes szentélyből áll. A szentélyt és a hajót diadalíves, dongaboltozatos szakasz köti össze, amely eredetileg a kápolna bejárati előcsarnoka volt. A hajót boltsüveges, kosáriréses dongaboltozat fedi, amelyet párkányos pilaszterfejek mintegy konzolokon nyugvó hevederek osztanak három mezőre. A hajó bejárati szakaszában a toronytartó két pilléren nyugszik az orgonakarzat; ehhez a följárat a kórház felőli összekötő szárnyépület oratóriumából vezet. A karzat kisméretű, neoreneszánsz stílusú szekrényes orgonája 1902-ből származik Rieger Ottó gyárából (Opus 926).

Külön figyelmet érdemel szentélye, amely eredetileg hármasszóros alakú, alaprajzilag centrális elrendezésű építményként önmagában szolgált fogadalmi kápolnául. Keresztboltozatos középterébe nyílt nyugatról a bejárati előcsarnok, délről és északról egy-egy homorú apszis-fülke, keletről pedig az oldalapszisoknál nagyobb sugarú félköríves, mélyebb apszis, oltár számára. A szentély, északi és keleti apszisától későbbi átalakítás folytán megfosztva, időnként csonkán maradt. Az alaprajzilag ritka típusú szentélynek eredeti alakjára való rekonstrukciója esztétikai, kegyeleti és műemlékvédelmi követelményeknél fogva időszerű feladat.

A szentély műmárványozott főoltárát sarokpilléres menza, köralakú kupolás tabernákulum és ión pilaszteres tympanonnal díszített keretfőlépítmény alkotja. Az 1837-ben épített főoltár tabernaculumának ajtajára illesztett töviskoszorús Krisztus bronzreliefje Oswald J. műve 1931-ből.

Az empire stílusú főoltár olajfestésű képe a barlangban fekvő Szent Rozáliát és fölötte álló Szent Rókuszt ábrázolja. Ez a kép a kápolnaalapítás idejéből valónak látszik; kontár restaurálásokban és többszörös átfestésben részesülvén, bizonyos hibákkal jutott el időnkre. Csak szakszerű restaurálás tárhatná föl eredeti tulajdonságait, hiszen átfestés következtében Szent Rókus húséges kutyájának csak a két hátsó lába látszik. A főoltár mellé gyámköveken falra alkalmazott Szent József és Szent Vince színes gipszszobra a müncheni Mayer-intézetből való.

A hajó két mellékoltárának építménye szintén empire stílusú; föl-építményük keretébe Warschag és Laccatari olajfestményeinek helyére tájékozatlanul az Immaculatának és Jézus szívének a müncheni Mayer-intézetből származó színes sablon-szobrai vannak állítva, míg Warschagnak a Pietàja, amely a krisztinavárosi templom Schwartz festette Pietájával együtt közös azonos előkép nyomán készült és Laccatarinak, a külön festőnek legérdekesebb ismert műve, amelyen a leányzó Mária szülei társaságában, égből alászálló Gábor arkangyallal van ábrázolva, a kápolnához vezető folyosóra került. Legfőbb időszzerű követelmény, hogy e képek visszakerüljenek a mellékoltárookra. Az empire oltárokat összhangzóan egészíti ki a velük egykorú egyszerű faszószék.

A barokk architektúrában empire berendezés között erősen szembe-tűnő a diadalív oromfalának a falfestménye, amely Leszkovszky kompozíciójában Szent Rókuszt ábrázolja beteggyógyító munkája közben; az apothéosisül festett falkép hátterét a pesti Rókus-kórház és kápolna képezi. A hajó két ablaka István király és Imre herceg üvegfestményével ékes. Régi képállományából figyelemre legméltóbb alkotás a hajó leckeoldali falába ágyazott Mária kegykép, továbbá Szent Klára nagyméretű és Márk evangélista festménye; mind ismeretlen provenienciájú 18. századi alkotás. Külön várostörténeti fontosságú fogadalmi képe az oratóriumban függ: Szentháromság védelme alatt 1838. évi árvízi mentést ábrázol; Warschag Jakab festő műve.

Ötvösművei közül érdemes munka az 1760-ból származó, Rókus—Rozália—Sebestyén szentek tiszteletére rézből trébelt barokk-rokokó kehely, továbbá az 1771-ben ezüsből trébelt, talpán Rókus—Rozália—Sebestyén szentek reliefjeivel díszített barokk-rokokó kehely; mindkettő helyi ötvös jelzetlen munkája. Finomműví 1866-ból származó ezüst pacificaleja Goszmann György ötvös alkotása. Neogotikus stílusú, Péter—Pál—Mária szobrocskáival díszített ezüst monstranciája Szemian Ágost ötvös műve.²⁾

A szerény Rókus-kápolnához, történetének, sorsának, alakjának, földbe-süllyesztett állapotának, sőt föltehető jövőjének számos vonása révén hasonló a budai régi Szent János-kórháznak, jelenleg Bp. Szföv. Dunajobbparti Szeretetotthonának *nepomuki Szent János kápolnája* (II. Margit-körút).

E kápolna létesítését a pestisbetegek számára e tájékon 1710-ben a város által emeltetett szükségkórház, majd később bővített szegényház tette szükségessé. Építése a városi tanács szorgalmazására polgárok adományainak, alapítványainak a fölhasználásával a hercegprímás által 1729 júliusában adott kápolnaépítési engedély ellenére csak 1735 május 10-i alapkőletétellel indult nepomuki Szent János tiszteletére. Az alapkőbe

különféle szentek relikviáival együtt Boldog Margit ciliciumának ereklyéjét is elhelyezték. Tervezte és építette az 1719-ben budai polgárrá lett sankt-floriani származású Kayr Mátyás kőművesmester. Építése serényen haladt, úgyhogy augusztus 4-én tornyocskájában már megszólalt a Zehenter Antal öntötte két harang, amelyek közül az egyiket a következő szöveg díszítette: Dum resono ex Pomuc Sanctum laudabo Joannem. Fiat ut in Sanctis Gloria Summa Deo. Ita volente Magistratu Budae, et tribuno Kramerlauf contribuyente 14: Julij 1735. A befejező munka közben, 1735 szeptember 6-án halt meg 46 éves korában Kayr. A kápolna fölépült azon év őszére. És bár a városi tanács már november 5-én kérelmezte annak benedikálását, megáldása csak 1736 február 6-án ment végbe.

Mint különálló épület a várfalon belül 1828-ig állott fenn. A városi tanács ugyanis a mellette levő kisméretű ispotálynak és aggápoldának emeletes kórházzá és szegényházzá való fejlesztését határozván el a különálló kápolnának az épületbe való beolvasztásával, annak építését 1818—1820 között Boulandt József építőmester tervező s végrehajtó munkájával kezdte, majd 1828 őszén Ekermannal folytatta a kápolnának az emeletes épületbe való foglalásával, amely évben épült a kápolnának két oszlopon nyugvó orgonakarzata, 1829-ben pedig főhomlokzati kised tornyának lebontása után a kápolnát elrejtő kórházépületnek körüli oldalhomlokzata. 1863-ban készült főbejáratának mostani kapukerete (Gangusch István kőfaragó műve); később a Margit-körút talajszintjének emelésével a kápolna küszöbe a föld szintje alá kerülván, lépcsős fatornácocskával látták el főbejáratát. A kápolna 1932-ig szolgált a régi Szent János-kórház egyházául; ez évben az épület kórházjellege megszűnt a benne létesített Bp. Szfőv. Dunajobbparti Szeretetotthon véglegesítésével.

Az egyemeletes épület pilaszteres tympanonos középrizalitjába foglalt kápolna főbejárata a Margit-körútra nyílik; kápolnajellegét külsőleg a bejárat fölötti fülkébe 1829-ben faragott nepomuki Szent János kőszobra s az épület nyeregtetejére illesztett kised harangtornyocska jelzi (benne Mihály arkangyal és az Immaculata reliefjével díszített, 1878-ban Walser Ferenc öntötte harang és Henszler János által 1864-ben készített óra); szentélye azonban az épület udvarán szabadon áll. Hosszanti elrendezésű barokk belseje haránt téglány alaprajzú karzatos előcsarnokból, hajóból és szentélyből áll, amelyekre pilaszteres pillérek nyugvó keresztboltozatok borulnak, míg félkörű apszisát negyedgömb kupola fedi. Az egységes öblű csarnokkápolnának ablakos apszis elé állított fafaragású barokk főoltára Szent Anna és Szent Joachim, továbbá az oromzati Szentháromság faszobraival együtt 1735-ből, dobogójának tévesen aquincumbeli rómainak tartott mozaik padlója a 18. század végéről, nepomuki Szent János megdicsőülését ábrázoló olajfestménye, amelyet Mertz János budai születésű festő festett, 1801-ből való. Mellékoltárának Kálváriát alkotó faszobrai 1748-ból, ez oltár alapítása és szentelése idejéből valók; vérehulló Mária olajfestménye, amely változata a krisztinavárosi plébánia-templom főoltári kegyképének, továbbá viaszfigurákkal díszített piramis párja 1771-ből, ez oltár átalakítási évéből származik. Dór rendszerű oszloppáron nyugvó orgonakarzatán neogotikus szekrényű orgonával rendelkezik, amelyet lovag Ország Sándor és fia orgonakészítő alkotott 1893-ban.

A pilaszterek kőkonzoljaira helyezett Immaculata, József, Rókus és Sebestyén szentek színezett faszobrai, amelyek 1740 tájáról valók, beható figyelemre érdemes alkotásai a budai barokk szobrászatnak. Az orgonakarzat alatti falfülkében levő megostorozott Krisztus színezett faszobra 1760 körüli változata annak a híres csodatevő délbajor szobornak, amelynek tiszteletére a délbajorországi Wiesben csodálatos szépségű búcsújáró templomot építettek. Följegyzésekből ismert képállományának sorozatából egyetlen képe maradt időnkre: a római Santa Maria Maggiore-templombeli úgynevezett Fekete Madonnának 1763-ból való másolata. Végül nevezetes a kórházépület belső udvari lépcsős följáratának oldalfülkében lévő angyalpár kőszobra; mindkettő lábánál fölíratos (SALUS INFIRMORUM és REFUGIUM PECCATORUM) pajzsot tart; az angyalpár az 1713-ban felavatott budavári Szentháromság-szoboremlekről való, amelynek szobrai Ungleich Fülöp szobrász készítette. Az angyalpár azonban csak 1714-ben készült el a többi talapzati szoborral együtt. A Szentháromság-szoboremlekek lépcsős talapzatának eltávolítása alkalmával a városi tanács 1828—1829 folyamán a talapzat összes szobrait értékesítette. Mivel ez emlékmű talapzati szobrainak ismételt árverésén nem talált vevőre e kőszoborpár, a városi tanács 1829-ben a kórházi lépcsős följárat díszítésére ajándékozta azt.

Ez a kápolna, amely nepomuki János szenttéavatásának évében, 1729-ben indult hercegprímási engedély alapján a megvalósulás felé, számos mozzanatból ítélve, a hívek állandó tiszteletét bírta, sőt kézzel-kézzel járt, szájról-szájra szállt ama németnyelvű ének, amelyet még 1821-ben is nyomattak a hívek épülésére: *Gesang zum heiligen Johann von Nepomuk, welches in Armen Haus gesungen wird* (Ofen, gedruckt bey Anna Landerer 1821). Budán különben mint folyamparti városban szinte a visszafoglalástól kezdve általános tiszteletnek örvendett a Moldva vizébe fojtott nepomuki János vértanu, a titoktartás hőse. E tisztelet csakhamar szoborral való megörökítésben nyert kifejezést, mégpedig nepomuki Jánosnak szenttéavatása előtt. Eltekintve a várbeli Szentháromság-szoboremleken (1713) szentek között való szereplésétől, éppen e szegényház és lövölde környékére a városi tanács már 1717 május 7-én nepomuki Szent János szobrának a létesítését határozta el a meg nem nevezett szobrásznak 20 és kőfaragónak 23 forintnyi, lehetőleg még lealkudható díjazást ajánlván. E szobor ügye ezután sem a tanácsülésben, sem a városi számadásokban nem szereplvén, fölállításának idejére más körülményekből kell következtetnünk.

Ez a szobor ugyanis eredetileg a mai Görgey-utca, akkor még fejlődés alatt levő utca torkolatának középtengelyi végében állított föl a szegényház és Baitz János Kristóf későbbi polgármester telke, illetőleg háza között. Ez az utca 1718 június 12-én kelt telekkönyvi följegyzésben már »Johannes Nepomucen Gasse« néven szerepel. E szerint ez utca elnevezése a szóbanlevő nep. Szt János szobra nyomán alakult, amely szobor tehát így 1717 második felében vagy 1718 első felében állított helyre. Ezzel szemben Miller J. E. F. kézirati *Historiographiájában* azt állítja: nep. Szt János szobrát a szegényház közelében Baitz polgármester a saját költségén állíttatta, és pedig 1721-ben. Az évszámban Miller tévedhetett;

ez évben lett Baitz polgármester; ezért kötötte a szobor emelését ez év-számhoz. Hogy az utca neve tényleg e szobortól származott, bizonyosság reá a Buda városáról 1733-ban megjelent útmutató leírás, amely szerint: »zeiget.... der Weeg..... durch die anstossende S. Nepomuceni-Gassen von diesem Heiligen schoen anstehender Ehren-Saulen und Statua so benennet, an das Arme Haus....« Hogy pedig nep. Szt. János szobra tényleg a róla elnevezett utca torkolatában állott eredetileg, bizonyosság reá a Bp. Szfvv. Levéltárban (Acta cam. 1798. 30. sz.) levő, e városrésze-ről 1798-ban készült helyszínrajz.

Baitz († 1726) végrendeletileg nem gondoskodott e szobor fenntartásáról. További sorsáról Luprecht vízivárosi plébános Liber Memorabilium című kéziratából értesülünk; e szerint 1777 folyamán egy pékmester a szobor oszlopának törzsére csillagalakú mécses-t készíttetett. Amikor azután 1818—1820 között a Szent János-kórház és szegényház mai főhomlokzati képerre épült, a nep. Szt. János szobor az utca torkolatából a Szent János-kórház nyugati főhomlokzata elé, mostani helyére állíttatott föl. A meg-rongálódott szobrot oszlopostul a székesfőváros 1928-ban eltávolíttatta és helyébe pontos kőmásolatot faragtatott Putz János szobrászsal, és egy névtelen az elnyűtt csillagalakú mécsesről új mécses-t csináltatott hozzá.³⁾

A pesti Szent Rókus- és a budai nep. Szent János-kápolnánál kissé nagyobb terjedelmű *Szent Flórián-kápolna* (II., Fő-utca 90.) magánember sírkápolnájaul épült; alapította a bajor származású, Budán megtelepedett és 1723 március elsején polgárrá lett Christ Antal pékmester, akinek teteme a hajó közepén latin feliratú sírkő alatt nyugszik. A Víziváros Fő-utcájának északnyugati végén 1700-ban kezdett épülni a polgári kórház. Melléje később a városi tanács kápolnát akart építeni, de szándéka anyagiak híján meghiusulván, a jómódú és kegyeslelkű Christ saját költségén fogott kisterjedelmű kápolna építéséhez 1750 június 30-án. Kápolnája, 1753 tavaszára fölépülvén, megáldatott Szent Flórián napján és föoltára 1754 április elsején konszekrálta a pékek tűzvész ellen védő patronusának, Szent Flóriánnak a tiszteletére. A jól fölszerelt kápolna azonban nem elé-gítette ki Christ jámbor lelkét, és ezért nagyobb méretű kápolna építésére határozta el magát.

Ennek megtervezését és fölépítését Christ rábízta Nöpauer Máté építőmesterre. Alig indultak meg az új kápolna építésének az előmunkálatai 1759 tavaszán, amelyeknek első fizetési részleteit még Christ személyesen teljesítette, május 15-én 68 éves korában elhunyt Christ (1691—1759). Vagyonát végrendeletileg az épülő kápolnára hagyományozta; végrendeleté-nek végrehajtójául, továbbá az épülő kápolna befejezőjéül és a kápolna fölött rendelkező patronusul a budai városi tanácsot jelölte ki. Kívánsága szerint a hajóban örök nyugalomra elhelyezett teteme fölött a kápolna 1760 nyarára fölépült; július 3-án már litániát tartottak benne és július 30-án a vízivárosi jezsuita superior már misét mondott benne. Azonban belső fölszerelésének és berendezésének az elkészítése eltartott 1770-ig Eberhardt Antal és Weber József Lénárt szobrászok, Falkoner Ferenc és Wagenschön Ferenc festők közreműködésével, mégpedig Nöpauer tervei és Kögl Ádám vízivárosi jezsuita plébános tartalmi irányítása alapján a következő időrendben.

1760 júniusában Staudinger János budai orgonaműves a zenekóruson hat változatú orgonát épített. Majd Fries Gáspár asztalos elkészítette a két mellékoltár és a főoltár nyers faépítményét. Erhard József asztalos elkészült a lépcsős szószékkel, amelynek plasztikai díszítését Eberhardt Antal szobrász végezte el. Ugyancsak Eberhardt szobrász kifaragta a főhomlokzat Balázs és Miklós püspök szentjeinek kőszobrait, és augusztus elseje körül a főhomlokzat középső fülkéjébe elhelyeztetett Szent Flóriánnak Weber József Lénárt szobrász készítette kőszobra. 1761-ben Eberhardt szobrász befejezte a főhomlokzat váza- és címer-díszét, majd Weber szobrász elkészült a zenekarzat, illetőleg az orgona szoborműveivel, köztük legnevezetesebb művével, a hárfázó Dávid király faszobrával. 1762-ben dolgozott Weber a két mellékoltár szobrain és befejezte a xavéri Szent Ferenc mellékoltár két puzdrás szerezcsenjének a faszobrait, míg Eberhardt a mellékoltárok dekoratív plasztikáján dolgozott. 1764-ben Falkoner Ferenc festő a két mellékoltár négy képét festette meg, illetőleg befejezte. 1766-ban Weber elkészítette a Szent József mellékoltárnak páduai Antal és nepomuki János álló szobrait, továbbá a főoltár Lőrinc, Péter, András és Donát szentjeinek szintén álló szobrait és valószínűen rákövetkezőleg a főoltár oromzatának a szobrait a Szentháromsággal együtt. A berendezés festését, aranyozását, foglalását Pichler Sebestyén és Grüner (Krenner) György végezte, akik közül az utóbbi 1769-ben a főoltárt is befejezte. A főoltár képrámáját Fries Gáspár, annak faragványdíszét Weber szobrász készítette, míg a belevaló Szent Flórián olajfestményt Kögl a vízivárosi Szent Anna plébánia-templom függőképeinek az alkotójánál, Wagenschön Xav. Ferenc bécsi festőnél rendelte meg, aki a képpel még 1769-ben elkészült, de az olajfestmény csak 1770-ben illesztetett a főoltárra.

A kápolna bár szerény, de művészi fölszerelésével 1786-ig szolgált a polgári kórház szentélyeül. II. József ugyanis ez évben megszüntette a polgári kórházat. Majd a következő években a kápolna északi oldalának területén katonai kórházat építtetett, amely a 19. század második felében katonai laktanyává lett. Amíg a Flórián-kápolna az érintett kórházaknak mintegy szolgálatában állott, a fennmaradt számadások szerint időről-időre szerény gondozásban részesült és bár takarékosan ugyan, de némi kegyes-állományra is tett szert kegyes hívek adományából. Később magára maradván, mostoha viszonyok közé került: belsejében kegyetlen feledés sorvasztó nyomai mutatkoztak, külsejét pedig kikezdte az enyészet. A Fő-utca talajszíntjének emelésével föld alá került, úgyhogy főbejáratát megfelelően magasítani kellett. A világháborúban tornyának réz sisakja is hadicélokra leszedetett. Mondjuk meg őszintén: a századforduló körüli évtizedek barokk ellenes művészeti fölfogása nem ismerte föl annak sem művészeti értékét, sem várostörténeti jelentőségét, ezért sorsára bízta.

A világháború után a székesfőváros (a kápolna emléktáblája szerint) 1920-ban a Flórián-kápolnát átadta a budai magyar görögkatolikusoknak. Ez alkalommal belső berendezése a görögkatolikus rítusnak megfelelően módosult. Mindenekelőtt belső szobordíszre eltávolított; annak nagy része régiségkereskedelembé jutott, míg később szorgalmazásomra a vízivárosi Szent Anna plébánia-templom raktárában maradt szoborművek letétként

és általam különböző tulajdonban megtalált szobrok megváltás útján a Bp. Szföv. Múzeumba kerültek. Ezidőszerint csupán a főoltár Szentháromság csoportjának két alakja (Hekler A. gyűjteményében) és a xavéri Szent Ferenc mellékoltár két puzdrás szerecsenje (ismeretlen birtokban) képez magántulajdont. A székesfőváros 1924-ben a főoltár Szentháromság csoportjának helyére Szentháromság képet és a főoltár Wagenschön-féle Szent Flórián képe helyére, amely később szintén a Bp. Szföv. Múzeumba került letétként, másolatot készíttetett Túry Gyula festővel. A teljesen kiküszöbölt Szent József mellékoltár Falkoner-féle oltárképe a vízivárosi Szent Anna plébániatemplom tulajdonában van, alexandriai Szent Katalint ábrázoló szintén Falkonertől származó oromképe viszont a Bp. Szföv. Múzeumban letét. A régi orgona teljesen megsemmisült, csak a szobrai menekültek meg értékesítés útján az elpusztulástól; így legújabban az orgonának hárfázó Dávid király szobra a Bp. Szföv. Múzeum tulajdonává lett. Több képe pedig nyomtalanul elveszett.

A kápolna új hivatásához szorgalmazott 1924. évi restaurálás, ideiglenes megoldásaival, amelyek közé tartozott a főoltár hátépitményének ikonosztázissá való átalakítása, oldalszárnyainak prothesisekké való fölhasználása és a boltozatoknak rokokó utánzatú ornamentális festése Lohr Ferencről, éppen nem történt a műemlékvédelem szellemében és éppen ezért sem a kápolnát nem emelte eredeti régi művészi színvonalára, sem új fényre nem derítette azt. Megfosztva sok díszétől évről-évre vedlettebb szint öltött. A magyar görögkatolikusok egyházközsége pedig szegény volt ahhoz, hogy saját költségén alapvető restaurálást kezdeményezhetett volna; áldozatkészségéből 1927-ben harangot öntetett Szent Flórián tiszteletére Szlezák Lászlóval, párjával 1881-ből való harangjának, amelyet Oetl Antalné öntetett Walser Ferencsel a szeplőtelenül fogantatott Szűz Mária tiszteletére.

Buda és Pest polgári barokk művészetének, illetőleg emlékeinek elfogulatlan ismertetésével fölkellett érdeklődés a figyelmet reáterelte e fonnyadó műemlékünkre is. És a székesfőváros eléggé nem dicsérhető áldozatkészsége a Flórián-kápolna teljes restaurálását határozta el. Mindenekelőtt a föltöltések során a járda vonala alá majdnem egy méter mélységbe süllyesztett kápolnatestet műszaki, egészségügyi és esztétikai szempontból Fridrich Lajos műszaki főtanácsos saját hidraulikus módszerével 1937 február 8-a és 20-a között 140 centiméterrel fölemelte. Majd Wälder Gyula műegytemi építész tanár tervei szerint megindult belsejének renoválása és boltozatainak stukkóval való díszítése. A stukkódíszes neorokokó keretek közé festendő freskókra kiírt pályázat bíráló bizottsága 1937 szeptember 22-én Medveczky Jenő festőművészt bízta meg a boltozati falképek megfestésével, aki feladatát tartalmilag megváltoztatott kartonjai szerint 1938 tavaszán teljesítette. Amikor Wälder megvált a restaurálás irányításától, Brestyánszky Tibor építész tervezte meg neobarokk stílusban a prothesiseket, imazsámolyokat, padokat, gyóntató és sekrestyeszékerevényeket, papi stallumokat és más farészleteket; egy velencei üvegkristály csillárt és két fali gyertyatartót pedig a gróf Karátsonyi hagyatékából dorogi Farkas Ákos szföv. tanácsnok és Balogh Bálint esperes-plébános vásárolt a kápolna díszítésére. A kívül-belül műemlékvédelmi

gonddal restaurált kápolna előcsarnokának falába két márvány emléktábla illesztetett; ezek szövege részletesen megnevezi az egyházközség vezetőit és e restaurálás szereplőit. A restaurálás azonban költségfedezet híján nem cserélte ki a toronynak háborús ínségből csak zöldre mázolt vasbádoggal fedett sisakját, amely anyagánál fogva alkalmatlan művészi hatás keltésére, ezért annak rézlemezzel való fedése elengedhetetlen feladat. Az új köntösbe öltöztetett kápolnát 1938 május 22-én ünnepélyes mise keretében Balogh B. esperes plébános áldotta meg. A székesfőváros folytatólagosan Medveczky festőművészre bízta az imázsamolyok, a prothesisek és mellékoltárok képeinek megfestését, amelyek Jézus születését, Krisztus halálát, a csodatevő pócsi Máriát, Szent Józsefet, páduai Szent Antalt és lisieuxi Szent Terézt ábrázolják.

A Fő-utca házsorának vonalában álló kápolnaépület barokk típusú, rokokó hangulatú főhomlokzata egyenes síkú, tornyos középrizalittal lép ki az utca vonalából, oldalszárnyai pedig homorú felületű fallal húzódnak vissza a sarokig. A saroklizenákkal belső mezőkre mélyített főhomlokzat középrizalitját kőkeretű bejárat és ablak, oldalszárnyait egy-egy fülke élénkíti mélabús Szent Balázs és Szent Miklós püspökök kőszobraival. Az egyszerű vízszintes zárópárkány felett kétoldalt homorú falú, homorú zárópárkányú, rokokó sarokvázás attika simul a főhomlokzatot befejező négyszögalaprajzú toronyhoz, amelyek alsó szakaszát Szent Flórián lázasan nyugtalan kőszobrával ékes, gazdag kiképzésű fülke, felső emeletét finom keretű faredőnyös ablak, fölötte rokokóstílusú levélornamentika és rokokó kapitellű sarokpilaszterek teszik változatossá, játszi könnyedségűvé. Toronysisakja duzzadó párnatagból, tompasarkú nyakpárnás gúlával sudárosodik a gombos vaskeresztig. A nyeregtes, vakolt falú templom oldalfalai csak keretelt ablakokkal tagoltak; északi oldalán levő ajtókeret emlékeztet csak arra, hogy valaha a mellette állott kórház udvarából ez ajtó szolgált a kórház lakóinak a kápolnába való bejáratul. Szentélye pedig alacsony sekrestyével zárul.

Hosszanti elrendezésű belseje zárt előcsarnokból és fölötte emelkedő háromnyílású, falazott és középpütt kidomborodó mellvédű zenekarzatból, továbbá kétszakaszos, boltsüveges dongaboltozatú, téglányalaprajzú hajóból, végül haránt téglányalaprajzú csegelyes függőkupolájú és homorú zárófalú szentélyből áll, amelyhez annak homorú falába nyíló bejáratnál négyszögalaprajzú, alacsony boltsüveges dongaboltozatú sekrestye csatlakozik. A belső architektúrának egyetlen régi díszítő plasztikai eleme a pilasztereknek csigavolutákból, tojáslécből és levélfüzérből szerkesztett stukkó kapitelljei; boltozatait pedig az utolsó restaurálás rokokós stukkó ornamentuma díszíti. A boltozatok stukkó keretei közé festett freskó a szentélyben a Getsemani-kert fája alatt alvó apostolok mellett alászálló angyal vigasztaló kelyhével halálra készülő Jézust ábrázolja az áruló Júdás vezette fegyveres csapattal, a diadalíven a Jópásztort és a négy evangélistát, a hajó első szakaszában István és László király között a Heléna császárnétól megtalált Szent Keresztfa földmagasztalását, a második szakaszban pedig Imre és Erzsébet között a Konstantinápolyt megmentő Boldogságos Szűz Mária dicsőítését. A két utóbbi freskó sarkaiban meg vannak örökítve e kápolna legutóbbi restaurálását előkészítő férfiak arcképei: az

egyiken dorogi Farkas Ákos tanácsnok, Balogh Bálint esperes plébános, Vaszkó Endre az egyházközség világi elnöke, a másikon Terbócz Imre szföv. törvényhatósági bizottsági tag és Fridrich Lajos szföv. műszaki főtanácsos. A rendkívül élénk színezésű és erőteljes alakokkal telített freskók meg a boltozat fehér, filigrán stukkó keretdísze között megállapítható az egymásnak ellentmondó, sőt ártó ellentét, amely két különböző művészi fölfogás díszharmonijából ered.

A szentély közepén áll a barokk koporsóalakú, fából faragott és márványutánzatra festett főoltár új tabernákulum-ormával. Mögötte emelkedik a régi főoltárnak megújított hátépitménye, ikonosztázisul szolgálván a Bp. Szföv. Múzeumból visszaszerzett Wagenschön-féle Szent Flórián apothéozisát ábrázoló festménynek és fölötte a Túry festette Szentháromság oromképnek. A hajóban a diadalív leckeoldali falához fából épített xavéri Szent Ferenc mellékoltára lényeges vonásaiban azonos a főoltár nagyobb terjedelmű keretarchitektúrájával; az oltárkép, amely Palcko X. Ferenc képének Bartolozzi metszete nyomán változatként a haldokló xavéri Szent Ferencet és az oromkép, amely Szent Orsolyát ábrázolja, Falkoner Ferenc festőtől való. Az eltávolított Szent József mellékoltár helyére a régi eredeti szószék van illesztve; mellvédjének homlokoldalát a magvető példabeszédes alakjának alkalmazott fadomborműve díszíti rokokó keretben; a relief Eberhardt A. szobrász műve. A hajó közepén a padló alatt nyugszik a kápolnaalapító Christ teteme a következő szövegű és az alapító halálának évét, 1759-et rejtő kronosztikonos sírközlappal fedve: ANTONIVS CHRIST CIVIS HVIAS ET PISTOR SPECIALIS ZELATOR EXSTRVCTOR ET FVNDATOR ECCLESIAE SANCTO FLORIANO CONSECRATAE IVGITER QVIESCIT. A berendezés többi tárgyai az említett évi restaurálás új eredményei.⁴⁾

Míg a 18. század folyamán a kor vallásos fölfogásához híven a két testvérvárosban is inkább önálló szentélyek és kápolnák épültek a lakosságot érő csapások leküzdésére és melléjük csak későbbben épültek esetleg emberbaráti intézmények, addig a 19. században maguk az emberbaráti intézmények léptek homlokterbe és ezek keretén belül létesültek kápolnák, mint a lelki élet ápolásának az eszközei és nem mint fogadalmi emlékek. Ilyen intézmény volt az első között a Pest város tanácsa alapította *József-fiúárvaház* (VIII. Üllői-út 76.).

Pest város tanácsa 1837 június 2-án elhatározta, hogy a dunaparti két testvérváros és különösen Pest fáradhatatlan fejlesztője, József nádor szerencsés fölgyógyulásának emlékére a Dorion József János, Gonitz György János és Boráros János által tett alapítványok fölhasználásával közadakozásból helybeli árva fiúk számára nevelőintézetet emel és azt a nádor nevére Josephinumnak nevezi el. A nádor beleegyezésének birtokában a közönséget adakozásra szólította föl a városi tanács, majd gróf Festetics Antalnak a Ludovika-akadémia közelében fekvő nagyterjedelmű kertjéből telket kért ez árvaház céljára. A nemeslelkű gróf nagylelkűen 3600 négyszögölnyi területet ingyen ajánlott föl e kérelemre. Festetics példája üdvösen hatott a polgárság áldozatkészségére, amelyet azonban az 1838. évi árvíz óriási kártevése csökkentett. Emiatt az árvaház létesítése halasztást szenvedvén, csak 1839 márciusában került sor az épület tervének a szer-

kesztésére. A tervet Pollack Mihály 1840 júniusára készítette el ingyen, és a tanács június 16-án azt kivitelre elfogadta, azonban a Szépítési Bizottsághoz fölterjesztett terveket fia, Pollack Ágost szignálta.

Az árvaházépület alapjainak az ásása 1840 július 25-én kezdődött abban a biztos reményben, hogy a városi Szépítési Bizottság szintén jóváhagyja a tervet, amint az augusztus második felében be is következett. Az óriási téglányalaprajzú, belsőudvaros, udvar körül zárt folyosós, főhomlokzatilag 27 ablaktengelynyi szélességű, ezzel párhuzamos északi szárnyának közepéből tekintélyes belsejű, emeletes galériával övezett, kétkupolás hajójú és félköríves szentélyű kápolna hatalmas rizalitjával kilépő, kétemeletes épület nagyarányú tervével szemben a magisztrátus az árvaházi alap józan mérlegelése alapján egyelőre az árvaház (Gólyautca és Üllői-út sarkára eső) nyugati harmadának az építését szorgalmazta. Az alapkö letétele Mária Dorottya nádorné és három gyermeke jelenlétében 1841 június 19-én történt. Az épület egyharmad részére szorítókozó építkezés 1842 őszére fejeződött be. Tíz árva fiú föl vételével pedig 1843 március 19-én, a nádor nevenapján ment végbe a Josephinum fiárvaház ünnepi megnyitása; ez alkalommal áldotta meg Miskolczy Márton főszentelt tinnini püspök az intézetnek Üllői-úti főhomlokzati második emeletének belső udvari sarokszobácskájában ideiglenesen hevenyészett kápolnát Szent József és Szent István király tiszteletére.

A kápolna, amelynek istentiszteletein részt vett a környék lakossága is, háromszori helyváltoztatással szükségmegoldásként 1886-ban mai helyiségébe, az északi udvari szárny második emelete sarokszobájának sekrestyéül való fölhasználásával a mellette levő terembe került. Közben az épület északi udvari szárnya 1874-ben háromablaktengelynyi, majd 1890-ben az eredetileg nagyszabásúnak tervezett kápolna helyén folytatólag hatablaktengelynyi terjedelemben bővítettett; ezzel elérte az északi szárny tervezett terjedelmének kétharmadát és e csonka, azaz befejezetlen állapotban maradt időnkre.

A főhomlokzatilag (az Üllői-útra) háromablaktengelyes, arkatúrárs díszű sarokrizalittal és ötablaktengelynyire kiépített kétemeletes épület folytatólag kerítéssel van berekesztve, amelyen belül a terep parkszerűen rendezett. A park elején József nádor bronz mellszobra áll, amelyet Tóth István szobrásznak 1918-ban készített és az árvaház tulajdonában levő gipszmintája nyomán 1930-ban állíttatott a székesfőváros Liber Endre tanácsnok, később alpolgármester, ez intézetnek 1885—1896 között volt növendéke javaslatára. Nem messze tőle áll a vasszerkezetű harangláb, amelyben Hornung József harangöntő által öntött harangpár függ. Az egyik harang, amelyet Szent István király korona-főhajlásának reliefje ékesít, 1845-ben, a másik harang pedig, amelyet a kised Jézust ölében melengető Szent Józsefnek reliefje díszít, két évvel utóbb, 1847-ben készült.

Az északi udvari szárny második emeletének Gonitz, Dorion, Boráros alapítványos, Staffenberger István és Szaszovszky József árvaházi tisztséget viselt emberbarátok márvány emléktábláival díszített folyosójáról vezet bejárat a kápolnába, amely téglányalaprajzú, vízszintes mennyezetű, az oltár mellett két ablakkal megvilágított terem. Elejét

fából készült két oszlopon nyugvó orgonakarzat foglalja el. Csillagos egű mennyezetének díszes keretén belül a sarkokat ostyás kehely, Veronika kendője, a Hit-Remény-Szeretet jelvényei és a kínszenvedés eszközei díszítik. Két ablakát a Jézust nevelő Szent József és koronáját Mária oltalmába ajánló Szent István király üvegfestménye tölti ki angyal- és evangélista-fejekkel ékesített keretben; az üvegfestmények Forgó és társa művei. Az egyszerű, csak pilaszterekkel szerényen ékeskedő faoltár fölött erdős úton áthaladó Szent Családot ábrázoló olajfestésű kép függ, amelyet Jakobey Károly festett 1869-ben. A kápolna másik titulus-képe István királyt ábrázolja, amint koronáját Mária oltalmába ajánlja; az élénk kompozíciójú, romantikus történeti fölfogású képet Peschky (Peschke) József festette 1845-ben s ajándékozta oltárképül; magyar címerrel és koronával ormozott ráámáját pedig Klopfinger János ajándékozta egyidejűleg; az olajfestmény költői fölfogásával, lényegesre szorító tartalmi szerkezetével, finoman síma festési technikájával és a koronázási jelvényeknek hűségére törekvő ábrázolásával történeti festészetünknek eddig figyelemre nem méltatott jelentős emléke, Peschkynek egyik főműve. Az oltár mellett ismeretlen eredetű későbarokk faszoborpár áll; az egyik szobor feszületes női, a másik könyörgő férfiszentet ábrázol. Mária és Erzsébet családias jellegű képe a párisi Louvre Murillo-féle festményének a másolatváltozata 1862-ből. A kápolna kisebbigényű szentképein kívül (Krisztus föltámadása 1859, Rózsafüzérés Mária 1869, Szent Anna 1873, Őrőangyal), amelyek környékbeli hívek adományai, külön figyelmet érdemel egy kisméretű transzparenskép: fehér selyemre fekete hajszálakkal hímezett, túrajzolású Krisztusfej, amelyet Carracci képe nyomán Gurahontzi Remekházy Mária készített 1841-ben. Izléses, finom empire kivitelű nyolcágas, serpenyős, antikizáló mécsekkel díszített, aranyozott facillárja az intézetalapítás idejéből származik.

Az igazgatóság helyiségében levő intézeti jótévköri arcképeiből kiválik: Boráros János olajfestésű (restaurálást igénylő) képe, Donat János Dániel műve 1822-ből, (ez arcképről Grabovszky Athanáz másolatot festetett 1825-ben a dunaparti görög-macedón hitközség számára Kaergling Tóbiás festővel), József nádor olajfestésű képe, valószínűen Einsle Antal műve 1832-ből, az ülő Deák Ferenc teljesalakú képe, Györgyi Alajos műve 1861-ből és Thék Endre gipsz mellszobra Telcs Edétől.⁵⁾

Pest város különböző szegényeinek ügyét intézményesen az 1817-ben alakult Nőegylet vette módszeres pártfogásába önkéntes dologház, kisdédóvó, szegényház és hályogos vakok gyógyintézetének felállításával. A Nőegylet később ez intézeteket a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudván fenntartani, József nádor fölszólítására 1833 folyamán Pest városa hatósági kezelésbe vette át ez intézményeket a hályogos vakok intézetének kivételével. A városi hatóság később a kisdédóvó árváit a Josephinum helyezte el. Az önkéntes dologház pedig 1848-ban megszűnt, míg a kényszerítő dologház 1844-től 1874-ig működött különálló intézményként. Így csak a szegényház maradt fenn a Nyár-utcai városi épületben, amely a szegények szaporodásával fióként nyitott a Főherceg Sándor-utcában, majd a Diófa-utcában. Mivel csakhamar e három intézet is kevésnek bizonyult, azok különböző helyen való fekvése pedig nemcsak kezelési

nehézségekbe ütközött, de a fentartás költségeit is növelte, új központi szegényház létesítése vált szükségessé. Ezért a városi tanács I. Ferenc József és Erzsébet 1854 április 24-én kötött házasságának örök emlékére egy új szegényház létesítésére még az uralkodói frigy megkötése előtt április 12-én hozott egyhangú határozatot azzal a tervvel, hogy az új szegényház az uralkodó nejeről Elisabethinumnak neveztesék és benne Szent Erzsébet védelme alatt kápolna emeltessek. E határozat alapján keletkezett a mai *Szfőv. Erzsébet Szeretetotthon* (VII., Alsóerdősor 7.).

Elejtven a Főherceg Sándor-utca és Zerge-utca sarkán építendő szegényházépület tervét, amelyhez még 1853-ban Brein Ferenc és Wagner János építőmester készített egy-egy tervet, 1854 június 20-án a Wagner-féle tervnek Hild József által módosított vázlatát fogadta el a városi tanács a Dohány-utca és Erdősor által határolt mai telken való kivitelre. A résztvevő mestereknek 1854 szeptember 21-én történt szerződésével Wagner János építőmester vállalatában megindult a főhomlokzatával a Marhavásártér, ma Rózsák-tere felé néző szegényház építése, úgyhogy 1856-ban a gyámocczok, azaz ápolásra szoruló szegények már elfoglalhatták az épület derekát. Az egyemeletes épület földszintjén létesített kápolna berendezése 1858-ra maradt és azon év november 19-én áldatott meg. A hátrafelé nyúló oldalszárnyakkal tervezett épület zárókövét 1866 február 27-én helyezték el I. Ferenc József és Erzsébet királyné jelenlétében a főbejárat előcsarnokának (ma az apácák ebédlőjének) falába.

Az ápolásra szoruló szegények számának növekedésével a fővárosi bizottság közgyűlése 1876 júliusában elhatározta a szegényház Hild tervezte oldalszárnyainak folytatólagos kiépítését, amelyeknek módosított tervét Máltás Hugó osztályvezető mérnök tanácsai szerint Czizler Győző építész készítette. A Dohány-utcai szárnyba már 1877 novemberében átköltöztek a fióközpontokból az úgynevezett áponczok. Az intézet Péterffy Sándor-utcai szárnya pedig 1881—1882 folyamán épült föl. Az ápolást 1893 áprilisától paulai Szent Vincze Szeretet Leányai végzik, akik csakhamar módosították az 1858-ban létesített kápolna berendezését.

Az egyszerű neoreneszánsz stílusú szegényház, újabban elnevezett Szeretetotthon Rózsák-terére néző főhomlokzatának földszintjén Hild által kiképzett kápolna négy ablaktengelynyi hosszú, téglányalaprajzú, kosárvíves dongával boltozott terem. Eredeti berendezésének legtöbb tárgya idővel részben kiselejteződött, részben elkallódott. Neoromán stílusú, oszlopos menzájú, háromfülkés fölépítményű faoltára 1895-ből való, készítette gráci lazarista fráter József. Az oltár oszlopos fülkéibe állított Jézus szíve és paulai Szent Vince színes faszobra tiroli faragóműhely műve, Marillac Lujzát ábrázoló színes gipszszobor Máriahegyi János sablonja. Az oltár mellé neoromán stílusú fatalapzatokra famennyezetek alá (Oberbauer A.) állított Immaculata színes gipszszobor Ch. Pillet párisi műhelyéből, Szent József színezett faszobra pedig tiroli faragóműhelyből való. Falaira konzolokon alkalmazott szobrai közül Szent Erzsébet és Szent Lipót színezett faszobrai a müncheni Mayer-intézetből valók, Jean Gabriel Perboyre színes faszobra párisi műhelyből való sablon, Labouré Katalin és lisieuxi Teréz színes gipszszobrai Máriahegyi János műhelyéből valók.

Ötvösművei közül egyik ezüst kelyhének empire stílusú talpa és nodusa 1827-ből való, amelyet az elhunyt Schlechta Jakab városi szószóló fogadalmából neje Klára készíttetett. A dologházból idekerült ötvösművek közül érdemes munkák: ezüst örökmécs, Goszmann György pesti ötvösműve 1844-ből, ajándékozta nemes Simonyi Borbála asszony; empire stílusú ezüst monstranciája, szintén Goszmann Gy. műve 1845-ből, készült Patisz Károly, Sárossy József, Szántófy Antal és Steindl Károly adományából; finom kivitelű ezüst pacificaleja, valószínűen Müller György pesti ötvös műve 1846-ból, felajánlotta Kren Sebestyén és Rozália. Újabb keletű ezüst kelyhe Englisch Vitus ötvös érdemes alkotása. A kápolna sekrestyéjében függő olajfestményt, amely Jézust, a Jópásztort ábrázolja, amint megfélemedett juhnyáját megvédi a támadó farkasokkal szemben, Warschag Jakab festette és a dologháznak Schaffer József pesti választópolgár ajándékozta 1844-ben.⁶⁾

A *Szent István-kórház* (IX., Gyáli-út 1.) az egyesített főváros ama nagy kórházépítési programjának az első alkotása, amelyet 1876-ban három új kórház építésére kiírt pályázattal megindított. A programot Gebhardt Lajos kórházi igazgató készítette. És a főváros törvényhatósági bizottsága 1880 október 27-én Hauszmann Alajos műegytemi tanárt megbízta pályanyertes tervei alapján e kórház építésének a foganatosításával és művezetésével. Építése 1881-től 1885-ig tartott; a kőműves munkák építőmestere Kéler Napoleon volt; a kőfaragómunkákat Hauszmann Sándor kőfaragó végezte; a főépület díszítő terrakotta szobrászműveit Marchenke Vilmos szobrász készítette, a bejárat fölötti kőszoborcsoportot Kiss György szobrász alkotta. A kórháznak betegek számára való megnyitása 1885 augusztus 25-én történt. A kórháznak Szent István király nevére való elnevezését az 1894. évi 849. kgy. számú határozat rendelte el.

Az ápolást 1885-től végző paulai Szent Vince Szeretet Leányait 1919 márciusában a proletár-diktatúra elűzte a kórházból; a kápolnát azonban néhány önfeláldozó alkalmazott a kommün alatt is rendben tartotta. 1926 júniusától az ápolást a Sopronból meghívott Isteni Megváltó Leányai végzik, akiknek gondjaira van bízva a kápolna.

Hauszmann eredetileg a bejáratot főépület mögött elterülő középkerthető tengelyébe különálló, centrális elrendezésű, kupolás kis templomot tervezett, amelynek kivitele azonban elmaradt. Így ideiglenes megoldásul a főépület északnyugati sarokrízalitjának három földszinti szobája rendeztetett be sekrestyének, kápolnának és lelkeszlakásnak. Később a sekrestye és kápolna együvé olvasztatott egységes kápolnateremmé.

A neoreneszánsz stílusú, sajtolt téglafalú bejáratot főépület földszinti középső részéből és kétoldalt emeletes szárnyépületből áll. Oszlopos bejárata fölötti tetőattikáját kőszoborcsoport díszíti, amely a bénákat és betegeket gyógyító vigasztaló Krisztust ábrázolja. Középső homlokfalát kétoldalt 3—3 terrakotta medaillon díszíti Haffner Mihály, Piskovics János, Windisch Lipót, Pólya József, Flór Ferenc és Kovács Sebestyén Endre volt fővárosi, illetőleg Rókus-kórházbeli neves orvosok domborművű arcképeivel.

E főépület sarokrízalitjának földszintjén elhelyezett kápolna téglányalaprajzú, öt abtaktengelynyi hosszú terem. Vastraverzekkel mezőkre osztott mennyezetét vallásos jelképek festett sorozata, oldalfalait tíz angyal

stilizált lebegő szárnyas alakja díszíti, kezükben feliratos szalagot tartva a következő részekre bontott szöveggel: AVE MARIA/GRATIA PLENA/GLORIA/IN EXCELSIS/DEO/ET IN TERRA/PAX/HOMINIBUS/BONAE/VOLUNTATIS. E faldíszítést a székesfőváros a kórház fennállásának félszázados évfordulójára festette Leszkovszky György festőművésszel a kápolnának 1935. évi renoválása idején. Az alapítás idejéből származó, használatban levő főoltára neogotikus stílusú faalkotás; főlépítménye három fülkéjében Szent Imre, Jézus szíve, magyar Szent Erzsébet színezett gipsz szobrai állanak. A főoltár mellett kétoldalt használaton kívül levő két kisebb oltár hasonlóan neogotikus stílusú; az egyiknek a fülkéjébe az Immaculata, a másikkak a fülkéjébe Szent József szobra van illesztve. Oldalfalaira István király, magyar Margit, páduai Antal szentek szobrai vannak alkalmazva. Összes szobrai Máriahegyi János műhelyéből való sablonok.⁷⁾

A Szent János-kórház (XII., Hieronymi-út 1.) telepe a főváros 1887. évi határozata alapján létesült az elavult és szükségleteknek megfelelően már nem módosítható régi Szent János-kórház tehermentesítése végett. A további terjeszkedés területi lehetőségeivel fölépült kórház Új Szent János-kórház néven ment át a köztudatba. Tervezte Barcza Elek főv. mérnök; építését vezette Könyöki Károly mérnök. Első pavillon-épületei, köztük az ápolást végző Szent Vince apácák kápolnás pavillonja 1895—1898 folyamán épült; a kórház ez első pavillonjainak a fölavatása 1898 augusztus 2-án történt. Mivel a kórház lelkeszsége 1923-ban plébánosi jogokkal fölrüházott önálló lelkeszséggé lett, a kórház területén új egyházközség szerveztetett, és a kápolna nyilvános jelleget öltött, ezért a hívek befogadása végett szükségessé vált a kápolna belsejének bővítése. A kápolna hajójának a szentély felé való kibővítése és új szentély építése 1926 folyamán ment végbe Gattaringer Oszkár építész terve szerint Kübl Emil építőmester végrehajtó munkájával.

A bejáratú pavillon mögött, amelynek külső homlokzati oromzatát két angyal között nepomuki Szent Jánosnak, e kórház védőszentjének a szobra (Köllő Miklós szobrász műve) díszíti, a középső épületsor második pavillonjának a közepén emelkedik a templomszámba menő kápolna. A földszintes vöröstégla épületet középen támpilléres toronytest rívalítja szimmetrikusan két szárnyra osztja. A három változatos emeletből fejlődő torony nyolcoldalú bádoggúla sisakkal fedett. A pavillon toronyalatti lépcsőháza és előcsarnoka szolgál bejáratul a neoromán stílusú kápolna belsejébe, amely téglányalaprajzú hajóból és félnyolcszögű gotizáló szentélyből áll. A hajó vízszintes mennyezete faragott díszű harántfagerendákkal tagolt; a gerendák közeit ornamentális festésű téglány-rekeszek töltik ki; a gerendák konzoljai között fríz fut medaillonokba festett vallási jelképekkel. Emeletes zenekarzata a lépcsőházas előcsarnok felett pilléres triforiummal nyílik a hajóba; a mennyezet mintájára fából készült mellvédje pilléreinek romános kapiteljei saroklevelek közé faragott apácafejekkel ékesek. A félkörű diadalívvel nyíló keskeny szentély boltsüveger bordás boltozattal fedett; a bordák közötti mezőket növény és madár ornamentika, a boltsüvegek mezőit medaillonokba foglalt vallási jelképes festett sora borítja.

A szentély neoromán stílusú faoltár-menzájának tabernákulumát arkádós fülkék övezik; tetején Szent Vince (párisi műhely) és nepomuki Szent János (Mayer, München) szobra között az Immaculata (párisi műhely) színes szobra emelkedik. A hajó faoltárai román oszlopos menzából és ciboriumból állanak; ciboriumuk tetején Jézus szíve (sanktulrichi műhelyből való), Szent József (Mayer, München) színes faszobra áll. A főoltár az alapítás idejéből való; tervezte Könyöki Károly 1897-ben, készítette Ruprich Károly. A mellékoltárok 1905-ben készültek a főoltár stílusában, míg szobraik 1902—1903 folyamán szereztek.

A kápolna diadalívének falmezejét nagyméretű falfestmény díszíti, amelyen a különféle testi-lelki betegségben-nyavalyában sínylődők tömegei fordulnak-járulnak a mennyei dicsőségben áldva trónoló Krisztus felé; alant a betegek népes csoportját egyfelől paulai Szt. Vince, másfelől Marillac Lujza enyhíti Krisztus felé irányuló bizalommal (1928—1929). A hajó levél- és virágmustrás oldalfalainak közepét fülkébe és triptychonba szerkesztett falfestmények borítják. A fülkékben magyar Szent Erzsébet és Marillac Lujza álló alakjai (1928), a triptychonokban népes jelenetek vannak festve; az egyikben István király udvara jelenletében Máriának oltalmába ajánlja a koronáját, országát (1930), a másikon László király sziklából vizet fakaszt szomjas seregének (1932). A kórus mellvédje alatti falcikkelyek a magyar állami és székesfővárosi címert tartó angyallal ékesek; a kórus hátfala elliptikus keretbe foglalt Szent Cecilia zenélő jelenetének falfestményével díszes (1933). Mindezeket a freskókat a megjelölt években Leszkovszky György festő festette.

Az előcsarnok keresztelőhelyiségének a bejáratát kétoldalt egy-egy liliomos angyal (Kacziányi Aladár fest. 1931), a bejárat fölött keresztelési jelenet (Hranszky Ilona fest. 1931) kiterjedelmű falfestménye díszíti. A sekrestye két olajfestésű függőképe rendkívül változatos, hegy-völgy, vízpart-erdő alkotta hatalmas tájkép előterében lejátszódó kisméretű vallásostárgyú jelenetet ábrázol; az egyikben keresztelő János hirdeti Krisztus eljövételét, a másikon xavéri Ferenc haldoklik; e heroikus tájképek a németalföldi festészet 17. századának a közepére látszanak utalni; a kápolna 1908-ban kapta ajándékba.⁸⁾

A Szent János-kórház fiókkórházául épült vele egyidejűleg a *Szent Margit-kórház* (III. Bécsi-út 132.); Ludwik Endre és Tatai Adolf kórházi igazgatók elgondolása szerint tervezte Barcza Elek, építését vezette Könyöki Károly mérnök. A kórház működését Irsai szerint 1897 november elsején kezdte meg. A földszint északi rizalitsarkának szobájában 1898 folyamán berendezett kápolnának a berendezése a proletáruralom idején idegen kezekbe jutott; mai egyszerű berendezése nagyrészt hívek adományából került össze.

A sajtolt sárgatégglából neoreneszánsz stílusban kiképzett egyemeletes kórházépület kápolnája kétablaktengelynyi hosszú, négyszögalaprajzú szoba. Fából faragott, neogotikus toronyfialékkal ékesített főoltárának három mennyezetes fülkéjében Mária szíve és Jézus szíve színes gipszszobra között Szent Margit színes gipszszobra (Máriahegyi János műve) áll.⁹⁾

A *Szent László-kórházat* (IX. Gyáli-út 5—7.) a ragályos és hevenyfertőző betegek számára Patrubány Gergely tiszti főorvos és Gebhardt

Lajos volt kórházi igazgató útmutatása szerint Kauser József építész tervezte a főváros megbízásából. A bejárati főépületből és fedett folyosókkal összekötött nyolc pavillonból álló kórház épült 1892—1894 folyamán; megnyílt 1894 november 8-án. Az ápolást végző paulai Szent Vince Szeretet Leányainak clausurája és kápolnája eredetileg a bejárati főépület emeletén volt. 1911 folyamán négy új, azonos típusú földszintes pavillon épült; ezek közül a ma 17. számmal megjelölt pavillonba 1915 tavaszán költöztek át az apácák és az épület közepében két teremből álló kápolnát rendeztek be; ennek a megáldása 1915 májusában történt.

1919 tavaszán a proletáruralom az apácákat kiűzte a kórházból és a kápolnát megszüntette; felszerelését azonban néhány vallásos lelkületű alkalmazott az elpusztítás elől elrejtette és a kápolnát a diktatúra bukása után ismét berendezte. E kórházzal a mellette 1898—1899 folyamán épült Szent Gellért-kórház később egyesítettén, a székesfőváros 1921-ben a Szent Gellért-kórház külön elnevezését megszüntette és az egész kórháztelepre egységesen a Szent László-kórház elnevezést állapította meg. A kápolnát a székesfőváros 1933 nyarán renováltatta; ekkor belsejét ornamentális festéssel, két ablakát pedig üvegfestménnyel díszítette; 1937-ben a kápolna két helyiségét egységes teremmé olvasztotta a választófal elbontásával és másik két ablakát is üvegfestménnyel díszítette.

Az egykor apáca-ápolónők lakásául szolgált pavillon helyiségei most különféle rendeltetésű segédhelyiségekül használatnak a középen fekvő kápolna két termének kivételével. A téglányalaprajzú, sík mennyezetű négyablaktengelynyi hosszú kápolna mennyezete négyszögletes rekeszekre, oldalfalai lizenákkal neogotikus mezőkre vannak festve; a mennyezet kaszettái és a falak körül futó friz medaillonjai vallási, egyházi, Jézus kínszenvedésére és Máriára vonatkozó jelképekkel vannak díszítve. Az oltár mögötti falon lángnyelves szegélyű aranymandorlában a Szentháromság falfestménye ékeskedik, míg a falak alsó szegélyét festett függönymotívum borítja. A falak festését Zsadányi János festő végezte 1933-ban, aki négy ablakhoz kartonokat is tervezett. E kartonok alapján az ablakok üvegfestményeit, amelyek e kórház két patrónusát, Szent Gellért püspököt és Szent László királyt ábrázolják mellképben, Kopp Ferenc üvegfestő készítette 1933-ban; Szent Imre és Szent Erzsébet üvegfestményeit pedig 1937-ben.

A kápolna első alapításának idejéből származó, fából készült, fehérre festett, kék betétekkel díszített, aranyozott faragványos, neogotikus stílusú oltárának fialés fölépítménye három fülkéből áll, amelyekben Szent István király, a Szeplőtelen Szűz, Szent László király színes gipszszobrai állanak. Mind e szobrok, mind a kápolna falaihoz konzolokra illesztett Jézus szíve, Szent József, páduai Szent Antal színezett gipszszobrai részben Schwihalek Lajos, részben Máriahegyi János műhelyének a termékei; liseuxi Szent Teréz hasonló jellegű szobra Schmidt és Heckner szobrászcégtől való. Szent László király daliás álló alakját ábrázoló olajfestmény Nagy Ernő festő műve 1909-ből. Szent Imre herceg álló alakjának bronz domborműve Szódy Szilárd szobrász alkotása 1930-ból.¹⁰⁾

A kamaraerdei Bp. Szfv. Szeretetőthon (XI. Kőérberki-dűlő 15877.

hrsz.) céljára a székesfőváros a Lóser-féle nyaralótelepet vásárolta meg és alakította át. A Szeretetotthon 1913-ban létesült szegény aggok menhelyéül. A 16 épületből álló telep apácákká főépületének egyik szobáját 1920-ban rendezték be a Szent Vince apácák kápolnává, amely azon évben nyílt meg; majd 1922-ben kétszer akkorára bővítették ki a kápolnát, amely nyilvános jellegű.

Kis terjedelménél és szobából alakított szükségjellegénél fogva ideiglenesnek szánt kápolna téglányalaprajzú terem, amely szentélyfalával a főépülethez kapcsolódik, különben a többi oldalról szabadonálló földszintes helyiség. A paulai Szent Vince tiszteletére benedikált kápolna oltára neogotikus stílusú; kétoszlopos menzából, tabernákulumból és három, Szent Vince, Immaculata, Marillac Lujza szobraival ékesített fülkéből áll; a faoltárt Hegyesi János iparművész tervszerint a z Ecclesia Rt. készítette, 1931-ben; színezett gipszszobrai Máriahegyi János sablonjai. Az oltár melletti Jézus szíve és Szent József szobrai viszont Folly József szobrásztól valók. Boldog Labouré Katalin apothéozisát ábrázoló olajfestésű kép Papp József műve.

Különálló vasszerkezetű haranglábjának Szent István király és páduai Szent Antal tiszteletére Szlezák László által öntött két harangja 1925-ben készült. A Szeretetotthon ligetében álló hangulatos Mária-émlék nyolcoldalú talapzaton emelkedő, zsindeyes gúlisakkal tetőzött, fogastarajos nyakörvvel díszített kőoszlop; rácsos fülkéje Mária szíve szobrával ékesített; az oszlopon levő véset szerint emeltette M. L. 1905-ben.

Az anya-, csecsemő- és a gyermekvédelem céljára a székesfőváros a népjóléti minisztériumtól vette át a XII. ker. Hidegkúti-út 107. számú telepet és azt a kormányzó hitvesének a nevére *Bp. Szfőv. Horthy Miklósné gyermekotthonának* nevezte el, majd megfelelő átalakítás után 1929 december 3-án nyitotta meg a kormányzói pár jelenlétében. Az eleinte árvaházul, majd átmeneti otthonul, később gyermekotthonul szolgáló intézet nevelő munkáját a Keresztes Nővérek végzik. Az ő clausurájuk számára a főépület emeletén szükségessé vált kápolna létesítése, amelynek megáldása Schuler Alajos akkori igazgató közlése szerint 1930 március 19-én történt.

E gyermekotthon kápolnája két ablaktengelynyi hosszú, téglányalaprajzú terem. Kis terjedelme miatt az apácáknak a kápolnával szomszédos és vele ablak útján összeköthető ebédlője szolgál a bennlakók számára az istentiszteleten való részvétel helyéül. Bár a kápolna Szent József tiszteletére van benedikálva, neoromán stílusú faoltára fölött levő olajfestmény a kisdedekkel foglalkozó Jézust ábrázolja (Mészáros Anna festménye). Az Immaculata, József, páduai Antal és lisieuxi Teréz szentek színes gipszszobrai Máriahegyi János műhelyéből valók. Keresztúti stációképei Gerhard Fugel kompozícióinak müncheni heliogravürjei.

A *Bp. Szfőv. Erzsébet Leányárvaház* (XI. Szent Imre herceg-útja 29—31.) változatos utat tett, míg mai otthonába jutott. A Josephinum fiárvaház hatása alatt szegény árvaleányok számára alapított és Erzsébet királyné nevére elnevezett Erzsébet leányárvaház 1861 december 24-én nyílt meg az akkori Gyár-utca és Kétszerecsen-utca sarkán állott Csicsmanczay-féle házban. Innen 1865 áprilisában átköltözött a Gyár-utcai Stoffer-féle házba. Rövidesen e ház is szűknek bizonyulván, a Vasel Alajos

építész tervezte és Roch János városi mérnök által az akkori Háromdob-utca és Erdősor sarkán (ma Rottenbiller-utca 50. sz.) épített házba 1871 július 30-án költözött át mint végleges intézeti házba. Ennek ünnepélyes záróköletétele 1872 április 12-én történt Erzsébet királyné és I. Ferenc József király jelenlétében.

A Rottenbiller-utcai házból 1931 szeptember elsején költözött át a Szent Imre herceg-útja mentén fekvő mai házába, amelyet a székesfőváros a Notre Dame de Sion apácáktól vásárolt meg e leányárvaház céljaira. Ezt a kétemeletes apácarendházat 1909—1910 folyamán építette Reischl Ferenc és Gusztáv építészek terve szerint Sturm Károly. A Notre Dame de Sion apácák 1930 június 20-áig lakták e házat; e napon a székesfőváros vette át, majd az új célnak megfelelően átalakíttatta. A benne létesített kápolna a Szűz Anya tiszteletére 1931 szeptember 13-án részesült benedikálásban.

A kápolna az épület hátsó részének keleti kiugró szárnybeli földszintjén fekszik. Téglányalaprajzú, két hosszanti oldalán színes üvegű ablakokkal megvilágított vízszintes mennyezettel lezárt terem, amelynek hét pillérrel elválasztott és félkörű boltívekkel áthidalt evangélium-oldali folyosója mellékhajót képez struktív okokból. Északi utolsó ablaktengelyének fapódiummal fölemelt és fakorlattal elzárt részeszentélyül szolgál, amelynek hátfala ötosztatú keretbe foglalt gobelin-szövettel van borítva. Ez előtt áll a fából faragott, barnára pácolt és részben aranyozott neogotizáló stílusú oltár; ennek tabernákulum fölötti ormát az Immaculata, két szárnyát pedig Szent József és lisieuxi Szent Teréz színezett gipszszobrai díszítik; az oltár készült 1910-ben; szobrai újkeletűek, Máriahegyi János sablonjai. Az oltár mellett külön állványon áll Jézus szívének színezett gipszszobra (Máriahegyi műve) és magyar Szent Erzsébet színezett faszobra (Hoppel János 1891. Budapest).

Képei közül figyelemreméltó: Urunk színváltozásának kisméretű gobelinképe (Helmer Fer. pesti polgár ajándéka) és magyar Szent Erzsébet selyem-és gyöngykitelű képe; mindkettő 1880 körüli időből való. Egy akvarel vázlata Jézus szívét és sienai Szent Katalin jelenlétében Szent Domonkosnak rózsafüzért nyújtó Máriát ábrázolja. Don Bosco olajfestésű képét, amelyen az Ég királynőjének pártfogásába ajánlja a köréje sereglő gyermekeket, festette Márton L. 1935-ben.¹¹⁾

A székesfőváros 1928 április 26-án hirdetett pályázatot a X. ker., Maglódi-út 89. számú telkén építendő szeretetotthon, menhely tervére. A pályázaton Szabolcs Ferenc építőművész kapott tervére kiviteli megbízást, aki a telek közepére különálló templomot is vázolt tervén. Később a szeretetotthon eszméjének elejtésével az elfogadott terv kórház céljára módosult; majd a kormányzó országlásának tízéves jubileumára az ő nevééről *Székesfővárosi Horthy Miklós-kórház* nevet nyerte. Építette Teleki—Katona—Varjas építőmesterek vállalata 1930 július 25-étől 1932 tavaszáig. Költség híján elmaradt temploma helyett sürgősségmegoldásként a törzsepület földszintjének délnyugati sarkában alakított kápolnát 1932 május 27-én a bíboros hercegprímás szentelte föl. A kórház pedig június 21-én nyílt meg. A Szabolcs tervezte törzsepület mellett, amelynek Lavotta-utcai földszinti sarka van berendezve kápolnául, a teleknek ezzel párhuzar-

mos sarkában épült a tüdőbetegek számára szolgáló kórházépület Maróti Kálmán terve szerint.

A kápolna téglányalaprajzú, vízszintes sík mennyezetű terem, amely oszlopon nyugvó lapos mennyezetgerendával hajóra és szentélyre van osztva. A szentély evangéliumi oldalához oratóriumhelyiség fűződik, amely a szentély mögött levő sekrestyébe vezet. Mennyezetét a hét szentség életfájának szimbolikus ábrázolása díszíti, amely a négy evangélista és az isteni bárány szimbolumaiban gyökerezve a teremtő Atya Isten áldókezelével és a megszentelő Szentlélek-galambbal kezdődik és végződik. A szimbolikus dekorációt tervezte Nagy Sándor, akinek tervei szerint készítette Bukova Lajos az ablakok stilizált felhős, napos üvegfestményeit. A Szabolcs tervezte és Fischer András készítette oltár mögött levő falat hármas ábrázolású secco falfestmény borítja oltárképpül szolgálva : középtűt vár tövében terebélyes fa alatt Szent Erzsébet betegeket gyógyít és szegényeket istápol ; az egyik szárnyképen stigmatizált Szent Ferenc a nap, az ég felé emelkedik a habokból, a másik szárnyképen a megdicsőült liliomos és töviskoronás Boldog Margit áll tövisen, kezében az alázatos szerénységet jelképező vödörrel. A triptychont Nagy Sándor festette 1931-ben.

A Jézus szíve, Immaculata, József és páduai Antal szentek színezett gipszszobrai Máriahegyi János műhelyéből valók. A kápolnához vezető folyosó sarkában áll e közkórház védnökének, vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzónak fehér márvány mellszobra, amelyet Szentgyörgyi István készített.¹²⁾

*

E vázlatban azokat a székesfőváros területén belül most is használatban levő szentélyeket, kápolnákat tettük tanulmány tárgyává, amelyek Buda és Pest, illetőleg Budapest székesfőváros alapította kórházak és emberbaráti intézmények lakóinak a lelki üdvét szolgálták, illetőleg szolgálják. A 18. századi kápolnák mind különálló épületek voltak mint fogadalmi teljesítmények, amelyek egy-egy mellettük keletkezett intézménynek szentélyeivé lettek. Módszeresen átgondolt, szervesen központivá szerkesztett kápolnája azonban csak az invalidus-háznak volt, természetesen azért, mert Széchényi György esztergomi érsekprímás elegendő alapítványt tett építésére. A sok épülő templom mellett azonban a két testvérvárosnak, illetőleg polgárságának már nem telt ilyen, mondjuk monumentális megoldásokra. És jellemző, hogy amikor a 19. században, sőt még a legújabb időkben is az építőművészek terveikbe beleszerkesztették centrális szentélyeiket és templomaikat — az egyetlen új Szent János-kórház kápolnájának a kivételével — pusztán anyagi fedezet híján nem valósíthatták meg azokat. Ezért csak szükségmegoldások jöttek létre, amelyek művészi tervezés híján a liturgikus követelményeknek is alig felelnek meg. A 18. századi kápolnáknak barokk architektúrájukban megvan a jövőjükét biztosító gyökerük vagy legalább művészettörténeti — ha szerény — jelentőségük, a többinek ideiglenes, szinte stílusmentes szoba- vagy teremszerűsége azonban rí a művészi megoldás után. Betegszobának alkalmas terem még nem szentély, kór- vagy tanteremnek megfelelő helyiség még nem

kápolna. Ezek az alapszervi hiányok-hibák teszik művészi liturgikus szempontból teljesen jelentéktelenné a szobakápolnákat, amelyek fölszerelésében és berendezésében azonban számos művészi értékű tárgy akad művészi környezetet keresve. Amint a test nem nevelhető pótlékanyagokkal, úgy a lélek sem fejleszthető művészi hangulatú benyomások nélkül. Amit az elődök meg nem valósíthattak inségből, azt az utódoknak kell pótolniuk áldozatkészségből.

Schoen Arnold

¹⁾ Buda város tanácsülési jegyzőkönyve 1710. és 1717. évből. Templomszámadások 45. Szent Rókus-kápolna számadásai a Bp. Szföv. Itárban. — *Historia Soc. Jesu Budae*. . . . 1686. . . . 1736. a M. Nemzeti Múzeumban. — *Historia Domus PP. Sti Augustini* 1699—1782. a ferencrendiek budai levéltárában. — Siklóssy László: Költözik a Honvédsír és a Rókus-kápolna. *Pesti Hirlap* 1938 aug. 27.

²⁾ Pest Intimata a. a. 1073 és 1093, a. m. 5015; pesti tanácsülési jegyzőkönyvek 1711 aug. 14., 1719 máj. 26., 1732 okt. 6., 1743 máj. 24., 1756 máj. 8., 1794 szept. 1. és nov. 8., 1795 jan. 17. és 26., 1797 aug. 25., 1840 aug. 22., 1842 okt. 3. és dec. 10.; Pest Testamenta a. a. 1063., a. m. 359/A.; bpesti tanácsíratok I. 172/1883, IX. 1263/1886., VII. 1560/1893., I. 4012/1903., I. 6031/1904., X. 1382/1905., I. 2478/1907., X. 2046/1907., X. 3015/1908., XI. 5169/1912., XI. 2125/1913., XIII. 1820/1913. és XIII. 1803/1913.; a pesti belvárosi plébánia-templom kánoni vizsgálati jegyzőkönyve 1732. és 1756., a pesti józsefvárosi pléb. templ. kán. vizsg. jkve. 1822., a pesti Rókus-kápolna kán. vizsg. jkve. 1822. a Bp. Szföv. Itárban. — *Protocollum Vicarialium*. . . . *Collegit*. . . . Aloysius Samuel Parochus Anno 1835. Kézirat a Szent Rókus-plébánián. — A pesti Rókus-kápolna 1846. évi kán. vizsg. jkve az esztergomi hercegprímási levéltárban. — Schwarczl J.: *Nosocomium civium Pestiensium ad Sanctum Rochum*. Pest 1834. — Budapest főváros Szent Rókus-kórházának évkönyve 1874—1882. évről. Bpest 1885. — Purjesz Ignác: Adatok a Szent Rókus-kórház alapításához Bpest 1896. — Schmall Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bpest 1899. — Purjesz I.: *Beiträge zur Geschichte des Sankt Rochus-Spitals*. . . . Bpest 1914. — Gárdonyi Albert: A Rókus-kórház s a régi pesti kórházak. Városi Szemle XV. évf. 1929. — Egyházközségi Tudósító a Szt. Rókus plébánia egyházközség hívat. közlönye 1927—1934. — Schoen A.: A pesti Szent Rókus-kápolna Bpest 1938. — Schoen A.: Az 1838. évi árvíz ismeretlen ábrázolásai. Magyar Művészet 1938.

³⁾ Nep. Szt János kápolnák számadásai. Templomszámadások 42—43. doboz; kórházépítési számadások 54. doboz Bp. Szföv. Levéltárban. — *Ecclesia Parochialis L. R. Civitatis Aquaticae-Budensis* (1780) kézirat a vízivárosi plébánián. — Schmall L.: A Szent János-kórház. Adalékok. . . II. Bp. 1899. — Guszman J.: A budai régi Szent János-kórház krónikája. Bp. 1923. — Gárdonyi Albert: Budai Szt János-kórház. A kézirat szerzőjének ezúton is hálás köszönetet mondok kéziratának használatáért.

⁴⁾ Budai templomszámadások Szent Flórián kápolna 49—52. doboz, Christ végrendelete Bud. Testament. I. 287. a Bp. Szföv. Itárban. — *Diarium Residentiae Soc. Jesu Budae in Aquatica* 1742—1759. a bpesti Pázmány Péter Tud. Egyet. Könyvtárban. — Schoen A.: A budai Szent Anna-templom (Bpest. 1930.) több helye. — Schoen A.: A Flórián templom és a hárfázó Dávid-szobor. Bp. RK. Egyházközségek tudósítója 4. szám 1935. — Müller Béla: A buda-vízivárosi Szent Flórián kápolna Bpest 1936. — Fridrich Lajos: Hogyan emeltük fel a Flórián kápolnát? A Pesti Városháza V. évf. 3. sz. 1937.

⁵⁾ A pesti Szépítési Bizottság 2728. sz. irata; a Josephinum bizottságnak a jegyzőkönyvei; pesti Intimata a. n. 6093. a Bp. Szföv. Itárban. — Sámuel Alajos: *Josephinum*. . . . Pest 1843. — *Religio* 1843. márc. 19. — *Verzeichniss derjenigen Wohlthäter, welche. . . . zur Erhaltung des Pesther städtischen Josephi-*

num—Waisenhaus freiwillige Beiträge geleistet haben. Pest 1844. — Pestváros Josephinum-árvaházról 1854/5. évi értesítvény. Pest 1856. — Majer J.: Pesti József-árvaház. Vasárnapi Ujság 1856. 16. szám. — Schmall L.: A budapesti József-fiú-árvaház története. Bpest 1893. — A József-fiúárvaház telkének beépítésére vonatkozó tervpályázat programját és terveit lásd a Magyar Építőművészet XV. évf. 7—8. számában 1917. — Lechner J.: A Josephinum. Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye 1917.

⁶⁾ Pesti tanácsi iratok 1062/1854., XI. 4/1856., XI. 3/1858. sz. a Bp. Szföv. Ltárban. — Rózsay J.: Das Pester..... Elisabethineum. Pest 1857. — Religio 1858. 42. sz. — Rózsay J.: Sz. Kir. Pest városi Elisabethineum..... Pest 1866. — Rózsay J.: Budapest főváros Erzsébet szegényápolójának történeti vázlata. Bp. 1879. — Rózsay J.: Budapest főváros jótékonyági intézetei és egyletei. Bp. 1879. — Spiegel Gy.: Budapest-Erzsébetváros története. Bp. 1902. — Rokken F.: A pestvárosi kényszerítő dologház. Historia III. évf. 4—6. sz. 1930.

⁷⁾ Bp. tanácsi irat VI. 2694/1880. a Bp. Szföv. Ltárban — Hauszmann Alajos: Kórházépítési tanulmányok. Bp. 1881. — Budapest főváros balparti köz-kórházainak évkönyve 1883—1888. Bp. 1890. — A köz-kórházi orvostársulat évkönyve 1935. Bp.

⁸⁾ Az Új Szent János-kórház. Vasárnapi Ujság 1898. 32. szám. — Budapest székesfővárosi köz-kórházainak évkönyve 1898. Bp. 1899.

⁹⁾ Budapest székesfővárosi köz-kórházainak évkönyve 1898. Bp. 1899. — Irsai Artur szerk.: Dolgozatok a Szent Margit-köz-kórháznak 10 éves fennállása alkalmából. Bp. 1907.

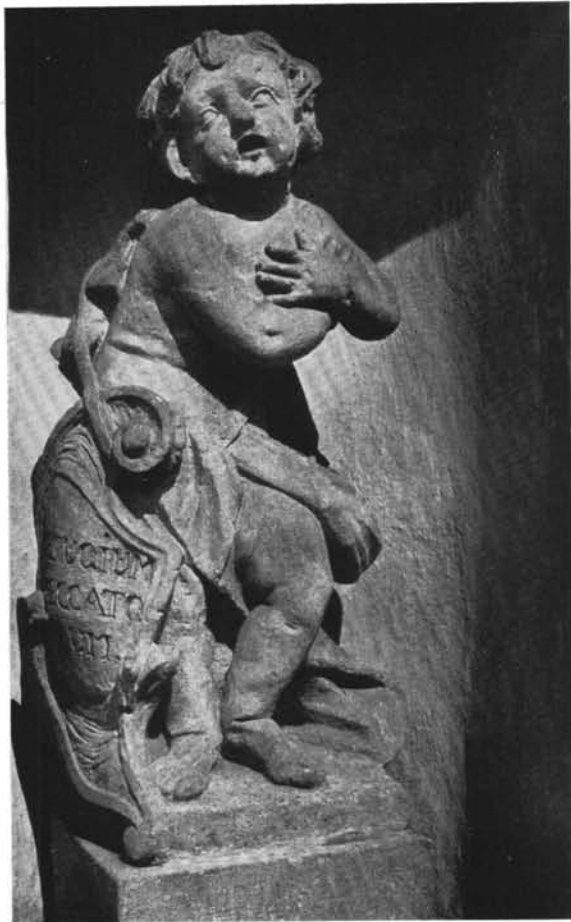
¹⁰⁾ A Szent László-kórház Budapesten. Vasárnapi Ujság 1894. 47. szám. — Budapest székesfővárosi köz-kórházainak évkönyve. Bpest 1894. — Sándor Mária ápoló főnöknő szóbeli közlése.

¹¹⁾ Erzsébet árvaleányház. Vasárnapi Ujság 1872. 196—198. l. — Toldy L.: A budapesti Erzsébet-leányárvaház története 1861-től 1886-ig. Bpest 1888. — Szóts A.: Bp. szföv. emberbaráti tan- és nevelő-intézeteinek ismertetése. Bpest 1899.

¹²⁾ Komor J.: A Maglódi-úti Szeretetotthon pályatervei. Tér és Forma. 1929. — Szabolcs: A Maglódi-úti »Horthy Miklós-köz-kórház.« Magyar Építőművészet 1933. XXXIII. évf.

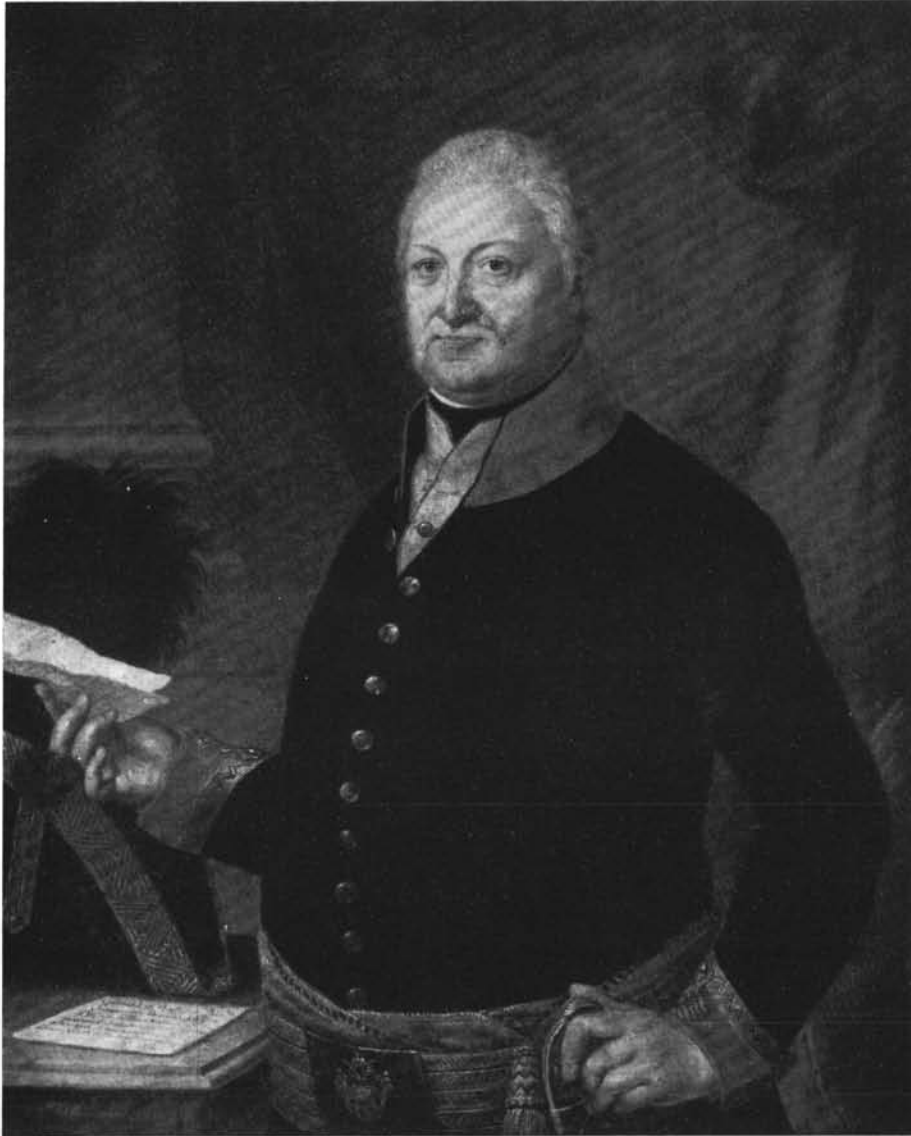
12. Szent Ferenc, Szent Erzsébet és Szent Margit. Nagy Sándor fallfestménye
1931-ből a pesti Székesfővárosi Horthy Miklós-kórházban.

1. Szobrok a budavári Szentháromság-szoboremlék talapzatáról 1714-ből,
a budai volt Régi Szent János-kórház udvari falának fülkéiben.

2. A budai volt Régi Szent János-kórház kápolnájának barokk főoltára, Mertz János 1801-ből való oltárképével.

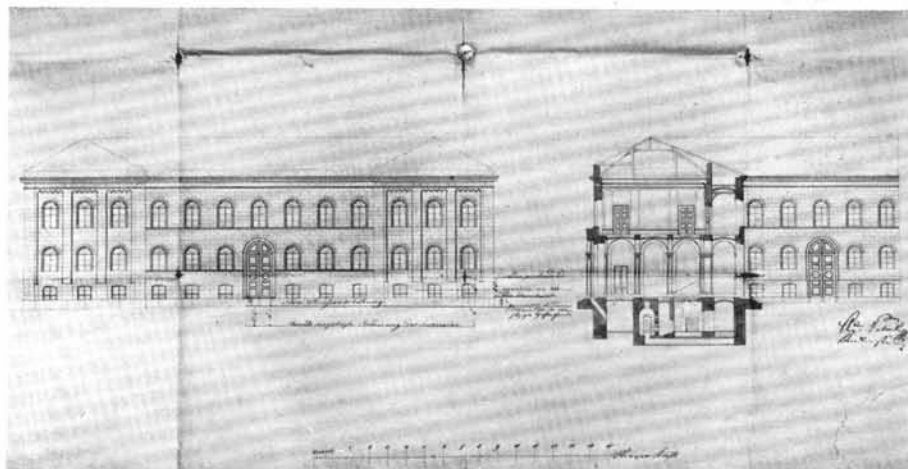

3. Boráros János arcképe Donat János Dánieltől 1822-ből a pesti József-fiúárvaházban.

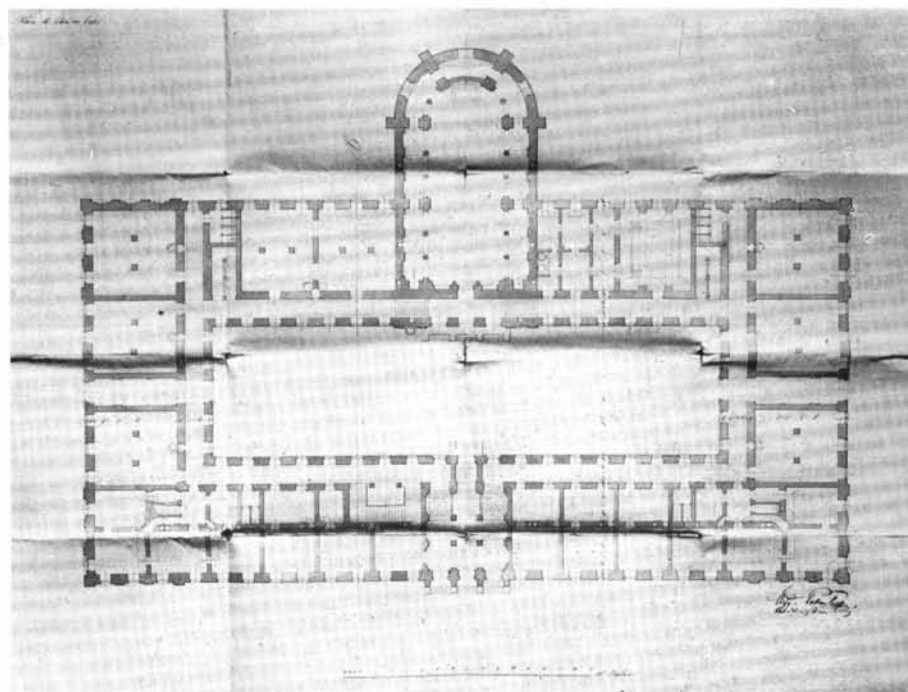

4. Szűz Mária szüleivel Laccatari Demetertől 1834-ből. Volt oltárkép a pesti Szent Rókus-kórházban.

5. A pesti József-juárneház oldalhomlokzatának terve Pollack Ágosttól 1840-ből
Budapest Székesfőváros Levéltárában.

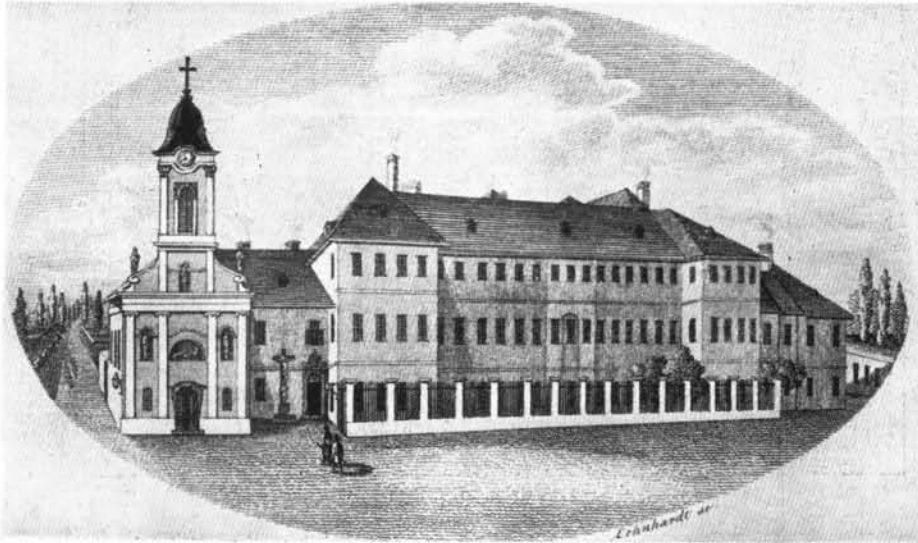
6. A pesti József-juárneház földszinti alaprajza Pollack Ágosttól 1840-ből
Budapest Székesfőváros Levéltárában.

7. Jézus a Jópásztor. Warschag Jakab festménye 1844-ből
a pesti Székesfővárosi Erzsébet Szeretotthonban.

8. Szentségmutató. Goszmann György műve
1845-ből a pesti Székesfővárosi Erzsébet
Szeretetotthonban.

9. A Szent Rókus-kápolna és kórház látképe 1834-ből. Lehnhardt Sámuel rézmetszete.

10. Szent István király. Peschky József festménye 1845-ből a pesti József-fiúárvaházban.

11. A Szentesalád. Jakóby Károly festménye 1869-ből a pesti József-fiúárvaházban.

Egy régi pesti patika.

I.

Budapest multjának, de ezen túl a magyar iparművészet-, építészet-, és művészettörténet-kutatásnak eddig mostoha gyermeke az interieur, a belső tér művészete. A belső tér művészi alkotásában az építész szellemének alárendelt, de vele egyenrangú társai: a berendező és díszítőművészet változatos és sokhangulatú eszközei szólnak meg. Az építész nemcsak az alaprajz és a tér intim vagy monumentális hatásának mestere, hanem gyakran a mennyezet és a falak ékítésének tervező művésze is. A márvány- vagy kőkockás, a mozaik- vagy nemes parkettaborítású padozattól az architektonikus tagozatokkal vagy beépített bútorzattal, bőr- vagy szövőkárpitokkal, tükrökkel, csempékkel, lambrettákkal vagy paneaukkal díszített falterületeken át a freskós vagy stukkós, a gerendázatos vagy kazettás rendszerű mennyezetig, a művészet minden ága korlátlan lehetőségek és feladatok megoldására nyer tért.

A templomi és a profán interieur művészete néhol érintkező, de különösen a reneszánsztól kezdődően egymástól egyre távolodó, önálló utakon halad. A magyar profán interieur sorsa a honi világi művészet sorsával közös. A gótika és a reneszánsz csak töredékesen, falifülkék, frizek, ajtókeretek és magános, eredeti elhelyezésüktől és értelmüktől megfosztott bútorok alakjában sejteti a magyar udvari és polgári életformák színterét.

Mind itt, mind a XVII. században újrarendülő építkezések alkalmával született emlékeket, a levéltárakból fölbukkanó mesternevekkel — a művészettörténet más területeihez hasonlóan — igen nehéz kapcsolatba hozni. Ez irányban egészen elszórt, de nem jelentéktelen kísérletek történtek olyan ismeretlen mesterek nevének felszínre vetése által, kiknek működése szűkebb területre határolható.

Az olasz mesterek által profán célra készített remek stukkó-mennyezetek sorában a trencsényi jezsuita rend 1642-ben készült refektóriumára már közel áll a megfejtéshez,¹⁾ sőt Padányi Biró Márton veszprémi püspök sümegi könyvtárszobája mestereinek — Antonio Orsatti stukkó-művésznek és Johann Wachtlender asztalosnak — nevét, valamint az egri liceum könyvtártermének tervezőjét — Fellner Jakab építész — és faragóját — Lotter Tamás egri asztalosmestert — már ismertté tette az irodalom.²⁾ Viszont a XVIII. század pompás és gazdag főúri kastélyainak, rendházainak, palotáinak és polgárházainak hosszú sora nemcsak hogy nélkülözi a

tervező és kivitelező művészek személyének megfejlesztését, hanem interieurjeinek nagyrésze még a szakemberek előtt is ismeretlen.

A főúri, reprezentatív helyiségek és a polgári lakóházak belsőinek művészi kiképzése között állanak és bizonyos kollektív cél szolgálatában egységes szellemet tükröznek a refektóriumok, a sekrestyék és a patikák interieurjei, melyeket már nagyobb előszeretettel ismertetett a szakirodalom.

E három közül a patikák bolthelyiségeinek berendezése volt kitéve leginkább a változás és elmúlás veszélyének, mégis kevésbé, mint más üzleti áruk helyiségei, mert mind kereskedői céljainak nemessége, mind tulajdonosának komolysága a múltó divat stílusváltozásainak és az üzleti verseny iramának nem dobtá oly sietve martalékul a régi berendezések művészi emlékeit. Ha ehhez az elvhez mérten nem is arányosan és a nyilvános patikák megnyílásának idejétől századokkal távolodva is, mindazonáltal e művészetnek néhány finom emlékét ma is bírjuk.

A velencei Ca'Rezzonico, a müncheni Apotheken Museum, a steyri Museum der Stadt és a párizsi Rue de Grammont-i³⁾ empireportálos régi patikán kívül a brüggei St Jan-kórház gyógyszerterának XVII. századi, még reneszánsz-szellemű, faragott bútorai, polcai és berendezése annál is élethűbbek, mert ma is régi helyükön, eredeti rendeltetésüket megőrizve találjuk.⁴⁾ A brüggei kórházi gyógyszerter a középkori kolostori patikák késői típusa, amennyiben mind Európa többi részén, mind Magyarországon az első, gyógyszerter előállító és forgalomba hozó üzemek a szerzetesi kolostorokkal és kórházaikkal szoros kapcsolatban álló házi gyógyszerterak voltak.

Nálunk beteggyógyítással foglalkozó kolostor, a lazaristáké, már 1000-ben állott Esztergomban, a bencéseké 1007-ben Pécsváradon. A bennünket még közelebről érdeklő óbudai »Xenodochium sancti Spiritus« és a budai »Ecclesia sanctae Trinitatis« rendi kórházai nyomtalanul elpusztultak. De, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy hazánkban Szent István király óta az enemű kórházak mellett természetszerűleg zárdagyógyszerterak is működtek,⁵⁾ akkor ezen beteggyógyítással foglalkozó klastromokban egyszersmind az első hazai, illetve fővárosi gyógyszerterakat üdvözölhetjük.

E zárdagyógyszerterak mellett, melyek a szerzetesrendek terjedésével valószínűen szintén elszaporodtak, a polgári nyilvános patikák csak jóval később, a XIV. században fejlődtek ki olyképp, hogy az egyháziak, kiket a pápai rendeletek — úgy látszik alchimia gyanuja miatt — egyre inkább tiltottak a gyógyszerészeti tevékenységtől, mind több világit fogadtak be és képeztek ki e tudományra, akik azután hamarosan önállósították magukat.⁶⁾

A hagyomány szerint Londonban létesült az első nyilvános polgári gyógyszerter 1345-ben, és hogy mi sem maradhattunk el sckkal ez időpont mögött, legjobban az 1250—1526-ig érvényben volt és Buda város statutumait magában foglaló budai jogkönyv azon rendelkezései bizonyítják, melyek már polgári patikákról is megemlékeznek.

Hogy Budán még a XIV. században polgári gyógyszerter létesülhetett annál is inkább valószínű, mert 1303-ban egy »Petrus physicus et apotheca-

rius budensis«-ről, 1375-ben egy Synock és Baruch nevű, 1397-ben pedig egy Gothfrid nevű budai gyógyszerészről olvasunk.⁷⁾ Ugyanezt bizonyítja az egykorú teleknyilvántartásokban pontosan megjelölt óbudai és budai telkek és házak patikus tulajdonosainak sora, kik ingatlanaikon nyilvános gyógyszerházakat tartottak üzemben.⁸⁾

Hogy ezeknek a régi magyar patikáknak milyen volt a berendezése, az e korból való emlékek teljes hiánya folytán, még külföldi analógiákból sem rekonstruálhatjuk.

A legrégebbi, teljes épségében és szépségében megőrzött magyar gyógyszerház-berendezés az a bútorzat, melyet »Kőszegi patika« néven 1923-ban az Iparművészeti Múzeum interieurszerűen állított fel, és amely sem korban, sem minőségben nem igen marad el a külföldön őrzött hasonló emlékek mögött.

A kőszegi patika, amely hajdan a jezsuiták kőszegi rendházával állott kapcsolatban, s melynek remekbe faragott tölgyfabútorzatát minden kétség nélkül jezsuita rendtagok készítették, 1775-ben került árverés útján az akkori helybeli belvárosi gyógyszerház-tulajdonos birtokába 4500 forintért,⁹⁾ akinek utódjától a Iparművészeti Múzeum 1910-ben vásárolta meg. E XVII. századi berendezés¹⁰⁾ nemcsak a Múzeum egyik fő látványossága és büszkesége, hanem a magyar interieur-művészet kiváló remeke is.¹¹⁾ Felszerelését a kiszolgáló asztal (*pult*), újabb keletű mérlegek, a polcok tégelyei és palackjai, valamint két, a XVII. századi budavári városi gyógyszerházból származó vörösmárvány, ágaskodó oroszlános asztal¹²⁾ és az 1731-es évszámot viselő kassai öntött bronzmozsár szerencsésen egészítik ki.

A hazai patika-berendezések sorát a székesfehérvári Lukács-örökösök birtokában levő »Fekete Sas«, egykor szintén jezsuita-gyógyszerház rokokóstílusú tölgyfabútorzata folytatja.¹³⁾ Bár a helyiség közepén álló kiszolgálóasztal (*pult*) későbbi, empire ízlésű munka, az interieur a XVIII. század művészetének hangulatát elevenen tükrözi.¹⁴⁾

Ide soroljuk még vidéki városaink általunk eddig ismert régi patikáit,¹⁵⁾ melyek közül a debreceni »Arany Egyszarvú« 1772. évi puritán berendezését és a gyógyszerház rokokó kovácsoltvas cégérét a Déri-Múzeum őrzi Debrecenben.¹⁶⁾ Az egi irgalmasok kórházával kapcsolatos nyilvános gyógyszerház világosszínű, klasszicizáló bútorzata, súlyos timpanonjaiban a rend jötevőinek — gróf Erdődy Gábor és gróf Barkóczy Ferenc püspököknek — arcképeivel, Pyrker János László érsek égisze alatt a rend kápolnájának építés-idejében, az egi főszékesegyház szellemének elkerülhetetlen hatása alatt az 1830-as években készült.¹⁷⁾

Pest-Buda régi patikaberendezéseiről értekezésünk más helyén kívánunk szólni.

A Király-utcai, »Szent Lélek«-ről nevezett Török-patika ismertetését pedig, melynek bútorzatát Gömöry Károly pesti gyógyszerész megrendelésére Rosznagel Márton pesti asztalosmester, reliefjeit pedig Dunaiszky Lőrinc pesti szobrászművész 1813-ban készítette, az alább következőkben adjuk.¹⁸⁾

II.

1786-ban nyílt meg Pesten a harmadik nyilvános jogú gyógyszerész. Az új patika engedélyezését a mindegyre jobban fejlődő város növekvő külvárosainak egészségügyi viszonyai tették szükségessé. A helytartótanács 1786. évi leirata alapján¹⁹⁾ a pesti városi tanács ugyanez év május 27-én kelt 216. számú határozatával a patika megnyitásának jogát Schwachhoffer Ignácnak adta, kikötve, hogy az a belvároson kívül, ahol már elegendő számú gyógyszerész működik, Pest bármely külvárosában elhelyezhető.²⁰⁾ A választás a Király-utca és Kiskereszt-, mai Kazinczy-utca sarkán álló Phaller-féle házra esett,²¹⁾ ahol Schwachhoffer Ignác »tábori gyógyszerészeti hivatalnok« a városi tanácshoz még 1786 április 10-én beadott kérelmének²²⁾ helybenhagyása után²³⁾ az »Arany Oroszlán«-hoz cégérezve a patikát megnyitotta.²⁴⁾ Hogy a névcsere mikor került sor, nem tudni; annyi tény, hogy a Székesfővárosi Levéltár gyógyszerészeti nyilvántartókönyve, ahonnan egyébként a patika történetére vonatkozó adatainknak egy részét merítettük, az 1820-as évektől kezdve a patikát napjainkig mint »Szentlélek« gyógyszerésztárat szerepelteti.²⁵⁾

Swachhoffer Ignác 1791-ben a mai Váci-utca 6. és Kristóf-tér 2. számú házak helyén megépíti Nagy Kristófról elnevezett házat és a pesti tanácstól nyert engedélye alapján²⁶⁾ ott hasonnevű gyógyszerésztárat megnyitja. Ezzel egyidejűleg pedig a Király-utcai »Szentlélek« patikát eladja Kuncze Jánosnak. Még Schwachhoffer idejéből, illetőleg a patika első berendezésének és megnyitásának évéből, 1786-ból származhatik az a késő barokk tölgyfabútorzat, melyet a Székesfővárosi Történelmi Múzeum 1937-ben szerzett meg újonnan rendezendő gyűjteménye számára.²⁷⁾ Az egyszerű, puritán szellemű és stílusban is a XVIII. század utolsó negyedének formaképzésére utaló polcok becses ereklyéi a régi Pest-Buda kultúrtörténetének.

Kuncze János a Schwachhoffertól 1791-ben megvásárolt patikát berendezésével együtt 1793-ban az »Angol Király«-hoz címzett szállóba, az állami sóhivatal mellé,²⁸⁾ illetve a Sztrener-féle házba költöztette.²⁹⁾

A patika azonban nem sokáig maradhatott új helyén, mert 1796-ban a győri Eichmüller Ferenc vásárolta meg, aki azt a Király-utcának a Rumbach-utcával szemközt fekvő, ú. n. Lechner-féle házába költöztette.³⁰⁾

Négy évi rövid nyugalom után a gyógyszerész ismét tovább vándorolt, amennyiben Eichmüller 1800-ban eladta Müller Ferenc Adolfnak, aki 1803 április havában a Király-utca torkolatánál álló báró Orczy-féle ház sarkán bérelt üzlethelyiségbe vitte.³¹⁾ Müller azonban még ugyanez évben feleségétől törvényesen elvált, s miután a válóper bírói ítélete a patikát nejének mint elismert egyedüli tulajdonosnak juttatta, a »Szentlélek« gyógyszerész ismét eladásra került.³²⁾

Patikánk történetében ekkor érkezünk ahhoz a nyugalmasabb korszakhoz, melynek kereken ötven esztendeje alatt tulajdonosváltás nem állott be. Ugyanez időre esik a gyógyszerész ma is teljes épségében és szépségében megőrzött művészi berendezésének létrejötte. E pompás bútorzat és az azt díszítő dombormű-remek az új tulajdonos, Gömör Károly patikus, pesti százados, választott polgár, tudós, műbarát és mecénás megrendelése és áldozatkészsége folytán születtek meg.

Gömöry Károly 1779-ben született Győrött magyar nemesi családból.³³⁾ Nemessége, melyet 1805-ben Pest vármegyénél is elismertetett,³⁴⁾ minden valószínűség szerint azonos azzal a címeres levéllel, melyet 1741 október 28-án Gömöry Dávid és fivére, János, Mária Terézia királynőtől kapott. Gömöry Károly, amint az tanulmányaiból, hivatásából és tudományos képzettségéből következtethető, egész közeli vérségi kapcsolatban állhatott a győri Gömöry Dávid világhírű orvos, tudós és alchimistával s pályája iránti ösztönzését is tőle nyerhette. Gömöry Dávid (1708—1795) mint orvos a Felvidék több városában tanult, majd Jénába ment, hol 1733-ban nyerte el orvosi oklevelét. Bölceleti és orvosi könyvei világhírre emelték. Győrben telepedett le, ahol az alchimiával való barátkozása révén, majd azáltal, hogy halála napját megérezte és megjósolta és bizarr sírfeliratát előre elkészítette, ³⁵⁾ legendás alakká lett.³⁶⁾

Gömöry Károly ifjúságából első adatunk 1795 május 1-e, mikor Dobay Sámuel pozsonyi gyógyszerészhez mint tanuló lépett be. Négy év múlva, 1799 április 30-án 20 éves korában felszabadult. Az ifjú Gömöry ekkor Bécsbe ment, hol az egyetemre iratkozott, itt tett vizsgát és ennek alapján 1801 május 1-én gyógyszerészmesteri oklevelet nyert.³⁷⁾

1803 december 22-én már Pesten találjuk, mikor is Müller Ferenc Adolf elvált nejétől a »Szentlélek«-hez cégérezett gyógyszertárat vásárolta meg.³⁸⁾ Gömöry ettől az időtől fogva rohamosan beleéli magát új környezetébe és teljesen begyökeresedik Pest város talajába. 1804 augusztus 22-én lesz pesti polgárrá. A polgárkönyvből tudjuk meg, hogy evangélikus vallású és nőtlen.³⁹⁾ A patika elég jól jövedelmezhetett, és talán ez meg esetleg az a régi gyakorlat, mely szerint a gyógyszerész saját házában szokta volt elhelyezni üzemet, bírták arra, hogy megvásárolandó ingatlan után nézzon. Ez a szokás ugyan nem volt már törvény szerint érvényben, de mégis fenyegette a tulajdonost az a veszély, hogy a hatóságok előbb-utóbb ismét érvényesíthetik régi jogukat. Ezért 1809 február 1-én írásbeli szerződést kötött Polláck Mihállyal a Lechner-féle telektömb egy 272 négyszögöles telkére vonatkozóan. E telket Polláck a várostól még 1805-ben vásárolta meg.⁴⁰⁾ A telek átírása, mely egyébként a Terézvárosban a Fekete Sas-utca 344. sz. alatt, tehát a Király-utca tőszomszédságában feküdt, csak 1810 február 8-án, Polláck egyéb telkeinek eladásakor következett be.⁴¹⁾

Ügylátszik azonban ezt a részben félreeső, másrészt elég kicsiny telket Gömöry nem tartotta alkalmasnak sem patikája elhelyezésére, sem családi házának felépítésére. Éppen ezért már egy év múlva más megoldást keresett és Fekete Sas-utcai ingatlanát 1811 július 30-án a Király-utca 599. szám alatt fekvő, 594 $\frac{2}{6}$ négyszögölnyi telekre cserélte el Csapó Dániellel akként, hogy az előző tulajdonost 500 forinttal kárpótolta.⁴²⁾ Ezt megelőzően megnősült, feleségül véve Bogsch Juliannát, aki egyetlen gyermekkel, Ludovikával ajándékozta meg.⁴³⁾

Amint Gömöry Károly élete Pesten ekként elrendeződött, hozzálátott, hogy műveltségét és ízlését, melyet örökölt és külföldön fejlesztett, a saját környezetének emelésére fordítsa. 1812 március 18-án azon kérelemmel fordul a pesti Szépitési Bizottsághoz, hogy a Király-utcában a mellékelt tervek szerint házát felépíthesse. Ez év március 30-án a Szépitési Bizottság a terveket véleményezésre adja ki.⁴⁴⁾ A véleményező jelentés

1812 április 19-én érkezik vissza a Bizottsághoz, amely az építendő ház homlokzati rajzának mellékelését is kívánatosnak tartja. Végre is a Szépitési Bizottság 1812 április 30-án az építési engedélyt jóváhagyja.⁴⁵⁾

Ilyen előzmények után indult Gömörnek Király-utca 599. számú telkén az építkezés, melyre a szignált tervek tanubizonysága szerint Polláck Mihály, az épp akkor épült evangélikus templom mestere nyert megbízást.⁴⁶⁾

A földszinti alaprajzon az épület fő tengelyét boltozatos, fülkékre tagolt kapualj alkotja. Ettől balra két-két bolthelyiséget, az udvar felől négyszögben futó lépcsőházat, személyzeti lakást és istállókat látunk. Jobbra az utca felől ismét két bolthelyiség van, melyek egyike, az előzőktől eltérő, téglány alakú, és falai mentén az alaprajzon barna színnel jelzett, hét nyílással tagolt, beépített bútorzat fut körbe. E helyiséget a tervező nyilvánvalóan a patika számára szánta. Innen két irányban az iroda, az anyagraktár és a különleges szerkezetű tűzhellyel ellátott laboratóriumi helyiségbe lehet jutni.

E tűzhelyen állhattak azok a kisebb-nagyobb rézedények, üstök, retorták, üveg- és agyagtégelyek, melyek a desztilláláshoz és más vegyszeti munkákhoz voltak szükségesek.

A földszint teljes egészében alapincézett. Ennek alaprajza tágas, jól világított helyiségekre enged következtetni. Régi patikák hatósági vizsgálataiból tudjuk, hogy itt tartották a különböző gyógyvizeket, szeszeket és nedveket.⁴⁷⁾ Innen nevezték »víz-pincének« e helyiségeket.

Az emelet alaprajzán két egymástól elkülönített kényelmes úrilakást találunk, míg a nemes arányokban, finom előkelőséggel csak mérsékelt díszítéssel bíró, rusztikás homlokzati rajzon az emeleti ablaksor fölött egy magasra vont padlás szellős fióklakait pillantjuk meg. E helyiség bizonyára azon gyökerek, virágok, füvek és más orvosi növények elhelyezésére volt szánva, melyek számára a régi gyógyszerészek külön »növény-padlast« rendeztek be.

Rendelkezünk tehát nemcsak a »Szentlélek« gyógyszerár Gömör Károly által építtetett helyiségének rajzával, melynek tervező művésze a nagyívű pályája elején álló *Polláck Mihály*, de egyben egyedüli példáját adjuk egy szabályos pesti patikaház kultúrhistoriai érdekességeinek is.

E ház egy későbbi második emelettel kiegészítve és eredeti szépségéből otromba módon kivetkőztetve, ma is áll és a nyilvántartásokból megállapíthatóan megfelel a mai Király-utca 12. sz. háznak. Mind az általunk bemutatott alaprajzoknak a mai valóságos állapottal való összevetése, mind a telekkönyvi adatok alapján kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy Gömör e telkére más ház nem épült;⁴⁸⁾ a patika és berendezése nemcsak 1832-től áll a mai helyén, hanem 1813-tól kezdődően a mai napig, tehát pontosan 126 éve a Polláck Mihály által tervezett helyiséget díszíti.⁴⁹⁾

Gömör Károly fejlett műérzékére vall, hogy nemcsak házának tervezését bízta avatott művészre, hanem gyógyszerárát is, hol hivatását gyakorolta, oly méltóan kívánta berendezni, hogy ez ne csak a legszebb és legdrágább bútorzatú pesti patika legyen, de az ott megszólaltatott új és művészi stílussal a többi hasonló intézmény számára irigylésre és követésre méltó példát is mutasson. A feladat egyik részét, nyilván Polláck

meghallgatásával, a fiatal *Dunaiszky Lőrinc* szobrászművészre bízta, kinek akkor frissen készült és egyben első pesti faragványait az evangélikus templomban rendszeresen szemlélhette,⁵⁰⁾ viszont a bútortat elkészítésénél választása a szintén még pályája kezdetén álló ifjú pesti asztalosmesterre, *Rosznagel Márton*ra esett.

A berendezés egyik domborművén ma is olvasható szignatúra, mely az amúgy is magas művészi fokon álló emléket fokozott becsűvé és a maga nemében páratlaná teszi, az 1813-as évszámot viseli, mely a mű születését és egyben rendeltetési helyén való felállítását is jelzi. Ugyanis Gömörly Károly gyógyszer-tár-üzemét a Helytartótanács utasítására 1813 július 26-án helyezte át újonnan épített, Király-utcai 599. számú házába.⁵¹⁾

A patika régi helyén, — különösen 1807 óta, amikor a tartományi kormány felmentette azon kötelezettség alól, hogy szegényeknek ingyen orvosságot szolgáltatson ki⁵²⁾ — úgylátszik, még boltbér fizetése mellett is jó jövedelmet hozhatott, s e körülmény is elősegítette új berendezésének nem mindennapi kiképzését.

Gömörly Károly 1813 júliusában nyitja meg tehát művészi fényűzéssel berendezett új patikahelyiségét, mely a kor szokásaihoz hasonlóan, bizonyos fokig a régi úrivilág kaszinóját, klubját képezhette,⁵³⁾ hol cukorkákat, különleges likőröket, inyenc pálinkákat, sőt szikvizet is lehetett kapni.⁵⁴⁾ Ez év szeptember 13-án a pestvárosi választáson az ú. n. százasa tanács tagjává emelik.⁵⁵⁾

Két év múlva a pesti »Adressbuch« a város kilenc gyógyszer-tára közül, annak ellenére, hogy a Király-utca külvárosnak számított, a Hatvani-utcai »Magyar Korona« után elsőnek »Hr. Karl Gömörly, zum H. Geist, in der König Gasse 904.« alatti patikáját említi.⁵⁶⁾ 1816-ban még egy ingatlant vásárol,⁵⁷⁾ és bár jövedelmei az általános szegényedés folytán, amelyet az 1816. évi június hó 1-én kelt pátens okozta második devalváció idézett elő, szintén megcsappanhattak, mégis a Városliget átalakítására 1818-ban aláírt adományozók listáján egy összegben fizetendő 30 forinttal szerepel.⁵⁸⁾

Gömörly Károly mecénási hajlandóságának kis idő múlva újabb tanujeléről győződhetünk meg, mégpedig olyan formában, mely a gesztus nemességében és az objektum értékességében eddigi tevékenységeit is felülmulja.

Ezúttal a magyar Nemzeti Múzeum fiatal intézménye, a kor zsendülő tudományosságának sziklája az, hol mint pártfogó jelentkezik. 1821 április 30-án a nemzet múzeumának ajándékozza azt a régi magyar, 164 tizenkettedrét papiroslevélből álló kéziratot, mely mai alakjában, mint 9 kéz műve 1516-tól a XVI. század végéig íródott, valószínűen a veszprémi domonkosrendi apácák által és középkori imádságokat tartalmaz. E páratlan becsű régi magyar nyelvemléket a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára 18. Duod. Hung. sz. alatt őrzi, s mind itt, mind a köztudatban mint *Gömörly-kódex* ismeretes.⁵⁹⁾

A kódex viszontagságai ismeretlenek, az ajándékozás eseményéről egy közel egykorú tudósítás is csak annyit mond, hogy »e régi Magyar Kéziratot 1821-ikben Április 30-án Nemes és Nemzetes Gömörly Károly úr az igen jeles műveltségű, s buzgó hazafiségű Pesti Százados és Patikárius ajándékozta a Széchényi Országos Könyvtárnak.«⁶⁰⁾

Igy bontakozik ki előttünk Gömörly nemes alakja ; a XIX. század, a palatinus-kor egy pesti polgárának portréja, tetteiben és hétköznapijaiban egyaránt.

Szeretett patikáját vezeti szorgalommal, közben tudományos cikkeket ír az Orvosi Társba.⁶¹⁾ Gyógyszertáráról 1827-ben az egyik pesti útmutató is megemlékezik.⁶²⁾ Ekkor a pesti patikák száma már ismét gyarapodást mutat, amennyiben a város területén Gömörlyével együtt tizenkét gyógyszer-tár működéséről értesülünk.⁶³⁾

Családi életét súlyos csapás éri, egyetlen gyermeke, Gömörly Ludovika, aki a Pesten állomásozó lovag Leyritz Frigyes András cs. kir. ezredes fiához, Leyritz Frigyes Istvánhoz ment nőül, egy kisgyermek hátrahagyásával fiatalon elhunyt.⁶⁴⁾

Később Gömörly nagyobb érdeklődéssel fordul a közügyek felé. Az 1829-ben megindult Ludovika Akadémia építkezéseinek tisztséget vállal mint építési kurátor; 1832-ben a pesti Szépítési Bizottság ülnökévé választják, mely hivatalában haláláig megmarad.⁶⁵⁾ E körülmény azért is érdemel különleges figyelmet, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy Gömörly Károly nemcsak személyes ügyeiben volt aktív részese a fiatal és fejlődő város kultúrájának, de e tizenhárom évi ülnöki működése alatt nemcsak néma szemlélője, de irányító szerepe is lehetett a régi Pest művészi képének kialakításában.

Képzettsége, műérzéke és valószínűleg Polláck Mihállyal való baráti kapcsolata tette hivatottá arra, hogy a Nemzeti Múzeum 1836-ban megkezdett nagyszabású építkezéséhez kurátornak ismét kirendelik. A munkálatok alatt havonta kétszer küldenek Polláckkal jelentést a nádornak.⁶⁶⁾

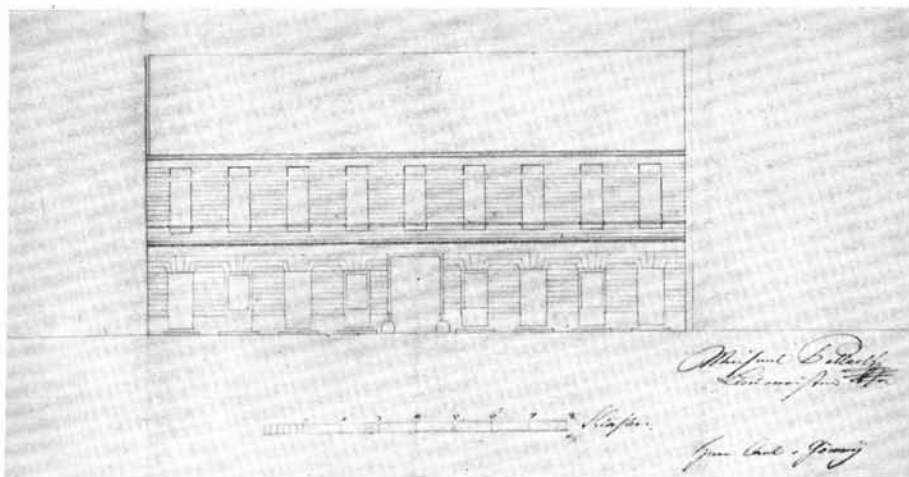
E nagybecsű megbízatásában éri a halál. A halotti anyakönyv tanúsága szerint nemes Gömörly Károly helybeli gyógyszerész, választó polgár és táblabíró, győri születésű, házasságban 66 éves korában máj-bajban hunyt el 1845 szeptember 22-én.⁶⁷⁾

Özvegye, Bogsch Julianna a pesti városi tanácshoz intézett óvásában visszautasítja az 1845 október hó 4-én kirendelt gyámhivatal közbelépését, mert nemcsak elhalt ura, de unokája Leyritz Károly is nemes lévén, ügye a vármegyéhez tartoznék, de akkor is csak az ő halála után.⁶⁸⁾ 1845 december 1-én bérbeadja a »Szentlélek« gyógyszer-tárt Reichenhaller Lajos tolnai gyógyszerésznek, aki annak idején Gömörly Károly alkalmazottja volt. 1853-ban a bérleti idő lejárt, s ez év december 1-én Gömörlyné eladja gyógyszer-tárát Török Józsefnek.⁶⁹⁾

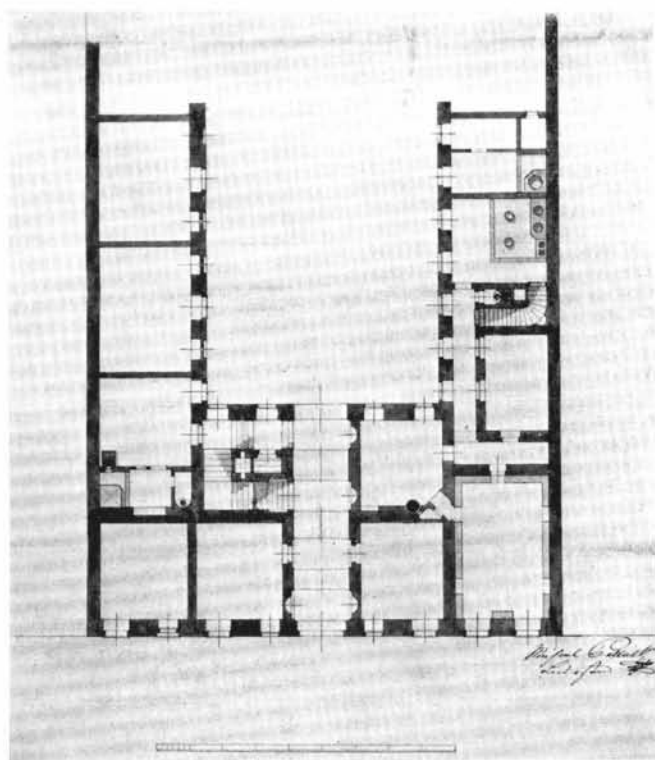
Ezzel lezárult patikánk történetének félszázados, minket közelebről érdeklő szakasza. A gyógyszer-tár-nyilvántartókönyvnek a »Szentlélek« patikára vonatkozó újabb bejegyzéseiből megtudhatjuk, hogy 1856 január 9-én kelt tanácsi határozat folytán a gyógyszer-tár eladása jóváhagyott és reáljogúsága elismertetett.

1897 március 9-én Budapest székesfőváros polgármestere tudomásul veszi, hogy Török József gyógyszer-tárának gondnokságával Barics Milánt bízta meg.

1902 december 2-án kelt határozat szerint a gondnok Mészáros Kornél lett.

17. Pollácz Mihály: Gömör Károly Király-utcai patika-házának homlokzati rajza 1812-ből.

18. Pollácz Mihály: Gömör Károly Király-utcai patika-házának alaprajza 1812-ből.

Apotheka von Heiligen Geist in Bth. Hauptstadt Szekesfehervar.

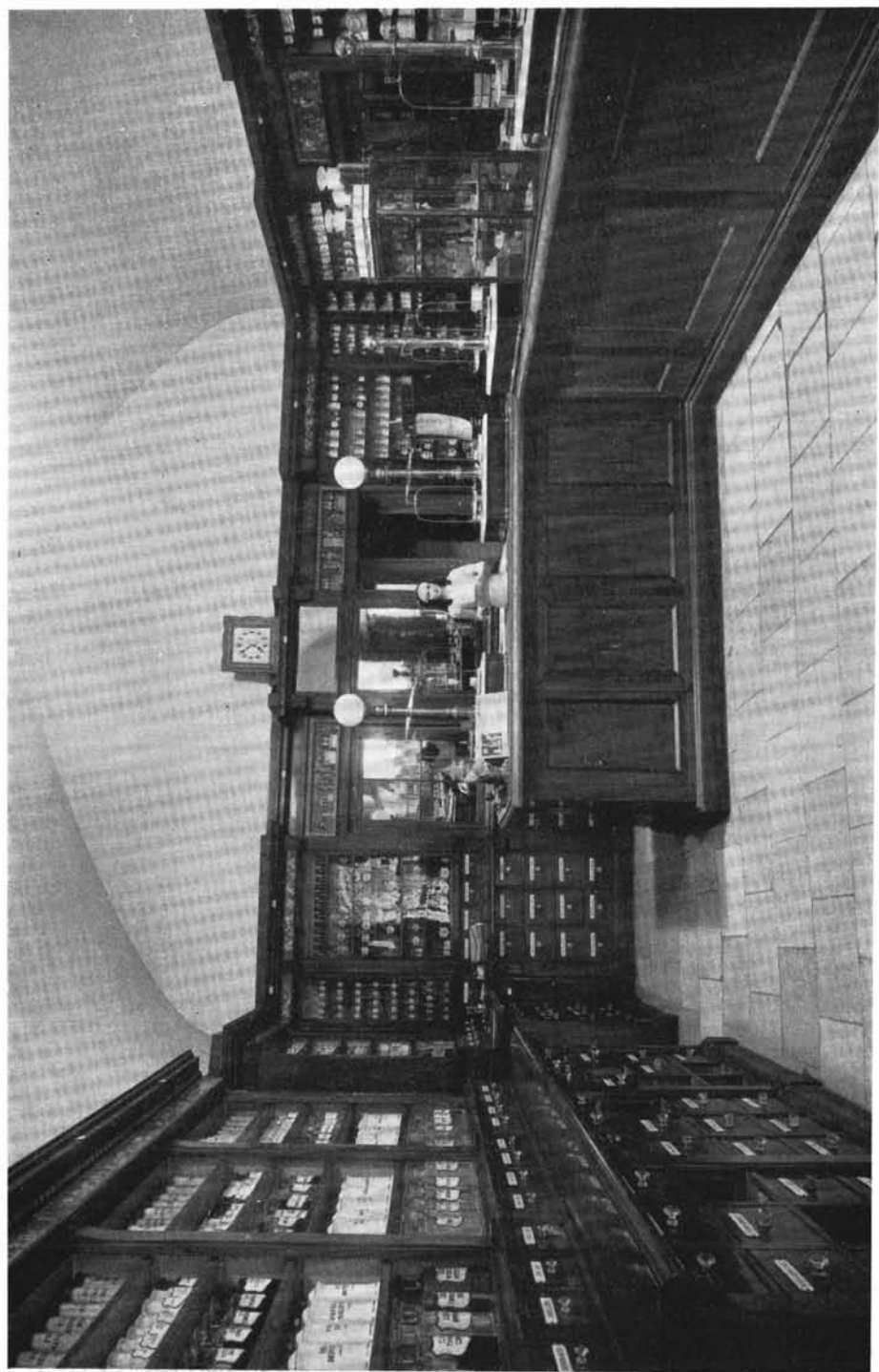
1718. April 1. ...
 1720. ...
 1722. ...
 1724. ...
 1726. ...
 1728. ...
 1730. ...
 1732. ...
 1734. ...
 1736. ...
 1738. ...
 1740. ...
 1742. ...
 1744. ...
 1746. ...
 1748. ...
 1750. ...
 1752. ...
 1754. ...
 1756. ...
 1758. ...
 1760. ...
 1762. ...
 1764. ...
 1766. ...
 1768. ...
 1770. ...
 1772. ...
 1774. ...
 1776. ...
 1778. ...
 1780. ...
 1782. ...
 1784. ...
 1786. ...
 1788. ...
 1790. ...
 1792. ...
 1794. ...
 1796. ...
 1798. ...
 1800. ...
 1802. ...
 1804. ...
 1806. ...
 1808. ...
 1810. ...
 1812. ...
 1814. ...
 1816. ...
 1818. ...
 1820. ...
 1822. ...
 1824. ...
 1826. ...
 1828. ...
 1830. ...
 1832. ...
 1834. ...
 1836. ...
 1838. ...
 1840. ...
 1842. ...
 1844. ...
 1846. ...
 1848. ...
 1850. ...
 1852. ...
 1854. ...
 1856. ...
 1858. ...
 1860. ...
 1862. ...
 1864. ...
 1866. ...
 1868. ...
 1870. ...
 1872. ...
 1874. ...
 1876. ...
 1878. ...
 1880. ...
 1882. ...
 1884. ...
 1886. ...
 1888. ...
 1890. ...
 1892. ...
 1894. ...
 1896. ...
 1898. ...
 1900. ...

19. A »Szentlélek«-gyógyszertár nyilvántartó lapja a Szekesfevárosi Levéltárban.

20. Gömör Károly 1812-ben épült patika-házának mai alakja. (Király-utca 12. sz.)

21. Pótlák—Rosznagel—Dumaiszky : A «Szentlélek»-gyógyszertár interieurje. 1813.

22. A Király-utcai »Szentlélek«-gyógyszertár részben aranyozott, diófaborítású bútortáának részlete.

23. A Király-utcai »Szentlélek«-gyógyszertár részben aranyozott, diófaborítású bútortáának részlete.

24. Dunaiszky Lőrinc : »Aesculapius«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813.

25. Dunaiszky Lőrinc : »Hygieia«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813.

26. Dunaiszky Lőrinc: «Gyógyszerészet». Aranyozott dombormű a «Szentlélek»-gyógyszertárban. 1813.

27. Dunaiszky Lőrinc: «Vegyészet». Aranyozott dombormű a «Szentlélek»-gyógyszertárban. 1813.

28. Dunaiszky Lőrinc: »Beteggyógyítás«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813.

29. Dunaiszky Lőrinc: »Orvostudomány«. Aranyozott dombormű a »Szentlélek«-gyógyszertárban. 1813.

30. A »Szentlélek«, akkor »Arany Oroszlán«-gyógyszertárnak 1786-ban Schwachhoffer Ignác által készítettett bútorzata a Székesfővárosi Történeti Múzeumban.

31. Az Élet géniusza a mesterek szignatúrájával a »Szentlélek«-gyógyszertár domborműsorozatából.

1905 október hó 10-én a gyógyszerész felelős vezetését Török Sándor gyógyszerész társtulajdonos vette át.⁷⁰⁾

A patika 1914-től 1925-ig a Török József Rt., 1925 óta a »Szentlélek Gyógyszertár Részvénytársaság« tulajdonában van, melynek alapszabályai szerint »A részvénytársaság célja az 1786-ban engedélyezett, a Magyar Királyi Helytartótanács 1855-ik évi december hó 27-én kelt határozatával reáljoggal felruházott, Pest város tanácsának 129/1856. sz. határozatával beiktatott, a Budapesten, VI. kerület, Király-utca 12. szám alatt levő Török József tulajdonát képező »Szentlélek« reáljogú gyógyszerháza vonatkozó tulajdonjog megszerzése és üzemének folytatása.«⁷¹⁾

Ma e régi patika történetén végigtekintve megállapíthatjuk, hogy az utódoké a feladat: e szépséges művészeti emlék őrzése és szeretetteljes fenntartása.

III.

A régi Pest-Buda *bútorművészetének* még megiratlan történetéhez hiányzanak azok a támpontok, melyek segítségével áttekintést nyerhetünk e fontos és az érdeklődés előterében álló tárgyköréről. A régi bútorok divatja egyrészt az ősök, a családi holmik nélküli, bizonyos kultúrshobizmustól áthatott rétegeket, másrészt az elődök és tradíciók tisztelőit, a régi formák és hangulatok rajongóit ejtette hatalmába. Különösen az 1914—18. évi világháborút követő fellendülés s másrészt romlás vezetett oda, hogy a régi nemesi és polgári lakás számtalan bútordarabja gazdát cseréljen, viszont ezzel egyidejűleg tudatosává váljék e műtárgyak becse és gyűjtése. Ugyanekkor történt a lakosságnak ősi települési helyéről való megmozgatása, régi begyökeresedett családoknak a fővárosba özönlése, s mind e tény, mind az utóbbi évtizedek régiségkereskedelmének fokozott lendülete a hazai tájak régi magyar asztalosságának emlékeit oly mérvben keverte össze, hogy azoknak eredeti származási helyét megállapítani ma alig lehet. Annál sajnálatosabb e nagy keveredés, mert ez a folyamat akkor következett be, midőn a magyar bútorművészetéről a tudományos szakirodalom még semmit fel nem mutathatott, sem a helyi asztaloscéhek, asztalosmesterek és asztalos-émlékek ismertetése tekintetében, sem ezeken túl a meglévő művek technikai, stílári és helyi karakterű kifejezéséből művészeti centrumok, iskolák, műhelyek vagy legalább vidékek megállapítása terén. A fent vázoltakból világosan kitűnik, mily fontos jelentősége van annak, hogy a régi pest-budai *berendezőművészetnek* oly emlékeit kutassuk, melyek kétséget kizáróan helyi eredetűek. E nehéz, csak lépésről-lépésre, úgyszólván emlékről-emlékre való módszeres kutatást azonban az a remény kecsegteti, hogy a kétségtelenül helyi származású tárgyak művészetéből következtetéseket lehet majd levonni, s ezek alapján a *pest-budai bútorművészet* esetleges bizonytalan múltú darabjai is meghatározhatók és a főváros kultúr-történetébe bekapcsolhatók lesznek.

Úgy véljük, nem lesz érdektelen most a Gömör Károly által készített patika-bútorzat mesterének közelebbi ismertetése előtt — a megelőző századok asztalosművészetének mellőzésével — a XIX. század bútorművészetének pest-budai viszonyaival behatóbban foglalkozni.

Ráth György könyve, mely egyedül kísérte meg, hogy a XIX. századi bútorról összefoglalást adjon, egy mester, Steindl Ferenc nevének és műveinek közlésével mondhatni évtizedekre ható varázsigét dobott a köztudatba. E mű az 1842-ben rendezett Iparműkiállítás Kossuth Lajos által írt jelentéséből meríti adatait. Megtudjuk, hogy 8 dunai gőzhajó »szobaszerkezetét« Steindl készítette s állandóan 40—50 segéddel dolgozott. A könyv mintegy hét darab Steindl-féle bútor fényképét is közli.⁷²⁾ Nem lehetett ez, az újabb időkig úgyszólván egyetlen közlemény hatás nélkül, s ennek alapján kapott lábra az az irányzat, mely minden e korból származott bútordarabban az ő művét véli felfedezni. A túlzott népszerűség következménye az lett, hogy noha csak néhány szobára való és családi örökség révén hitelesnek mondható, Steindl műhelyéből származó bútort tartunk nyilván, százakra megy azon darabok száma, melyeket a műkereskedelem e névvel »márkázni« kíván. Így történt meg, hogy e kor bútorművészete egybeforrt Steindl nevével és azzal majdnem azonossá vált. Ezen szemlélet még az 1935-ben rendezett »Régi Buda és Pest Iparművészete«-nek kiállításán is tartotta magát.⁷³⁾

Talán a fent vázolt folyamat volt okozója, hogy Steindl-lel együtt az úgynevezett biedermeier bútor mint egy már megoldott probléma elintézését nyert, s a kutatókat semmi sem ösztönözte e kor más művészeire és más művészetére fényt deríteni.

A biedermeierről szóló kisebb általános ismertetések után⁷⁴⁾ Siklóssy László már 1925-ben kísérletet tett arra, hogy Pest és Buda régi bútorművességére a figyelmet felhívja.⁷⁵⁾ Eredményekben jelentős kutatásai azonban hatás nélkül maradtak, egyrészt a gyakorlatban azért, mert a számos újonnan közölt mesternevet a meglevő tárgyi emlékekkel kapcsolatba hoznia nem sikerült, másrészt szellemiekben azért, mert kutatásainak eddig folytatója nem akadt.⁷⁶⁾ Mindkét hiányon jelen tanulmányunk annyiban kísér meg segíteni, hogy egyrészt a levéltári kutatásokat tovább folytatja és ezzel az új mesternevek számát szaporítja, másrészt az általa publikált mesterek közül háromnak nevét, ú. m. Vogel Sebestyén, Bernthaler Béla és Rosznagel Márton asztalosokét maig is épségben megőrzött művészi munkáikkal összekapcsolja. Ugyanekkor három mester: Zofcsák József, Coffin Károly és Pallady Ferenc, akik az 1842. évi iparműkiállításán mint kiállítók szerepeltek, új adatokkal gazdagodnak.

Nem lehet célunk az általunk eddig összegyűjtött mintegy kétszáz régi pest-budai asztalos nevét e tanulmány kereteibe zsúfolni, hanem csupán a hatalmas számukra való hivatkozással a már tisztázott és nagyobb jelentőségű mesterek kiemelésével művészetükről összefogó képet nyújtani.

Az empire, mellyel Magyarországon a XIX. század megindul, klasszikus és egyiptomi elemeknek mintegy megmodernizálásából Napoleon császári udvarában alakul új művészeti stílussá. Míg az ú. n. nagy művészetek Franciaország határain kívül magukat függetleníteni igyekeznek a stílust alkotó gall szellemtől, s különösen az építészeti közvetlen kapcsolatokat keres Hellász és Róma antik köveivel: addig az iparművészet s különösképen a berendezőművészet a francia divatot híven követi. A formai lehiggadást, melyet a robajló barokk művészet felváltásaként

a Louis XVI.-stílus száraz komolysága hozott létre, az empire-bútor még merevebbé, egyben szenttelen színeivel ünnepélyesebbé teszi. Az ébenfekete és a mahagóni-vörös bútor bronzvereteinek mérsékelt díszével méltó társa volt a mult század-eleji uralkodó osztály emberének. A barokk és rokokó feudalizmusának derűs pompájával szemben, az új idők háborús, gondterhelt levegőjű Európája az egyszerűbb, de méltóságát és hatalmát még mindig eléggé kifejező empire felé fordult. E bútorstílus jellege azonban, bár az ünnepi, reprezentatív életformák között nemcsak megfelelt, hanem a mult század harmincas éveig nélkülözhetetlen szerepet játszott, a napi életben mégsem bizonyult kedveltnek. A színek komorsága, a felületek kényessége, a formák kényelmetlen volta nélkülözték a lakályosság minden követelményét. A célszerűség és a fokról-fokra haladó elszegényedés szülték azt a közismert folyamatot, mely az empire-bútor elpolgáriasodásából az ú. n. biedermeier-stílust hozta létre.

További megállapításaink és kutatásaink rendszere érdekében azonban már most megjegyezni kívánjuk, hogy a bútor-történetben a biedermeier szót mint stílus-meghatározót helytelennek tartjuk, használatát e kor társadalmi és művelődési viszonyain kívül, az 1800—1850-es évek bútoraira csak gyűjtőfogalomként tartjuk jogosultnak.

Ez ötven évi időtartamon belül ugyanis olyan fejlődési és változási folyamatokon ment keresztül iparművészetünk ez ága, hogy ezen egyetlen stílusmegjelöléssel alig volna helyénvaló e fél évszázad emlékményét közös nevezőre hozni. Az a más iparművészeti tárgyakon már megszokott jelenség, hogy egyazon emléken egyszerre több kor és stílus jelei nyilatkoznak meg, ez időszakos bútorain is fellelhető. De ettől eltekintve, a reprezentatív empire kora után mind az anyagban, színekben egyszerűsödött, de formailag nagyjában változatlan polgári empire, mind a klasszicizáló és a neoklasszicizmus építészeti formáit követő keményfa- és mesterséges borítású bútor-ízlés, úgyszintén az ezen merev formákban már megjelenő barokkos hevületű berakások és motívációk divatja, valamint a neobarokk és a részleges elemeiben már mutatkozó neogótika a közönség széles köreiből egyaránt »biedermeier« bútoraként ismeretes.

Ezen időben és stílusban olyannyira keveredő művészi ipar pestbudai művelői között két név, illetve műhely emelkedik ki és egyben különböző ízlésnek válik képviselőjévé.

Vogel Sebestyén és műhelye az egyik, kinek gyárszerű üzemét már 1805-ben Pesten a Kemnitzer-házban találjuk. Gazdag raktárainak empire bútorait és berendezési tárgyait innen és két hazai vidéki város, Temesvár és Debrecen fióklarakataiból vitték szét az ország vásárlói. Az eleinte Kerner és Vogel nevét viselő országos híri cég későbbi egyedüli tulajdonosa, Vogel Sebestyén Pest egyik leggazdagabb polgárává lett.⁷⁷⁾ Igen nagyjelentőségű tehát az a berendezési készlet, melyet Vogel Sebestyén Staffenberger István pestvárosi tanácsnok számára készített, mert e kiterjedt és nyilvánvalóan hatalmas üzemnek ez az egyetlen hiteles művészi származéka.⁷⁸⁾

A Vogel-féle gyár, e bútorok fennmaradt igazolható emlékdarabjaiból és a cég egykorú hirlapi hirdetéseiből következőleg, túlnyomóan azokat a fekete-téreg vagy mahagóni színűre fényezett és aranyozott hermákkal, szfinxekkel és

állatkarmokkal díszített empire-bútorokat készítette, amelyeknek divatja a század első évtizedében bécsi mintára szélesebb körökben elterjedt, s amelyek mint reprezentatív díszbútorok — a Staffenberger-féle készlet tanúsága szerint — a század harmincas éveig kerültek piacra.

A másik műhely, mely Vogel Sebestyén gyáranak szerepét vette át, Steindl Ferencé volt, aki kezdetben szintén társasviszonyban állott, és pedig egy Pallády Ferenc nevű asztalossal. Steindl pesti műhelyének szerepe és művészete részben már e tanulmányból, részben az irodalomból ismeretes.⁷⁹⁾ Az ő keze alól az empire stílusorszaktól a késő neobarokkig a polgári bútorok változatos formái kerültek ki, s így Steindl nemcsak üzleti arányokban, de fejlődésileg is folytatója volt Vogel szerepének.

Eddig csak mint pusztán mesternév volt ismeretes Bernthaler Béla,⁸⁰⁾ de az által a most felbukkant remekbékészült írószekrény által, melyet 1843-ban a pesti asztalos-céh számára mestermunkaként készített, belépett kevés számú oly asztalosaink sorába, kiknek hitelesen megállapított művei maradtak fenn.⁸¹⁾ Említett műve külön figyelmet érdemel azért is, mert rajta már neogótikus részletformák is jelentkeznek.⁸²⁾

Jelen tanulmányunkban az ismert alkotásokkal szereplő asztalos-mesterek sorát most egy új személy, Rosznagel Márton életével és működésével kívánjuk bővíteni, aki itt mint a Gömör Károly által készíttetett »Szentlélek« győgszertár interieur-bútorzatának mestere érdemel kitartóbb figyelmet.

IV.

Rosznagel Márton⁸³⁾ ifjúkorából első adatunk az a beadványa, melyet Pest Szabad Királyi Város Magisztrátusához intézett azzal a kérelemmel, hogy a pesti városi rajziskola a tanulóifjúság számára vásárolja meg mesterremekeit.⁸⁴⁾

A kérvényen, melyet 1812 március 3-án írt alá, mint »Martin Rosznagel Tischler-Stuckmeister« szerepel. Hogy valójában mi és milyen lehetett az általa megvételre felajánlott, több darabból álló mesterremek, arra nézve sem a beadvány szövege, sem a később az ügyben eszközölt, különben elég bőbeszédű szakvélemények nem nyújtanak biztos adatokat.⁸⁵⁾ A pesti asztalos-céhnek 1812 június 1-én kelt hozzászólására Rosznagel Márton még ugyanazon hónap 14-én válaszol s a pesti városi tanácsot azon az alapon, hogy neki a városi rajziskola igazgatója, Boráros János szenátor megígérte, hogy mesterremekét megvásárolja, ismételten kéri, teljesítsék óhaját. A tanács új véleményezésre adja ki Rosznagel immár túlságosan is elhúzódozó kérelmét. Az év július 5-én Goszleth Ferenc a magisztrátus tanács tagja és az akkori asztaloscéh komisszáriusa javaslatában a megvásárlandó építészeti modellek szobrászmunkájáról emlékezik meg. Bár az augusztus 3-án tartott tanácsülés az ügyet még mindig függőben hagyja, véleményünk szerint itt olyan fából faragott és ornamentális elemekkel díszített oszlopfők, frizek és más építészeti alakzatok megvásárlásáról volt szó, melyeket a rajziskola növendékei modellül használtak, s amilyenekről készült rajzokat a pesti városi rajziskola, mely hazánk vezető és legelőkelőbb enémű intézménye volt,⁸⁶⁾ egykorú rajzain ma is szemlélhetünk.⁸⁷⁾ Rosznagel Márton

tehát mind ezen mestermunkája, mind kérvényeiben névaláírásai után szereplő »Tischler-Stuckmeister« meghatározás szerint is nemcsak bútorasztalos, hanem inkább a díszítőfaragásban jártas, a belső berendezés és belső építés dekoratív famunkáinak mestere.

E különleges képzettsége tehetta őt alkalmassá arra, hogy Gömör Károly gyógyszerárának berendezésénél szerepet kapjon. E munkálatok elvállalására, menetére és költségeire sem vele, sem munkatársával, Dunaiszky Lőrincsel kapcsolatban nem merültek fel írott adatok. Azon háznak a Székesfővárosi Levéltárban őrzött alaprajza azonban, melyet Polláck Mihály Gömör Károly gyógyszerárának elhelyezésére 1812-ben épített,⁸⁸⁾ beszédes magyarázatot nyújt Rosznagel szerepéről. Az a tény, hogy Polláck a patika bútortzatát a ma is fennálló elhelyezés, tagozás és méretek szerint a ház tervének földszinti alaprajzán megkülönböztetett színjelzéssel föltüntette, arra a következtetésre nyújt alkalmat, hogy nemcsak a ház és a gyógyszerár elhelyezése, de magának a bútornak a terve is *Polláck Mihálytól* származik. Azok a részletrajzok, melyeket a berendezésnél készíthetett, s amely után Rosznagel a bútortzatot kivitelezte, a pesti Szépítési Bizottság hatáskörébe nem tartozván, nem is kerültek annak iratai közé, s valószínűen még az asztalos kezén elkallódtak. A patika bútortzata az 1812 április 30-án kiviteltre elfogadott tervek létrejöttének és a gyógyszerári üzem 1813 július 26-án történt megnyitásának kb. egy esztendő határideje között készült el.⁸⁹⁾

E példásan megoldott feladata után jó időre elvesztjük Rosznagel Márton működésének közelebről megnevezhető tárgyi területeit. 1815-ben még a Terézvárosban találjuk műhelyét, de 1818-ban már mint jóhírű, keresett asztalos Pest egyik előkelő útvonalán, a Hatvani-utcában tart fenn raktárát.⁹⁰⁾

1822 március 2-án veszik fel a polgárok sorába,⁹¹⁾ 1826-ban házat vásárol az Ötpacsirta-utcában, 1827 május 28-án házassági szerződést köt jövődő feleségével, Backer Erzsébettel, és az 1827. évi pesti »Wegweiser« pedig már józsefvárosi házában találja, ahol műhelyét is berendezte.⁹²⁾

A hosszú évtizedek óta húzódo pesti Vigadó építkezése⁹³⁾ 1830 tavaszán abba az állapotba jutott, hogy Polláck Mihály tervezőművész és építésvezető az épület belső berendezésére gondolhatott.⁹⁴⁾ A palota belső, művészi kivitelű asztalosmunkálatainak elvállalására 1830 május 10-én Zofcsák József,⁹⁵⁾ május 15-én Guth Vince és Alter József közös,⁹⁶⁾ valamint Jackwitz Kristóf,⁹⁷⁾ május 16-án Schindler Mátyás⁹⁸⁾ és végül május 19-én Rosznagel Márton⁹⁹⁾ költségvetései érkeznek be a Szépítési Bizottsághoz.¹⁰⁰⁾

1830 július 25-én aláírja Rosznagel Márton a Szépítési Bizottsággal kötött szerződését, melyet már korábban, június 13-án és 18-án előkészítő megállapodások előztek meg. A szerződés 10 pontja különböző kötelezettségekre vonatkozik, melyeket Rosznagelnek mind az anyag szolídtsága, mind az elkészítési időre vonatkozóan be kellett tartania.¹⁰¹⁾ A szerződésben megfogadja, hogy a megadott rajzok szerint készíti el az épület ajtóit, ablakait és a parkettáit. Polláck fennmaradt s a Vigadóhoz készült interieurrajzaiból¹⁰²⁾ — melyek közül a cukrászda, a nagy- és kisterem csodálatos formagazdagságú és előkelő hangulatú domborművekkel, stukkódísszel és

meleg színhatásokkal komponált egyes részleteit ismerjük — a füzéres, illetve kazettás faragású ajtószárnyak formai megoldását és ezzel együtt az asztalosmunka megkívánt finomságát is kikövetkeztethetjük. Érdekes véletlen, hogy a közel 20 év előtti munkatársak ismét találkoztak egy hasonló, de sokkal nagyobb szerű feladatban. Rosznagelnek most is a munka alárendelt, de becsülendő része maradt: gyalujának és kezemunkájának híven kellett követnie Polláck zsenijének szárnyaló fantáziáját.

Rosznagel Márton még a szerződés aláírása előtt Valthierer Ferencnek, a Vigadó építési kurátorának javaslatára¹⁰³⁾ kérvényt intéz a Szépítési Bizottsághoz, melyben az elvállalendő asztalosmunkákra 1000 forint előleget kér.¹⁰⁴⁾ Indokolásában elmondja, hogy egészen rendkívüli famennyiséget kell beszereznie és egyben ígéretet tesz arra, hogy a kitűzött terminusokat feltétlenül betartja. Valthierernek 1830 július 25-én kiadott véleményezése után a tanács ülésében az év augusztus 8-án oly határozatot hoznak, hogy tekintettel az építkezés előrehaladott voltára, az előleg megadható. Ennek felvételére az engedélyt szeptember 5-én Rosznagel meg is kapja.¹⁰⁵⁾

1831-ben már arra került volna a sor, hogy a Vigadóépület fatartozékai helyükre kerüljenek, ezért Polláck március 1-én kelt kérvényében, melyet a Szépítési Bizottsághoz intézett, követelte az asztalosmunkák leszállítását,¹⁰⁶⁾ majd június 21-én Rosznagel Márton asztalosmesterrel kapcsolatban megismételte azt.¹⁰⁷⁾ A pesti Szépítési Bizottság még március 20-i ülésében Rosznagel számára 500 forint összegben ismét előleget bocsát rendelkezésre, majd az építész kívánságára a szerződéstől eltérően, külön »Revers«-ben kötelezi Rosznagelt, hogy a II. emeleten bevégzett munkái után az irodai helyiségeket vegye sorra.¹⁰⁸⁾ Két nappal később aláírják e kötelezvényt, melyben Rosznagel teljes vagyónával biztosítja a munka pontos kivitelét és elkészítését.¹⁰⁹⁾ Június 12-én bemutatja számadáskönyvét, mire a Bizottság 2000 forint kiutalványozását rendeli el számára. Ugyanezen ülésen jelenti Polláck, hogy Rosznagel az I. emeleten befejezte előírt munkáját.¹¹⁰⁾

A Szépítési Bizottság július 24-én ismét Rosznagel ügyét tárgyalja. Erélyesen felszólítják, ha 14 napon belül a szerződésben foglalt munkát nem készíti el, úgy saját veszélyére elveszik azt tőle és másik asztalosnak juttatják.¹¹¹⁾ A még hiányzó darabok részletezése, mely egyenként fel- említi az épület földszinti főkapuinak, kettős ajtóinak és parkettáinak sorát — melyek a kávéházban, a cukrászdában és az ebédlőben még hiányzanak — Rosznagel ígéretével és Valthierer kézjegyével ellátva¹¹²⁾ még az ülésen bemutatásra kerül.

A Bizottság ebben megnyugszik, s hogy a munka időre el is készült, bizonyítja, hogy a november 27-én, tartott ülésen Rosznagelnek 1000 forint kiutalását határozzák el,¹¹³⁾ melyet 1832 február 23-án újabb 1000 forinttal egészítenek ki.¹¹⁴⁾

Polláck Mihály előrelátása folytán már 1832 március 11-én a Bizottság javaslatba veszi a Vigadó bútorzatának elkészítését is. Bár Bierbauer Virgil tanulmányából¹¹⁵⁾ ismerjük, hogy e bútorokat Steindl Ferenc¹¹⁶⁾ és Pallády Ferenc¹¹⁷⁾ pesti asztalosok készítették, nem lesz érdektelen meg-

jegyezni Guth Vincze¹¹⁸⁾ és Hickade Antal¹¹⁹⁾ asztalosok, valamint Fischer János és Coffin Károly¹²⁰⁾ nevét is, akik e munkára szintén felszólítást kaptak.¹²¹⁾

A Vigadó kávéházának belső berendezéseit a billiárdasztalok egészítették ki. Ezeknek elkészítésére a Mayer Vilmos billiárd-asztalos, Vogel Sebestyén bútorgyáros¹²²⁾ és Guth Vincze¹²³⁾ asztalosok által benyújtott ajánlatokat még 1831 november 27-én tárgyalta a Bizottság.¹²⁴⁾

Rosznagel Márton vigadóbeli munkálatai, mint azt a kiutalt összegekből is látni lehet, már befejezéshez közeledtek. A Szépítési Bizottság 1832 május 10-én vizsgálatot rendel el a Vigadóban mesterünk működése felett,¹²⁵⁾ amelyről annak megejtése után Degen Jakab, Polláck Mihály és Hofrichter József jelentésben számolnak be május 27-én.¹²⁶⁾ Ennek eredményeképpen a legnagyobb rendben talált könyvek alapján Rosznagelnek 7237 forintot fizetnek ki.

Egyízben 1347 forintot,¹²⁷⁾ majd később kétízben két kisebb összeget vesz fel a Vigadó építési pénztárából,¹²⁸⁾ s ezzel kapcsolata megszűnik a nagy, talán életének legkiemelkedőbb eseményével azonos munkavállalással.

A mintegy 14.000 forintnyi összeget, melyet Rosznagel e munkájával keresett, ügylátszik kamatoztatni óhajtotta és ezért 1832 július 26-án a Józsefvárosban az Ötpacsirta-utca 1488. számú házát, melyet 1826 július 11-én 6440 forintért vásárolt,¹²⁹⁾ új, átszámított értékelés szerint 14.500 forint készpénz és 1600 forint értékű szobaberendezési holmi, tehát valószínűen saját műhelyéből kikerült bútortat ellenében nevére iratja.¹³⁰⁾

Egy év múlva 1833 július 21-én pedig azzal a kéréssel fordul a pesti Szépítési Bizottsághoz, hogy Ötpacsirta utcai házát átalakíthassa¹³¹⁾ s ezzel ingatlanának jövedelmezőségét fokozza. Pár évvel később, 1839-ben ismét a Bizottsághoz fordul¹³²⁾ azzal a kéréssel, hogy házára emeletet építhessen. A mellékelt terv, melyet Hild József készített két példányban, pince-, alap-, emelet-, valamint homlok- és metszetrájakat tartalmaz, s egy darab öt-, két darab három-, két darab két- és három darab egyszobás lakást, valamint műhely céljára építendő helyiségeket foglal magában. Az építési engedély 1839 június 30-án kelt.¹³³⁾ Ennek ellenére, amint az az 1846. évi április 25-én feleségének halála alkalmából Zofahl Lőrinc kőműves és Wieser Péter ács által örökösödési ügyben kiállított becslevélből kitűnik,¹³⁴⁾ a ház ezen Hild József által tervezett s a Szépítési Bizottság által már jóváhagyott emeletépítése és kibővítése ismeretlen okból kifolyóan nem történt meg.¹³⁵⁾

1847-ben említést találunk róla és házaról,¹³⁶⁾ hol özvegyi sorban Antal és Erzsébet nevű gyermekeivel élt még tíz esztendeig. Hosszú betegségében, amint azt 1857 december 25-én kelt végrendeletében meghatóan írja le, a vele élő és érző Erzsébet gyermeke gyámoltja, kit általános örökösévé tesz.¹³⁷⁾ Testamentuma keltének következő napján, 1857 december 26-án hal meg¹³⁸⁾ 74 éves korában Rosznagel Márton, a Gömör-féle patika-berendezés és a Vigadó belső munkáinak mestere, kinek további, remélhetően még napfényre hozható munkáit a jövő kutatásai fogják velünk megismertetni.

V.

Midőn 1812-ben Gömör Károly elhatározta, hogy maga és gyógyszer-tára számára házat épít, s annak tervező mesteréül az új evangélikus templom építőjét, Polláck Mihályt szemelte ki, egyben döntött a patika berendezésének sorsáról is. Az a már részletesen fejtegetett körülmény, hogy Polláck nemcsak a háznak, de magának a patika interieurjének is tervezője volt, arra a következtetésre nyujt alkalmat, hogy az építésznek nemcsak a bútorzat mai képére, de az azt készítő mesterekre is mélyreható befolyása volt. Rosznagel Márton személyének megválasztása a szépszámú pesti, sőt közelebről terézvárosi asztalosmester közül, nem volt nehéz feladat. Rosznagel e munkára különösen alkalmassá tette, hogy mint stukkó- és asztalosmesternek a különlegesebb, dekoratív értelmű feladatok megoldása terén már híre, neve volt. A Polláck által megadott utasítások, valószínűen rajzok után a bútorzat kivitelezése nem is hozhatott kínos meglepetést a kényes ízlésű tervezőnek. Nehezebb lett volna Pest ekkori művészeti állapotát vizsgálva olyan díszítő-szobrászra akadni, aki e kis remekmű szépségét műveivel fokozni tudja. Inkább feltehető, hogy Polláck, aki már hosszabb idő óta, mint a pesti evangélikusok templomának építészé, hogy úgy mondjuk, »üzleti« kapcsolatban állott egy ifjú pesti szobrásszal, Dunaiszky Lőrincsel, felismerte benne az »oroszlán-körmök«-et s egyenesen az ő vésője számára teremtett vállalkozási alkalmat a bútorzatba tervezett domborművekkel. Így Dunaiszky személyes képességei adhatták Pollácknak az interieur tervezésének azt a gondolatát, hogy abban a szobrászati dísz domináns szerepet kapjon. Dunaiszky pesti működésével, tekintve, hogy az külön monográfiát igényel,¹³⁹⁾ nem kívánunk e helyen behatóbban foglalkozni. Fiatal kora, művészetének megindulása, mely összeesik a »Szentlélek« gyógyszer-tár számára készített reliefek megszületésével, annál inkább érdekel bennünket.

Dunaiszky Lőrinc 1784 július 15-én született Libetbányán.¹⁴⁰⁾ Besztercebányán, Nyitrán, Pozsonyban tanult, majd 1804-ben a bécsi képzőművészeti akadémiára iratkozott be. Öt esztendeig tanult Bécsben Johann Martin Fischer, Heinrich Füger és Exner mellett.¹⁴¹⁾ Az akadémiát, melyet az ott nyert bizonyítvány szerint¹⁴²⁾ kitűnő eredménnyel végeztet be, 1809-ben elhagyta s azonnal Pestre költözött, hol még ez évben letelepülési engedélyt kapott.

Bécsben az akadémián egy géniusszal szobrászati díjat nyert 1807-ben, de még előbbi fiatalkori felvidéki munkásságára vonatkozóan nincsenek tisztázható adataink. Így első önálló s pesti művének azt a Polláck által tervezett oltár-faragványát kell tekintenünk, melyet az evangélikus templom számára 1811-ben készített.¹⁴³⁾ Megható és boldog napja lehetett Dunaiszky Lőrincnek 1811 június 2-a, midőn a Lyci Kristóf püspök által e napon fölszentelt templomban elsőül járulhatott a saját maga által faragott oltár elé mátkájával, Prixner Eleonórával, Prixner híres pesti rézmetsző leányával, hogy vele házasságra lépjen. A sors különös kegye folytán így lett ez alkalom Dunaiszky pesti művészetének és egyben családi életének elhatározó jelentőségű emlékezetes napja. Házassága oly utódokról gondoskodott,¹⁴⁴⁾ kik fölvirágoztatták műhelyét halála után is becsülettel tovább

vezették, és apósa révén, ki az akkori Buda és Pest legfoglalkoztatottabb rézmetsző művésze volt, megnyílt előtte a művészeti és szellemi élet irányítóinak ajtaja. Ezen első oltárfaragványa pedig nemcsak Polláck Mihály nagyértékű ismeretségét és támogatását szerezte meg neki, de egyidejűleg a szintén evangélikus Gömör Károlynak is bizonyosságot nyújtott faragói készségéről.

Miután még 1811 nyarán a pesti terézvárosi templom számára készített Szent Teréz-szobrátfelállították,¹⁴⁵⁾ sor kerülhetett a »Szentlélek« gyógy-szertár reliefjeinek megrendelésére.¹⁴⁶⁾ Bizonyos, hogy az 1812. év nyarán Pollácknak már készen állott és a Szépítési Bizottsághoz benyújtott tervei előzetes tárgyalásokra is alkalmat adtak. Valószínű, hogy a domborművek témáinak megválasztásánál Polláck, de még inkább a megrendelő, Gömör Károly volt a kezdeményező fél. Összesen hat dombormű megrendelése vált szükségessé: a helyiség utcai bejáratától jobbra, balra és szemközt fekvő bútorzat körülfutó frizébe olyképp, hogy e három bútor-szakasz két-két ajtó, illetve az azt helyettesítő négy tükrös szekrény tagozata fölé egy-egy relief kerüljön. E hat dombormű tárgyát a gyógyszerészeti tudományok köréből választották. Feltehető volna, hogy vázlatrajzaikat maga Polláck Mihály adta meg Dunaiszkynek, de ha ez meg is történt, csak igen elnagyolt vonásokkal s inkább a témák megrögzítésére szolgálhatott.

E vélemény igazolást nyer akkor, ha Dunaiszky domborműveit a Király-utcai »Szentlélek« gyógyszerertárban közelebbről vizsgálat tárgyává tesszük.

A 18 cm magas és 86 cm széles domborművek a bútorzathoz anyagszerűen alkalmazkodva fából faragottak, mesteri aranyozásukat az őket fedő üveglapok öt negyedszázadon át hűen megőrizték. Tárgyalási sorrendben elsőként azon két reliefet vesszük, melyeknek témája gyógyszerertáraink cégérein, díszítésein ma is megszokott s mintegy patika-ikonográfiai jelképek tekinthető.

1. *Aesculapius-jelenet.* A kompozíció középpontjába a görög Asklepios (latin Aesculapius), a gyógyító Zeus-arcú isten szakállas fejét baljára támasztva félig fekvő, félig sziklán ülő, felsőtestén mezítelen, alsó testén tógába csavart alakja van helyezve. Jobbjában ikonográfiai jelvénye, a botra tekergőző kígyó. Aesculapius mögött kendőbe burkolt jelképes gyermekalak, tőle jobbra a háttérben álló fák közül feléje futó s gyógy-növény levelét nyújtó szárnyas puttó; balján tunikás és stólás nőalak térdelő helyzetben az előtte álló tripos lángoló üstjébe olajat önt.

2. *Hygieia-jelenet.* Középen Asklepios leánya (latin Salus), az egészség jóságos szűzi istennője, omló redőjű tunikában, talapzatra helyezett urnához támaszkodva ül s ikonográfiai jelvényét, a kígyót, csészéből itatja. A jelenet mindkét oldalán gyógynövények, Hygieiától jobbra-balra fáklyát és füzért, valamint orvosi füveket hozó négy puttó.

E megszokott mitológiai tárgyak sablonos feladatuknál fogva nem sokat árulnak el a művész egyéniségéből. A következő két jelenet azonban a sürgő-forgó puttók reális tevékenykedése, a kompozíció és a megjelenés közvetlensége révén e kornak egy a pózoktól és hideg ünnepélyességtől távoli, polgári, de egyben bűbájos miliójébe csalogat. Itt ismertünk rá

voltakép egy pesti szobrász, Dunaiszky Lőrinc, a sokat ismételt s már üressé vált mitológia és a rideg akadémiai szabályok alól e művében felzabadt igazi, mesterkéletlen, mondhatjuk, biedermeier-i lelkületére.

3. *Gyógyszerészet.* A jelenetet két szélén és a középén elhelyezett talapzatok és a rajtuk álló tégely-, edény- és urnacsoportok két mezőre tagolják. Négy tógás puttó tesz-vesz keresetlen mozdulatokkal a tárgyak körül, s mint a gyógyszerész-mesterségnek, e magasabbrendű emberi hivatásnak égi segítőitársai foglalatoskodnak a patika edényeivel.

4. *Vegyészet.* E dombormű egy patikai laboratórium képét mutatja. Jobbról tűzhely lángjában urnák, majd talapzaton hatalmas palackok. A sort ágon guggoló bagoly, a tudomány megszemélyesítője zárja be. Balról edények, orvosságtörők és nyitott kemencén nagy retorta. A kompozíció közepén három mezitelen puttó. Ez utóbbi jelenet, mely az orvosság vegyi elkészítését ábrázolja, a mozsártörő, a receptet felolvasó és a reá figyelő kis puttóalakok különös kedvességével és anatómiájuk gyöngéd és részletes megoldásával a domborműsorozat legszeretetre-méltóbb részletét képezi.

E két vidámabb témájú relief után a gyógyszerész foglalkozásának komorabb, hivatásának mélységesen megrendítő kifejezését látjuk az utolsóul hagyott két dombormű tárgyában.

5. *Beteggyógyítás.* E jelenet epikusan ábrázolja a gyógyszerészet tevékenységét. Balról a gyógynövények ágairól leszakasztott gyümölcscsel s az orvosi recept papírlapjával kezében fut Mercurius isten, a kereskedelem és a hírhozás megszemélyesítőjének szárnyas, sisakos alakja a középén elhelyezett patikapult felé, amely mögött tégelyek és kancsók társaságában orvosságot készítő puttó áll. Mellette jobbra lezárt palackban a már elkészített szer, tovább az ernyedten elomló betegnek egy puttó a gyógyszerert nyújtja. A jelenetsort orvosi növények és a gyógyulás reménységének horgonyán ágaskodó s a legyőzött betegséget szimbolizáló kakas zárják le.

6. *Orvostudomány.* A dombormű középrészét egy tógás, gondolkodó, könyvét ernyedten leengedő férfi alakja foglalja el, aki a tudás világosságát jelképező mécses talapzatához támaszkodik. Ez alakra — aki az orvostudományt szimbolizálja — jobbról hatalmas szfinx, az ismeretlen és legyőzhetetlen halál, balról mondatszalogot tartó szárnyas ifjú, az élet géniusza tekint. E mondatszalagra véste be az alkotó művész a saját és munkatársának nevét. A szignatúra helyesen így olvasható:¹⁴⁷⁾

L. DUNAISKY
SCULP. E
M. ROSSNA[-]
GEL. ARCU[-]
LARI. F. 1813

Dunaiszky Lőrincnek a »Szentlélek« patikában levő műveit¹⁴⁸⁾ életének többi ismert alkotásaival összevetve, megállapíthatjuk, hogy noha élete és pályája elején állott — vagy éppen ezért —, a most tárgyalt reliefek művészetének legjelentősebb, a XIX. század eleji Pest- és Budának pedig legegényibb és legkiválóbb szobrászati emlékei közé tartoznak.

Dunaiszky e művének hatásai,¹⁴⁹⁾ művészetének, műhelyének és életének további sorsa már kívül esik e tanulmány szűkebb keretein, de mint már említettük, méltó lenne arra, hogy a róla és műveiről sokfelé elszórtan megjelent adatokat újakkal kiegészítve¹⁵⁰⁾ s működésének még annyi homályban levő pontját megvilágítva, önálló monográfia állítson emléket számára.

VI.

A patika-interieur, melynek legmegkapóbb részei a most leírt Dunaiszky-domborművek, egy téglány alaprajzú helyiség, melynek régi utcai bejárata Polláck homlokzatának tanúsága szerint a két nyílás közül a jobboldali, tehát a maival fölcserélt állapot szerint volt. A helyiség fehér kőkockás, eredeti állapotának megfelelő padozatával, a falakon körülfutó, diófa-borítású bútorzatával, amely fölé ma egyszerű teknőboltozat borul,¹⁵¹⁾ teljesen egységes képet mutat. Polláck előkerült terve azt mutatja, hogy hajdan még az az ajtónyílás sem bontotta meg ezt az egységet, mely ma a jobboldalra nyíló, akkor független bolthelyiségbe vezetett. Azonban az üzem bővült, s időközben szükségesnek mutatkozott a bútorzatnak azt a szekrénytagozatát, mely egyébként két másik helyen is ajtóként szerepelt, kiemelni. Ekként a berendezés és annak összhangja jelentéktelenül, a régi állapot ismerete nélkül pedig észre nem vehetően változott.

A mai állapot azonkívül abban mutat eltérést Polláck tervétől, hogy a helyiség hátsó falán nem a középxaxisban van az ajtó nyílása, mint az az alaprajzon szemlélhető. A valóságban ennek helyén egy erősebben előre-ugró közép-tagozat áll, ettől jobbra van az ajtónyílás, balra pedig ennek megfelelő visszaugró s négyoszlatú tükörrel leplezett ál-ajtó, mely faliszekrényt rejt magában. A kivitelenek ezen módosítása az interieur egységének képét hathatósan fokozta. Maga a helyiség 8 m hosszú és 5 m 40 cm széles. Magassága a teknőboltozat középvonalán 3 m 85 cm. A diófa-borítású bútorzat három főfalra oszlik: a helyiségnek az utcai bejárattól jobbra, balra és az azzal szemben fekvő hátsó falszakaszára. A bejárati fal két nyílása között csak egy bútorszakasz áll, ahol a pénztár-pult foglal helyet. A bútorzat magassága 2 m 45 cm; mélysége 98 cm magasságig, ahol négy sorban egymás fölött négyszögű fiókok kaptak helyet, 40 cm; a következő ötödik 19 cm magas fióksornál mélysége már csak 26 cm-t tesz ki; míg az e fölött húzódó ötfokú, részben nyitott, részben üveges ajtóval ellátott 106 cm magas polc mélysége 18 cm-re csökken.

A polcokat koronázó s a helyiség egész bútorzatán körülfutó párkányzat 22 cm magasságú és éles tagozással ugrik előre. E párkányzatba a nyitott, illetve üveges polcok fölött üveglappal fődött vályuk vannak illesztve, melyekben Hygieia fejkéből, ill. lángoló vázákból jobbra-balra kisarjadó lángokban, ill. szőlőfürtökben végződő aranyozott leveles empire indadisz ékeskedik. Ezen vályuk fölött két fekete szalag között fut az egész bútorzaton és helyiségen körbe az az aranyozott ökörszemes lécz, mellyel a tervező a bútor felső szintjét, de az egész interieurt is egységbe fogta. A bútorzat alsó, fiókos és felső, polcos részét kb. egy méterenkint felső végükön gyengéden kihajló, helyenkint aranyozott rozettákkal díszes fél-

pillérek tagolják. A bútorzatnak vízszintes irányban a felfelé egyre kisebbedő fiókok és polcok, függőlegesen a félpillérek tagolásai, a harmadik dimenzióban az ajtónyílások, ill. ezek helyébe lépő tükrös-szekrényeknek erős visszaugrásai adnak meglepő változatosságot. E visszaugró tagozatok által plasztikusabban hatnak a bútorzat fent leírt részei, viszont e mélyüléseknek mind a tükrös ajtók, mind a föléljük helyezett Dunaiszky-reliefek adnak jelentős hangsúlyt s ezáltal a kompozícióra való esetleges kártékony hatásukat megszüntetik. Ezen tervezési eljárás egy olyan esztétikai játékot hozott létre, mely a bútorzatnak nemcsak érdekes szépséget kölcsönöz, de az interieurtervezés egy tudatos, raffinált eszközökkel dolgozó mesterének, Polláck Mihálynak művészetére és művészkedésére is utal.

Amint már azt tanulmányunk elején bőven fejtegettük, mindig és mindenütt szokásban volt a régi gyógyszerházakat művészi értékű bútorzattal ellátni, de Gömör Károly patikája korának szegényebb, puritánlelkületű világában ezen berendezésével valóságos fényűzés számba ment.

Pesten és Budán 1698-tól a XIX. század közepéig 23 patika működött,¹⁵²⁾ s ezek között bizonyára nem egy volt szép és műbeccsel bíró berendezésű, azonban nagyrészüket a változó idők folyamán nyomtalanul eltűnt. Az a néhány berendezés, amely megmaradt s általunk is ismert, ha Gömör Károly gyógyszerházához hasonlítva nem is oly fényes, de letagadhatatlanul bizonyosságát nyújtja annak, hogy a régi Buda és Pest lakosai örömmel és szeretettel áldoztak a nemesebb bútorművészet céljaira.

Különösebb figyelmet érdemel e szempontból a belvárosi »Nagy Kristóf« patika. E gyógyszerházat Schwachhoffer Ignác, a Király-utcai »Szentlélek« patika első tulajdonosa s a már fentebb ismertetett régebbi bútorzat készíttetője alapította az általa épített Nagy Kristóf-féle házban, melyről a hasonló névű tér is nevét nyerte.¹⁵³⁾ Mai berendezése valószínűen Bregárd János Imre tulajdonos idejéből való az 1830-as évekből. A gazdag intarziával ékesített topolya-borítású polcok, szekrények és pultok stílusa Steindl Ferenc pesti asztalosműhelyére utal. Bregárd János Imre, aki 1810—1841-ig élvezte a patika tulajdonjogát, Bauer Mihály pesti szobrásszal egy darab kőből kifaragtatta Szent Kristóf alakját, melyet a lerombolt »régiképek« helyére 1833 november 29-én állítottak fel.¹⁵⁴⁾ E szobor később a Központi Városház udvarára, a patikának a század közepéről származó, feketére mázolt, falapokból álló, domború ólomdíszítményekkel, aranyozott falfaragásokkal s Nagy Kristóf alakjával ékesített neobarokk portálja pedig a Székesfővárosi Történeti Múzeumba került.¹⁵⁵⁾ A Kristóf-patika berendezésével együtt 1914-ben a Váci-utcába költözött, ahol új, módosult felállításban ma is található.¹⁵⁶⁾

Valamivel korábbi keletkezésű a »Szent István Királyhoz« címzett patika-interieur, melynek nemes egyszerűségű, cseresznyefaborítású, beépített bútorzata és Thán Mór által festett, Szent Istvánt ábrázoló képe a fő értékei.¹⁵⁷⁾ E gyógyszerházat 1803-ban alapította Meixner János. 1929-től mai helyén található a gróf Tisza István-utca 7. sz. házban.¹⁵⁸⁾ Mint e példákból is kitűnik, gyógyszerházaink tulajdonosai sokszor fordultak jónévű művészeinkhez, ha üzletük belső vagy külső díszítéséről volt szó. A már tárgyalt és említett Dunaiszky-féle Király-utcai és a Salvatorgyógyszertár számára készített szoborművek, Bauer Mihály Nagy Kristófja

és Thán Mór Szent Istvánja után Barabás Miklós is készített 1865-ben a nádorispánról egy képet Wagner Dániel patikája számára.¹⁵⁹⁾ E díszeken kívül nagy gondot fordítottak a patika polcain álló művészi kivitelű üvegek, palackok, porcellán-, fajánsz- és keménycserép-edények nemesebb kivitelű darabjaira is. E felszerelési tárgyakkól nem egy van ma is e régi gyógyszerterek birtokában, de kétségtelen helyi eredetüknél fogva számunkra talán azok a fajánszedények a legbecsesebbek, melyek a XVIII. századtól kezdve készültek Kuny Domokos budai gyárában.¹⁶⁰⁾

E minden részletükben művészi ízléssel berendezett és felszerelt régi pestbudai patika-interieurök valóban méltók lehettek a palatinus-i kor fejlődő fővárosához és büszkén illeszkedhettek be a város művészi képébe. Az előkelőség szellemét sugárzó új palotasorok homlokai mögött ezen üzleti célt szolgáló helyiségeken kívül a köz- és magánélet számos oly interieur-alkotása jött létre e korban, melyekkel a patikáknak rendeltetési célja nem is, de a művészet, a stílus, adott esetben a tervező mester személye közös volt. Különösképen Polláck Mihályra célunk itt, aki reprezentatív és mégis intimhatású remek interieurjeivel megindítója volt az empire Buda és Pest belsőtér-művészetének. Polláck, megannyi magán- és középület megteremtője, hosszú sorát alkotta meg az előcsarnokoknak, lépcsőházaknak s termeknek a fővárosban és vidéki kastélyokban egyaránt, hol a belső kiképzés változatos eszközeivel, a formák, árnyak és fények gazdag játékával a magyar klasszicizmus örökbecsű kincseit teremtette meg. A Nádor-utcai volt Festetics-palota kerek emeleti termében más eszközökkel variálja a gróf Sándor Mór-, ma miniszterelnökségi palota Kerek-Szalonjának bájos témáját; a régi Vigadó pompás megjelenésű és finom hangulati hatásokkal komponált interieurjeiben tudása, művészete legjavát adja a főváros, — a Múzeum fennkölt palotájában a nemzet számára. Ezekről eltérő, éppen ezért Polláck művészete szempontjából annál érdekesebb a »Szentlélek« patika interieurje, mely amazoknál arányaiban kisebbszerű, de művészi megjelenésében velük egyenlő értékkel bíró magyar művészeti emlék. Hatása nemcsak a tárgyalt többi patikai berendezésre, de az e korban készült hasonnemű boltberendezésekre, akár közvetlen volt az, akár csak ösztönző, kétségtelenül fennállhatott. Ilyen szellemben készült a várbeli Szentháromság-utcai Ruszwurm- és a Fő-utcai 34. sz. házban állott Friedl-féle cukrászdák empire berendezése is.¹⁶¹⁾ Míg ezek a helyiségeknek csak egyik részletét oldják meg a rendelkezésükre álló eszközökkel, a »Szentlélek« patika a szó igazi értelmében valóságos interieur ad, terének teljes és egységes kompozíciójával. Becsülhetjük Rosznagel Márton asztalosmester tudását, gyönyörködtethetnek Dunaiszky Lőrinc bájos domborművei, de csodálatra bennünket Polláck Mihály zsenije ragad, ki mindezt művészetével egységbe fogta.

A Király-utcai ötnegyedszázados interieur maga beszél szépségéről, s a levéltár megszólaltatott kútfői¹⁶²⁾ e beszédet történetté formálják. Egy régi pesti patika élete elevenedik meg előttünk még ma is kitapintható alakban. Még áll ma is Gömörly Károly pesti gyógyszerész patika-háza, ha megváltozott, otrombán elferdített alakban is, de Polláck rajzaiból rekonstruálható képét érdemes feladat lenne felidézni. Vajha e régi s egyetlen még fellelhető pesti patika-ház egykor régi szépségében helyreállíthatnák,

»vízpincé«-jével és »növénypadlás«-ával egyetemben, laboratóriumában régi patika-eszközök gyűjteményével, utcai bolthelyiségeiben a pusztulástól még megmenthető régi pesti gyógyszertárak interieurjeivel, hogy így fel-támadva tanuskodhatnék Budapest gazdag és tiszteletreméltó multjáról.

Voit Pál

JEGYZETEK.

¹⁾ A nyugati Felvidéken dolgozó kiváló olasz stukkómesterekről megemlé-kezik Hekler Antal »A magyar művészet története« c. könyvében. A refektórium berendezésére vonatkozóan Schoen Arnold publikálása nyomán kísérlet történhet-nék Tausch Kristóf festő, építő és tervező, Bader József festő s különösen Simkó György asztalos rendtagok nevét a bútortzat és a hozzájuk tartozó festmények mestereivel kapcsolatba hozni. Ld Schoen Arnold: 18. századbeli képző-és iparművész jezsuita fráterek. Történetírás I. évf. 3. sz. 1937. 277—293. lap.

²⁾ Péhm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg 1934. 381. l. Ld Szmrecsányi Miklós: Eger és környéke részletes kalauza 1925.

³⁾ Barbantini: Ca'Rezzonico. Venezia 1936. — Vacquier: Le Style Empire. Paris 1911. 10. 1. és 27. t.

⁴⁾ Sluyterman: Alte Innenräume in Belgien. Leipzig 1913. 9. 1. 30. t. — Az interieur és a művészi belső kiképzés modern tudományos és módszeres publi-kálásának ragyogó példáját látjuk Heinrich Kreisel »Die Ausstattung der mark-gräflichen Wohn- und Festräume in der Ansbacher Residenz« c. művében. Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft. Berlin 1939. Band 6. Heft 1. 50—86. l.

⁵⁾ Linzbauer Xaver Ferenc: A Magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Pest 1868.

⁶⁾ Dr. Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok. Budapest 1935. 27. l.

⁷⁾ Ld u. o.

⁸⁾ Salamon Ferenc: Budapest története. III. köt. — Takáts Sándor »A magyar patika« (Századok 1907. 332—343. l.) c. cikkében kétségbe vonja, hogy a XVII. század végéig Magyarországon gyógyszertár létezett volna. Szerinte a »patika« szó bolthelyiséget jelent, melyben bármilyen kereskedés lehetett. Takáts a kolostori, ill. rendi gyógyszertárak létezését sem veszi tudomásul.

⁹⁾ Magyar Iparművészet 1910. 35. 1. és 1911. 37. 251. l.

¹⁰⁾ Ma a gyógyszertár mint 18. századból való interieur van kiállítva a múzeumban, bár a felállítás alkalmával róla írt cikkek 1681-ben készültek és a múzeumi leltári cédulák 17. századnak mondják. A későbbi megállapítást, mely a bútortzatot 18. századnak nevezi, egyrészt a nálunk szokásos egyszázad-os hátraértékelési elmélet hatásának, másrészt a későbbi kiegészítések zavaró körülményeinek tudhatjuk be. Ismerve a jezsuita szerzetesrend hallatlan pompa-szeretetét, fogékonyságát, alkotó kedvét és vezetőszeretét a 17. században nem-csak külföldön, hanem Magyarországon is, hajlandók vagyunk az eredeti megállá-pításoknak hitelt adni. Annál is inkább foglalhatunk állást a gyógyszertárberende-zés 17. századi keletkezése mellett, mert Schoen Arnold már idézett cikkében közreadta a magyarországi jezsuitarendi asztalosok névsorát, s ott a 18. század-ból csak két rendtagot említ: Kunelt (Kinéld, Künelt) Vencelt és Steüdtner (Steidner) Józsefet, kiknek 1741., illetve 1742—1744. évi községi működése már semmi-képen sem hozható kapcsolatba a bútortzat szerzőségével.

¹¹⁾ Itt óhajtjuk egy esetleges új felállítás számára megjegyezni, hogy a múzeumban való végleges elhelyezés alkalmával részben a helyszűke, részben mérési

hiba folytán a bútorzat egyrészt jelentéktelenül megcsönkült, másrészt az eredetiről másolt mennyezet magasságának sajnálatos megrövidítése a boltívek és a bútor volutáinak összhangja között esztétikailag diszharmonikus átvágásokat eredményezett.

¹²⁾ Ezen ágaskodó vörösmárvány oroszlános asztalok ábrázolásai mint keret-embémák díszítik az akkoron Nikolaus Schwartz birtokában lévő »Arany Sas« (a mai várbeli »Városi«) gyógyszerertárnak Buda városához 1771. évben benyújtott számláját. Ld Sztankai id. művének első műmellékletét.

¹³⁾ Csányi Károly: Székesfehérvár iparművészeti emlékei. Magyar Művészet. VI. évf. 1930. 489. és 494. l., valamint Say Géza: A barokk Székesfehérvár. Officina. 13. l. 15. t.

¹⁴⁾ A bútorzat mesterének meghatározásánál Schoen Arnold id. m. alapján, amennyiben itt is a valószínű rendi asztalos működését tételezzük fel, Koller János arcularius 1761—1762. évi székesfehérvári működését vehetnők kiindulásul.

¹⁵⁾ Az ország területén remélhetően és feltételezhetően több eddig ismeretlenül lappangó enémű emlék van.

¹⁶⁾ Ecsedi István: Debreceni képeskönyv. Budapest é. n. 50., 59., 95. és 96. lapok.

¹⁷⁾ Erre és a mult század eleji egri bútorművészet viszonyaira vonatkozóan ld Voit Pál: Az egri főszékesegyház. Eger 1934, és Voit Pál: A művészeti és ipari oktatás multjából. Magyar Iparművészet XXXIX. 9—10. sz.

¹⁸⁾ A Király-utcai, »Szentlélek«-ről nevezett, közismerten »Török«-patika berendezése irodalmunkban a legutóbbi időkig megemlítve sem volt. 1937 június 25-én a Szentlélek Gyógyszertár Rt. Török Patika beadvánnyal fordult az Iparművészeti Múzeumhoz berendezésének szakértése tárgyában. A Múzeum megtekintette a bútorzatot és a faragványokat és erről 1937 július 9-én szakvéleményt adott (múz. iktatási szám 66/1937.), valamint felhívta a Székesfővárosi Múzeum vezetőségének a figyelmét arra, hogy a gyógyszerertár belső raktárhelyiségében egy 18. századból származó berendezés is van. Ennek eredményeképpen a bútorzatot 196 régi patika-edénnyel együtt a Székesfővárosi Múzeum vezetőségének bölcs előrelátása és a tulajdonosok megértése az újonnan felállítandó budapesti Történelmi Múzeum gyűjteményének juttatta. Az 1813-ból Dunaiszky Lőrincztől származó két domborműnek fényképét Horváth Henrik »Budapest Művészeti Emlékei« című művében közreadta.

¹⁹⁾ Sztankai: id. m. 203. l.

²⁰⁾ Szföv. Ltár pesti tanácsi iratok 13.352/1853. sz.

²¹⁾ Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros Történetéhez. II. 165. l.

²²⁾ A Szföv. Ltár gyógyszerertár-nyilvántartó könyvének a »Szentlélek« gyógyszerertárra vonatkozó lapja.

²³⁾ Ld 20. sz. jegyz.

²⁴⁾ Sztankai szerint a gyógyszerertár első elnevezése »Arany Oroszlán« volt, amennyiben az 1788. évi patikavizsgálatról szóló feljegyzésekben, mint »... die Schwachhofferische zum Goldenen Löwen in der Königsgasse der Theresienstadt...« szerepel. O. L. Helyt. Depart. San. 1788. év 8 fons. 38. pos.

²⁵⁾ Ld 22. sz. jegyz.

²⁶⁾ Sztankai id. m. 185—186. l.

²⁷⁾ Ld 18. sz. jegyz.

²⁸⁾ Sztankai id. m. 203. l. Szföv. Ltár Int. a. m. 5373. sz.; Int. a. m. 304., Miss. a. m. 5986. sz. és pesti 14.794/1855. sz.

²⁹⁾ A Szföv. Ltár gyógyszerertár-nyilvántartó könyve. Von. lap.

³⁰⁾ U. o.

³¹⁾ Adressbuch der Stadt Pest auf das Jahr 1803. 129—130. lap.

³²⁾ Schmall id. m. 165. l. és a Szföv. Ltár gyógyszerertár-nyilvántartó könyvének von. lapja.

³³⁾ Gömör Károly születésének pontosabb adataira és rokonságának fel-

derítésére vonatkozóan a győri Ág. Evang. Egyházhoz, majd a győri városi Plébániához intézett megkeresésünk nem vezetett eredményre. Erre vonatkozólag ezért a pesti Evang. Egyház halotti anyakönyvére, genealógiai munkákra és a Szföv. Ltár Test. a. n. 3976. számú irataira támaszkodunk.

³⁴⁾ Géza Csergheő: Wappenbuch des Adels von Ungarn. Nürnberg 1891—92. 202. 1. és özv. Gömör Károlyné levele Pest város tanácsához Test. a. n. 3976. a Szföv. Ltárban.

³⁵⁾ Nagy Iván: Magyarország családai. V. köt. 435—436., valamint Komoróczy Miklós: Magyarország Vármegyei és Városai. Gömör-Kishont Vármegye 1910. 93., 376. és 646. l.

³⁶⁾ Gömör Dávid fivére, János, 1770-ben Lehenyén birtokos. Egy másik János 1822-ben Nápolyban mint cs. százados állomásozott, ennek fia Gusztáv, hadtörténetíró. A harmadik ismert Gömör János 1910-ben Serké-ben birtokos. A család egyik ága Ausztriába származott ki. Komoróczy, Nagy és Csergheő id. m.

³⁷⁾ Szföv. Ltár gyógyszer-tár-nyilvántartó könyve von. lap.

³⁸⁾ U. o.

³⁹⁾ Matricula Civium Pesthiensium. Ab anno 1687—1815. 552. 1. Pesti Tanács Jegyzőkönyv 1804 augusztus hó, a Szföv. Ltárban.

⁴⁰⁾ Szföv. Ltár. Telekátírási jegyzőkönyvek 1809 januártól 1817 decemberig. 159. 1.

⁴¹⁾ U. o.

⁴²⁾ U. o. 288. 1.

⁴³⁾ Szföv. Ltár. Pest városi telekkönyvek. Terézváros I. 1432—1376. és Test. a. n. 3976.

⁴⁴⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 760.

⁴⁵⁾ U. o.

⁴⁶⁾ U. o. Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. c. cikkének a pesti építőmesterek munkásságát feltüntető kimutatásából Polláck ezen építkezése teljességgel kimaradt. E telken egy Grossinger számára Hild József által épített kétemeletes ház van mind itt, mind a mellékelt térképen feltüntetve. Ld Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. 76—98. l.

⁴⁷⁾ Sztankai id. m. 37—43. lap.

⁴⁸⁾ Bierbauer id. m. A szóbanforgó ház még 1892-ben Leyritz Károly, Gömör unokájának tulajdonában volt.

⁴⁹⁾ Sztankai id. m. 204. l. A telekkönyvi adatok és a helyrajzi számok alapján levont azon megállapításban, hogy a régi ingatlan a maival azonos, dr. Kovács Lajos levéltárnok úr volt szíves segítségemre lenni. — A kézirat 1938-ban záratott e

⁵⁰⁾ Schoen Arnold: A pesti Deák-téri evangélikus templom. Budapest 1939. 5., 6., 9. és 10. l.

⁵¹⁾ Szföv. Ltár gyógyszer-tár-nyilvántartó könyve. Von. lap.

⁵²⁾ U. o.

⁵³⁾ Siklóssy László: A polgári erkölcs. 1923. 64. l.

⁵⁴⁾ Sztankai: id. m. 29. l.

⁵⁵⁾ Schmall: id. m. I. köt. 146. l.

⁵⁶⁾ Adressbuch der königlichen Frey-Stadt Pest 1815. 106—107. 1.

⁵⁷⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 1643.

⁵⁸⁾ Schmall: id. m. A városliget története. II. köt. 117. és 372. l.

⁵⁹⁾ A Gömör-kódex címlapján Mátray Gábor volt múzeumi igazgató keze-írásával öt sorban ez olvasható: »Bibliothecae Regni Szechenyianae die 30. Aprilis 1821. donauit Carolus Gömör Pharmaciae iurat. et examinatus Magister Pestiensis.« A kódexet közreadta Volf György az Akadémiai Nyelvemléktár XI. kötetében 1882. Ld Komoróczy Miklós id. m. 37. l. Volf György id. m. XXIII. és XVII. l. és Pallas Nagy Lexikon. 8. köt. 150. l.

- ⁶⁰⁾ Horváth István: Tud. Gyűjt. 1835. X. köt. 104. l.
- ⁶¹⁾ Komoróczy id. m. 376. l. Ugyanő itt polgárőrségi századosnak nevezi Gömöryt. E tévedés a »százás polgári tanács« elnevezés félreértéséből származik.
- ⁶²⁾ Dorffinger: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die Königl. Ung. Frey-Stadt Pesth. 1827.
- ⁶³⁾ U. o. — Egy 1822-ben közreadott statisztika a kézi patikákon kívül 254 gyógyszerátar számlál össze. E számhoz még 1823-ban új adatok alapján 11 gyógyszerátar járul, úgyhogy a magyarországi patikák száma ez időben 265-re tehető. Ld Csaplovits János: A Magyar Országai patikákról. Tud. Gyűjt. 1822. II. köt. 79. l., valamint az 1823. évben ugyanitt megjelent javítások. Dr. Romhányi Gyula úr szíves közlése.
- ⁶⁴⁾ Szföv. Ltár. Test. a. n. 3976.
- ⁶⁵⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5361. és 11.055.
- ⁶⁶⁾ Lechner Jenő: A magyar nemzeti múzeum épülete. 34. l.
- ⁶⁷⁾ Pesti Evang. Egyház halotti anyakönyve I. köt. 1837—1885. 13. l.
- ⁶⁸⁾ Szföv. Ltár. Test. a. n. 3976.
- ⁶⁹⁾ Szföv. Ltár gyógyszerátar-nyilvántartó könyve. Von. lap.
- ⁷⁰⁾ U. o.
- ⁷¹⁾ Appel Károly úr szíves közlése.
- ⁷²⁾ Ráth György: Az Iparművészet Könyve II. A bútorművesség emlékei Magyarországon. Írta: dr. Éber László 494—499. l.
- ⁷³⁾ A régi Buda és Pest Iparművészetének kiállítása. Leíró Lajstrom. Budapest 1935. 5., 51., 52. l.
- ⁷⁴⁾ Czako Elemér: Biedermayer. Magyar Iparművészet XIV. 1911. 329—48. l. és A Biedermayer kérdéshez megjegyzés. Magyar Iparművészet XIV. 1911. 386. l.
- ⁷⁵⁾ Siklóssy László: Régi pest-budai asztalosmesterek. Magyar Iparművészet XXV. 1922. 9—14. l.
- ⁷⁶⁾ Siklóssy idézett cikkének sajnálatos fogyatékosága, hogy kutatásainak forrásait nagyrészt nem jelöli meg.
- ⁷⁷⁾ Siklóssy id. m.
- ⁷⁸⁾ A készlet egy részét a bútortat egykori számlájával a Székesfővárosi Történeti Múzeum 1937-ben megvásárolta.
- ⁷⁹⁾ Ld Éber L. és Siklóssy L. id. cikkeit, valamint Layer Károly: A régi Buda és Pest iparművészete. Magyar Iparművészet. XXXVIII. 1935. 151. l.
- ⁸⁰⁾ Ld az 50. lapon.
- ⁸¹⁾ A Gyórból Pestre származó Bernthaler asztalos-nemzetség okmányai Bernthaler Frigyes úr birtokában vannak. Az említett írószekrényt a rávonatkozó szabadítólevéllel együtt az Iparművészeti Múzeum kezdeményezésére a Székesfővárosi Történeti Múzeum 1938-ban megvásárolta.
- ⁸²⁾ A neogótika divatjának magyarországi elterjedésére már közreadtunk adatokat. Ld Joó János egri rajztanár Magyar Athenaeuma. Tanulmány a művészeti és ipari oktatás multjából.
- ⁸³⁾ Rosznagel Márton nevének írásmódjára nézve szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy bár a »Szentlélek« gyógyszerátar Dunaiszky által faragott szignatúrája »Rosznagel«-t, az egykorú iratok pedig a legkülönbözőbb ortográfiát tüntetik fel, mégis mesterünknek saját kezétől származó, kérvényein, költségvetésein s más iratain található névalírásait vesszük alapul és nevét mi is »Rosznagel«-nek írjuk.
- ⁸⁴⁾ Szföv. Ltár. Rel. a. m. 7181.
- ⁸⁵⁾ Szföv. Ltár. u. o. A megvásárolandó mesterremekről az iratok mint »Architektur-Modellen, zur Erlernung der Studierenden Jugend in der Königl. Zeichnungs-Schule« emlékeznek meg.
- ⁸⁶⁾ Voit: id. m.
- ⁸⁷⁾ A Székesfővárosi Iparrajziskola jubiláris kiállítása. 1938.

- ⁸⁸⁾ Ld. 44. jegyz.
- ⁸⁹⁾ Ld. 51. jegyz.
- ⁹⁰⁾ Adressbuch der königl. Frey-Stadt Pesth 1815. 190. l. és Siklóssy id. m. 11. l.
- ⁹¹⁾ Szföv. Ltár. Matricula Civium Pesthiensium II. Anno 1816—1848. 38. l.
- ⁹²⁾ Szföv. Ltár. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek 47. sz. 264., 265. l., valamint Test. a. n. 4998. és Dorffinger: Wegweiser... 1827.
- ⁹³⁾ Kovács Lajos: A régi pesti Vigadó építésének előzményei. Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. 62—90. l.
- ⁹⁴⁾ Bierbauer Virgil: A régi pesti Vigadó építéstörténete. U. o. 91—104. l.
- ⁹⁵⁾ Zofcsák József pesti asztalosmester 1827-ben mint »Modelltischler« szerepel és a Terézváros 532. sz. házában van műhelye (Dorffinger: Wegweiser... 1827. 508. l.); 1842-ben a pesti Iparműkiállításon fából készült vasúti lokomotív- és híd-mintákat állít ki (Siklóssy id. m. 12. l.); 1847-ben az Üllői-út 5. számú házában lakik. A Vigadó munkálataira benyújtott költségvetésének összege 45.601 forint.
- ⁹⁶⁾ Guth Vince, aki 1815-ben a Terézvárosban 333. szám alatt működött (Adressbuch der königl. Frey-Stadt Pesth 1815. 190. l.), és Alter József pesti asztalosok közösen benyújtott költségvetésének összege 37.550 forint.
- ⁹⁷⁾ Jackwitz Kristóf pesti asztalos benyújtott költségvetésének összege 44.226 forint.
- ⁹⁸⁾ Schindler Mátyás pesti asztalos 1803-ban a Fő-utca (Hauptstrasse) 592. sz. házában (Adressbuch der Stadt Pest auf das Jahr 1803. 191. l.) és 1827-ben a Belváros 642. sz. házában lakott (Dorffinger: Wegweiser... 1827. 508. l.); benyújtott költségvetésének összege 43.573 forint. Szerződést kötött: Pest 1830 július 30-án.
- ⁹⁹⁾ Rosznagel Márton benyújtott költségvetésének összege 38.200 forint.
- ¹⁰⁰⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 4956. A költségvetések darabról-darabra veszik az elkészítendő munkákat. Így az előcsarnok, a földszint, az emeletek, valamint külön-külön a cukrászda, a kávéház és éttermek ajtóit, ablakait és egyéb belső épülettartozékokat. Az elkészítendő daraboknál külön-külön hivatkoznak a mellékelt mintarajzokra, melyeknek pontos szemellett-tartásával fogják munkájukat végezni.
- ¹⁰¹⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 4956.
- ¹⁰²⁾ Bierbauer: id. m.
- ¹⁰³⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5024.
- ¹⁰⁴⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5024., valamint a pesti Széptérségi Bizottság jegyzőkönyvei.
- ¹⁰⁵⁾ Szföv. Ltár. u. o.
- ¹⁰⁶⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5161.
- ¹⁰⁷⁾ Szföv. Ltár. u. o.
- ¹⁰⁸⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs Commissions Prothocoll. Pest 20. Merz 1831. VII. Sitzung 252. és 258.
- ¹⁰⁹⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5161.
- ¹¹⁰⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs Commissions Prothocoll. XIV. Sitzung. Pesth 12 Juny 1831., 596. és 600.
- ¹¹¹⁾ Szföv. Ltár. u. o. XVIII. Sitzung. Pesth. 24. July 1831. 791.
- ¹¹²⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5161. »Specification der noch fehlenden Tischlerarbeit an dem Reduten Gebäude vom Herren Rosznagel.« A II. emeleten a karzaton és annak előterében látható, máig fennmaradt, szép mustrájú parketta-borítás Rosznagel Márton munkája.
- ¹¹³⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs Commissions Prothocoll. XXX. Sitzung. Pesth 27. November 1831. 1190.
- ¹¹⁴⁾ Szföv. Ltár. U. o. VI. Sitzung. Pesth 23. Febr. 1832. 209.
- ¹¹⁵⁾ Bierbauer Virgil: A régi pesti Vigadó építéstörténete. Tanulmányok Budapest multjából III. köt. 1934. 97. l.

¹¹⁶⁾ Steindl Ferenc pesti asztalosmester, Steindl János fia, 1826-ban pesti polgár; 1827-ben a Terézvárosban Molnár-utca 160. sz. alatt volt műhelye egy ideig Pallády Ferencsel együtt, 1831-ben már a Mária Dorottya-u. 13. sz. házban találjuk raktárát, az 1842. évi Iparműkiállítás idején Király-utca 830. szám alatt (Siklóssy id. m.), 1847-ben ugyanott volt műhelye (Pester und Ofner Wegweiser 1847.). Benyújtott költségvetésének összege 7289 forint.

¹¹⁷⁾ Pallády Ferenc pesti asztalosmester 1815-ben a Terézváros 238. sz. alatt (Adressbuch der königl. Frey-Stadt Pesth 1815. 190. l.), 1827-ben az Országút (Landstrasse) 1. sz. alatt működött és a Mária Dorottya-utcában Steindlrel közös raktára volt (Dorffinger: Wegweiser . . . 1827. 400. és 506. l.). 1842-ben az Iparműkiállításra készít egy kerevetasztalt lehajtható lappal. (Siklóssy id. m.) 1847-ben a Váci-utcában találjuk (Pester und Ofner Wegweiser 1847.). Benyújtott költségvetésének összege 7596 forint.

¹¹⁸⁾ Ld 96. jegyz. Benyújtott költségvetésének összege 7259 forint.

¹¹⁹⁾ Hickade Antal pesti asztalosmester 1815-ben a Terézváros 320. sz. házában (Adressbuch der königl. Frey-Stadt Pest 1815. 190. l.), 1827-ben a Belváros 121. sz. házában működik (Dorffinger: Wegweiser . . . 1827. 506. l.). Benyújtott költségvetésének összege 6872 forint.

¹²⁰⁾ Coffin Károly pesti kárpitos és bútorkereskedő, 1827-ben műhelye a Terézváros 356-os számú házban, raktára a Lipótvárosban a Nagyhíd-u. 1. sz. alatt a Színház-épületben (Dorffinger: Wegweiser . . . 1827. 400. és 479. l.), 1842-ben még ugyanott, amikor is a pesti Iparműkiállításán szerepelt. (Siklóssy id. m.) Coffin Károly a Vigadó bútortáznak kárpitos munkáit végezte. Polláck kívánságára a »Credenzsaal« 116 székét és ottománjait kék helyett virágos mintájú cseresznyevörös moiré-selyemmel kárpitozzák. Coffin benyújtott költségvetésének összege 3300 forint.

¹²¹⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5394.; u. o. Pallády Ferenc szerződése 1832 április 15-én 2922 és Steindl Ferencé 3316 bécsi értékű forint összeggel. A munkát tehát körülbelül megfelezték közöttük. Ugyane csomóban Steindl Ferenc 1832 szeptember 7-én és Guth Vince 1832 szeptember 18-án kelt költségvetései a cukrászda díszes asztalaihoz. (Ld Bierbauer id. m. 97. l.)

¹²²⁾ Ld 78. jegyz. és szöveg.

¹²³⁾ Ld 96. és 117. jegyz.

¹²⁴⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs Commissions Prothocoll. Pesth, 27. November 1831. XXX. Sitzung. 1196.

¹²⁵⁾ Szföv. Ltár. U. o. Pesth 10. May 1832. XV. Sitzung 506.

¹²⁶⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 5044. és Verschönerungs Commissions Prothocoll. Pesth, 27. May 1832. XVI. Sitzung. 528.

¹²⁷⁾ Szföv. Ltár. U. o. Pesth, Juny. 11. 1832. XVII. Sitzung.

¹²⁸⁾ Szföv. Ltár. U. o. Pesth, 4. November, 1832. XXVIII. Sitzung, valamint Pesth, 20. Ján. 1833. II. Sitzung 103.

¹²⁹⁾ Szföv. Ltár. Pesti telekátírási jegyzőkönyvek 1831 januártól 1834 áprilisig. 47. sz. 264—265. l.

¹³⁰⁾ Szföv. Ltár. U. o. és Pestvárosi telekkönyvek. Józsefváros I. Fünf Lerchengasse 1488. (Régi szám: 1323.)

¹³¹⁾ Szföv. Ltár. Verschönerungs Commissions Prothocoll. Pesth, den 21 Juli 1833. XIV. Sitzung 578.

¹³²⁾ Bierbauer Virgil: Pesti építómesterek munkássága 1809—1847. Tanulmányok Budapest multjából. I. 88. l.

¹³³⁾ Szföv. Ltár. Sz. B. 8099.

¹³⁴⁾ Szföv. Ltár. Test. a. n. 4998. »Becslevél. A' Józsefvárosi 5. pacsirta-utcában 1488. sz. alatt fekvő, s Rosnagel Márton úrnak egyedüli nevére frott földszintes ház iránt.« A ház ekkor tízlakásos, összesen 15 szobából és 10 konyhából és a tulajdonos 4 szobás 1 konyhás lakásából és »3 osztályú nagy asztalosműhelyéből« állott.

¹³⁵⁾ Ezúton igazítjuk helyre Bierbauer (Ld 131. sz. jegyz.) idevonatkozó adatait.

- ¹³⁶⁾ Pester und Ofner Wegweiser 1847. »Martin Rossnagel Fünf Lerchengasse 1488.« 153. l.
- ¹³⁷⁾ Szföv. Ltár. Test. a. n. 6056. »M. R.« monogrammos fekete pecsétekkel lezárva.
- ¹³⁸⁾ Matricula Defunctorum 1857. Ecclesiae Parochialis Pestiensis ad S. Josephum. 124. l.
- ¹³⁹⁾ Dunaiszky Lőrincsel számos szakember foglalkozott, s hatalmas szobrász-üzemének termékeit, amelyek az egész országban piacra találtak, a műtörténeti kutatás új meg új ismeretlen emlékekkel szaporítja.
- ¹⁴⁰⁾ Szendrei-Szentiványi: Magyar Képzőművészek Lexikona. 1915. 405—406. l.
- ¹⁴¹⁾ Kenczler Hugó: Dunaiszky Lőrincz. Művészet 1908. 341—345.
- ¹⁴²⁾ A bizonyítvány az Orsz. Szépművészeti Múzeum irattárában több Dunaiszky Lőrincre vonatkozó irattal és a művész 1819-től vezetett üzleti könyvével együtt.
- ¹⁴³⁾ Schoen Arnold 50. sz. jegyz. alatt id. művéből.
- ¹⁴⁴⁾ U. a.: Prixner és a Mondolat. Múbarát. 1921. 248—252. l.
- ¹⁴⁵⁾ U. a.: A Budapest-terézvárosi róm. kat. plébániatemplom. Történetírás. Bp. 1938. 203. l.
- ¹⁴⁶⁾ U. a.: A Budapest-krisztinavárosi plébániatemplom. Történetírás. Bp. 1937. A szerző a Krisztinavárosi templomnak Dunaiszky által faragott Szt. Teréz-, Szt. Klára-, Ker. Szt. János- és Szt. Jeromos-szobrait az 1811—1815 közötti évekre teszi. Tekintettel arra, hogy közelebbi támpontok nem határozzák meg a keletkezés pontos idejét, egyelőre e műveket nem vesszük figyelembe a mester 1813 előtti munkásságának tárgyalásánál.
- ¹⁴⁷⁾ Horváth Henrik: Budapest Művészeti Emlékei. Bp. 1938. 92. l.
- ¹⁴⁸⁾ Dunaiszky későbbi munkásságához tartozik bár, mégis mint patikával kapcsolatos művészeti emléket megemlíthjük, hogy az ő kezétől származik a Rákóczi-út és a Sip-utca sarkán álló Salvator-gyógyszertár fölött cégérül alkalmazott »Salvator« 1828-ból (ld Szendrei-Szentiványi id. m. 405.), valamint az ugyane gyógyszertárban levő Aesculapius kirakatszobor (dr. Mihalik Sándor ír szíves szóbeli közlése).
- ¹⁴⁹⁾ Eddig mint ismeretlen szerző műve szerepelt, de kétségkívül e mester kezétől származik és a Szentlélek gyógyszertár »Vegyészeti« c. reliefjének közvetlen rokonságát mutatja az a két félkörös mezőbe komponált dombormű (Ld Műemlékek Országos Bizottsága fényképgyűjt. Budapest VI. 7318. sz.), mely egykor a Hajós-utca egyik házába befalazva, s tárgyából következtethetően egy kovácsműhely bejárata fölött állhatott. A kovácsműhelyben s annak szerszámaival tevékenykedő puttók játszi kedvessége, a kompozíció megfogalmazása, de különösen a felületek meleg, érzésteli mintázása, s a lábfejek és száruk találkozásánál adódó anatómiai érdekesség határozottan Dunaiszky műgyakorlatára vall.
- ¹⁵⁰⁾ Máiig ismeretlen adatként megemlíthetjük, hogy Dunaiszky Lőrinc háza a Fekete Sas-utcában állott, melyet 1818 február 19-én iratott nevére. (Szföv. Ltár Pest-városi telekkönyvek. Terézváros II. 33. l.) Műveinek gyarapításául feljegyezzük, hogy az ő műhelyéből származónak tartjuk azt az eddig ismeretlen Neptun-kutat, melyet 1831-ben az orosházi ev. templom orgonája figurális díszítésének alkalmából rendelhettek meg nála és amelyet 1935-ig, az orosházi városi »Alföld«-szálloda átalakításáig, annak udvarán láttunk.
- ¹⁵¹⁾ Lehetséges, hogy e boltozatot ornamentális, esetleg figurális festészeti dísz is ékesítette. E szempontból a mennyezet műemléki vizsgálatra szorulna.
- ¹⁵²⁾ Schmall: id. m. 162—171. l.
- ¹⁵³⁾ Schmall: id. m. 166. l.
- ¹⁵⁴⁾ Schoen Arnold: Pesti cégérek. Múbarát 1921. 145—149. l.
- ¹⁵⁵⁾ A »Nagy Kristóf« gyógyszertár portálja kiállításra került 1935-ben az Iparművészeti Múzeumban. Ld a Régi Buda és Pest iparművészetének kiállítása. Leíró lajstrom. Bp. 1935. 53. l.

¹⁵⁶⁾ Magyar Iparművészet. XXIV. évf. 1921. 1—3. sz. 65. l. képe 52. l.

¹⁵⁷⁾ Dr. Mihalik Sándor úr szíves közlése.

¹⁵⁸⁾ Sztankai: id. m. 194. l.

¹⁵⁹⁾ Schoen Arnold: előbb id. m.

¹⁶⁰⁾ A régi Buda és Pest iparművészetének kiállítása. Leíró lajstrom. Bp. 1935. 39. és 42. l. E tárgyak Szablya Ferenc úr gyűjteményében. A 18. század enemű legkiválóbb emlékei azon fajánszedények, melyeket Telekesy István egri püspök (1699—1715.) saját címerével ellátva az egri jezsuiták gyógyszerháza számára készíttetett Holicson. Egy-egy példánya a Magy. Tört. Múz. és az egri Érseki Egyházm. Múz. tulajdonában.

¹⁶¹⁾ Horváth Henrik: id. m. 58., 92. l. és CXLVI t.

¹⁶²⁾ A Székesfővárosi Levéltárban végzett kutatásaimban dr. Bánrévy György allevéltárnok úr értékes tanácsaival és hasznos útbaigazításával működött közre, kinek ezúton mondok hálás köszönetet.

A budai (óbudai) káptalan alapítása.

A budai káptalan (*Capitulum ecclesiae Budensis*) székhelye, mint tudjuk, a mai Óbuda, akkoriban Buda volt. Ez a káptalan Magyarország középkorában fontos szerepet játszott, nevezetes férfiakat adott e hazának. Felsorolhatnék több, magas polcra jutott egyházi férfiút, akik fényes pályájuk egy részét az óbudai káptalan kebelében futották meg. Itt csak Karai László budai prépostot (1468—1475), tehát a budai káptalan egykori fejét említem meg. Ő alapította Hesz András nyomdáját. E nyomda első munkája az 1473-ban megjelent »*Chronica Hungarorum*«, vagy más-kép »*Budai krónika*«. Óbudának Zsigmond király korában egyideig egyeteme is volt, s az egyetem rektora az óbudai káptalan prépostja. Mint hiteles helynek gyakran találjuk nyomát okleveleinkben. Területén, amely a mai Óbuda területének felelt meg, királyi palota s remekművű templomok és kolostorok emelkedtek. Körülötte kristályosodik ki mai székesfővárosunk jobbparti része, s egyúttal mai elnevezésének, Budának is az ősapja.

A középkorban a budai káptalan székhelyének, a mai Óbudának első ismert elnevezése »*Urbs Attilae*«, »*Civitas Attilae*«, »*Villa Attilae*«, »*Etel vára*«, németül *Ecilburgu*, *Ezelsburg*.¹⁾ Velük egyidőben fölmerül a »*Buda*« név is.²⁾ Eddigi adataink alapján egészen határozottan nem dönthetjük el, melyiket illeti meg az elsőség. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy Etel vára (*Civitas Attilae*) a régebbi elnevezés. *Urbs Attilae* »Ó-Buda« nevét a tatárjárás után kezdik használni, akkor, amikor már megépült a *Castrum novi montis Pestiensis*, a »*Pesti Újhegyen épült vár*« és — nem tudjuk biztosan mi módon — átvette a »*Castrum Budense*« »*Budavára*« nevet. Ez a mai *Budavára*. Ó-Budának német »*Ezelsburg*« neve még a XV. században is használatos volt. »*All-Ofen*«-nek akkoriban fővárosunk balpartját, Pestet nevezték. Ez csak később származott át Óbudára. A mai Tabán neve a középkorban Kis-Pest, németül *Kreynfeld*, vagy *Kreenfeld*.³⁾

Ezúttal az elnevezés kérdését nem tárgyalhatjuk részletesen, mert főcélunk a budai káptalan alapításának lehető teljes tisztázása.

A magyar középkornak a tatárjárásig terjedő első felére vonatkozó adataink aránylag gyér-számúak, a meglévők pedig sokszor szűkszavúak és homályosak.

Ily körülmények között erősen meg kell fontolnunk, mit tartsunk

meg és mit vessünk el belőlük. Azt azonban, amiről nyilvánvaló, hogy hamis, könyörtelenül el kell vetni, még akkor is, ha evvel esetleg pótolhatatlan hézag támad az események folytonosságában.

Ilyen hamis adat, hogy a budai, ma óbudainak nevezett káptalant *Szent István király alapította Szt. Péter és Szt. Pál* apostol tiszteletére.

Ez a tévedés az úgynevezett bécsi képes krónikából került történetíróink tollába s onnan a köztudatba. A bécsi képes krónikát 1358 táján, Nagy Lajos király uralkodása idején írták. Szerzője állítólag egy Márk nevű székesfehérvári örkanonok, mások szerint ferencrendi barát.⁴⁾

A krónikának idevonatkozó része magyar fordításban a következőkép szól:⁵⁾ »Azután Szent István király fiával Szent Imrével és a királynéval mene a városba, melyet Óbudának hívnak. S minthogy ott semmi kegyes művet⁶⁾ Krisztusban nem találtak, amelyben a világ teremtőjét dicsérhették volna, a szentséges király az említett Keánnak, a bolgárok és szlávok fejedelmének kincseiből, akit megölt vala, a város közepében azonnal nagy kolostort kezdé építeni Péter és Pál apostolok tiszteletére, azt sok jószággal gazdagítván és a római egyházéhoz hasonló szabadsággal ruházván föl, a római udvar tiszteletére, melyet személyesen meglátogatott vala. Miután tehát ezt építik vala, a kőfaragómestereket Görögországból hozták; és a szentséges király áhíthatosság okából a királynéval együtt ott mulat vala és a királyné gondoskodik vala a keresztek-ről, táblákról és ékességekről. S minthogy ez a megkezdett nagy munka sok esztendőbe telt vala, azért azt a kolostort Szent István életében nem lehetett befejezni, hanem Isten is úgy akarván, sok idő multával Szent István király unokája, a szentséges László király fejezte be azt a munkát, hogy tudniillik szépapja fogadását teljesíthesse, amint alább bővebben megmagyaráztatik.« Az eredeti latin szöveget a jegyzetek között adjuk.⁷⁾

A bécsi képes krónikának fentiekben foglalt állításait tulajdonképpen már Karácsonyi János kiváló történetírónk megcáfolta.⁸⁾ Miután azonban egyrészt egyes történetíróink a budai káptalan alapítását illetőleg még ma is elfogadják a képes krónika idevágó állítását, másrészt Karácsonyi érvelését újabb, ha mind nem is ismeretlen, de eddig fel nem használt adatokkal szándékozzuk támogatni, arra részletesen kiterjeszkedünk. A csapás azonban, amelyen e közben haladunk, lényegében nem tér el az övétől.

Hozzáfűzzük ehhez Hóman Bálintnak a magyar krónikák eredetére és csoportosítására vonatkozó — határkövet alkotó — munkája alapján⁹⁾ a számbajöhető krónikákkal való összehasonlítást is.

Mindenekelőtt megjegyzendőnek tartjuk, hogy krónikaírónk — értve alatta a bécsi képes krónika szerzőjét — azt az ígéretét, hogy Szt. László király uralkodása alkalmával az alapításra bővebben kitér, egyáltalában nem tartja meg, mert egy szóval sem emlékezik meg róla.

Ellenben I. Gézaról (1074—1077) váratlanul a következőket mondja: »Rex igitur Geysa fundavit ecclesiam *Vaciensem* et dotavit eam praediis multis et possessionibus, non solum ecclesiam illam, verum etiam *Budensem*, cui constituit tributum de Pesth et tres villas in Simigio, ac ornamenta preciosa.« Tehát most már Géza királyt teszi meg a budai káptalan alapító-

jának. Amellett azt fölékesíti a római egyház szabadalmával, holott evvel sohasem volt felruházva. Szt. Istvánt végül megteszi Szt. László király szépapjának.

Jogosan mondja erre Karácsonyi, hogy ilyen zavaros és önmagának ellentmondó krónikának nem ad hitelt. Hozzátehetjük, hogy annál kevésbbé, mert lehetetlenség, hogy egy székesegyházat, amely a krónika írója szerint is a legjobb esetben csak kerek 70 esztendő múlva készül el, Gizella királyné már belsőleg feldíszített légyen.

Ugyanebbe a hibába esnek mindazoknak a krónikáknak írói, amely krónikákat Hóman vele egy csoportba tartozóknak jelöl meg, s amelyek szerinte egy közös forrásból, a Nagy Lajos-kori Krónikából táplálkoztak és vele egy családot alkotnak.

Így a *budai*, továbbá a *dubnici* krónika írója és *Thuróczi* egy-egy szó eltéréstől eltekintve *teljesen azonos* szöveggel írja meg ez eseményt és pedig mind *Szt. Istvánnál*, *mind I. Gézánál*, míg *Szt. Lászlónál* hallgat róla.

Mügeln Henrik krónikája meglehetősen híuen közli német fordításban a bécsi krónika szövegét. A pozsonyi és müncheni krónika írója azonban eltérve a forrástól, azt lényegesen megrövidíti. A kettő azonban a rövidítésben nem egyezik.¹⁰⁾ Eltérnek abban is egymástól, hogy a müncheni krónika írója nem vette észre azt az ellentmondást, amely abban mutatkozik, hogy a budai egyházat Szt. István is, I. Géza is alapítják. Amit tehát Szt. István királyról ír, megírja I. Gézáról is. Evvel szemben a pozsonyi krónika írója úgy látszik, szemesebb lévén, I. Gézának már csak a *váci* egyház alapítását tulajdonítja.

Szerintünk ez a hamis adat olyan forrásból származhatott, amelynek érdekében állott, hogy a budai káptalan alapítását dicső királyunk, Szent István nevéhez fűzze. Azt hisszük, nem tévedünk, ha ezt a forrást a budai káptalan tájékán keressük. Ugyanide vezethető vissza az a mese is, hogy a budai prépostság egyháza *Szent Péter és Szent Pál* tiszteletére alapított. Erre majd alább részletesebben rátérünk.

A bécsi képes krónika csoportjával szemben a régebbi Kézai-krónika, Szt. István nagy és kis legendája, valamint Hartvic püspök legendája a budai (óbudai) egyház alapításáról egy szóval sem emlékezik meg, annál kevésbbé az altaichi évkönyvek vagy Albericus világkrónikája.

Ez különösen a legendáknál feltűnő, hiszen ezek írói már céljuknál fogva is minden adatot törekedtek összeszedni és fölemlíteni, amely a szent király érdemeit öregbíteni alkalmas volt. Tehát föltehető, hogy a budai prépostság és káptalan alapításának fölemlítését sem mellőzték volna, ha arra csak valamelyes jogcímet találtak volna.

Ha számba vesszük mindazokat az alkotásokat, amelyeket Szt. István királynak kell tulajdonítanunk, nevezetesen az ország egyházi és világi szervezetének megalapozásán kívül az esztergomi és székesfehérvári székesegyházat, a pécsváradi monostort, a veszprémi kolostort, talán a kalocsai egyházat is: mindez maga már oly hatalmas arányú tevékenység, amely még az ő hosszú uralkodása idejére is több, mint amennyit egy ember, ha még oly serény és buzgó, abban a korban elvégezni képes volt. E mellett állandó belső és külső ellenségekkel is meg kellett küzdenie.

De megemlítendő még, hogy II. Géza 1148-ban kiadott — alább közlendő — adománylevele sem emlékezik meg Szt. Istvánról, csak Szt. Lászlóról, mint aki elrendelte, hogy a már akkor meglévő egyházat évi segéllyel és a tanyahalászat jogával támogassák.

Ha egyéb okok nem is állnának fenn, már ez utóbbiak is teljesen valószínűtlenné tennék azt az állítást, hogy a budai káptalant és egyházat Szt. István alapította.

De a fentebb előadottakból láttuk, hogy ez az állítás csak koholt vagy a való adatok összezavarásának eredménye lehet, amelyről a korábbi, az eseményekhez közelebb álló írók nem emlékeznek meg.

Arra a kérdésre pedig, hogy ki alapította a budai prépostságot és egyházat, a Lengyelországba került Gallus nevű olasz származású egyházi férfiú írta krónika (*Chronica Polonorum* vagy Gallus krónika) ad választ. Ez a krónika 1112 körül készült.

Ebben megemlékezik Szt. István haláláról s utána Péterről a következőket mondja:¹¹⁾ »*Quo de hac vita migrante (an. 1038. t. i. Szt. István) Petrus Veneticus Ungariae regnum recepit, qui ecclesiam sancti Petri de Bazoario inchoavit, quam nullus rex ad modum inchoationis usque hodie consummavit.*«

Vagyis: Szt. István halálával Velencei Péter vette át Magyarország kormányzását, aki a budavári Szt. Péter egyházat megkezdette, amelyet a mai napig (vagyis kb. 1112-ig) egy király sem fejezett be.

Sokan »Bazoario«-t Pécsnek értették és ezen az alapon magyarálták és Péternek tulajdonították a pécsi székesegyház alapítását. Támogatták ebbeli föltevésüket a krónikaírókkal is. Igaz, hogy a krónikaírók ezt megemlítik, azonban ebben is szembeötlő a különbség Kézai és a többi, későbbi krónikaíró között. Míg ez utóbbiak azt írják, hogy Péter király alapította a pécsi székesegyházat, addig Kézai így ír Péter királyról: »..... *finiens vitam suam Quinqueecclesiis subterratur, quam fundare perhibetur*«: vagyis életét bevégezvéen Pécssetttemettettel, amelyről azt mondják, ő alapította. Tehát csak mondják, de az író maga se biztos benne.

Hogy *Bazoario* vagy csak hasonló hangzású név soha sem volt Pécsnek a neve, az köztudomású. Pécsset régebben, még a IX. században *Quinque basilicae*-nek, aztán *Quinque ecclesiae*-nek nevezték, tehát a krónikaíró is ezt a nevet használta volna, ha Pécsset akarta volna érteni.

Hogy *Bazoario* alatt Budavárát, vagyis a mai Óbudát kell érteni, azt Karácsonyi János már említett értekezésében is indokolta. Ilyen hasonló elferdítés idegen írótól nem szokatlan. Pl. Alberich világkrónikája is az 1223. évről ezt írja: »*In Hungaria ignis casualis Strigonium et Boduariam devastavit.*«

Továbbá I. Károly királyunk 1318 aug. 30-án kelt oklevelében, amely a Magyarország és Velence közti kereskedési viszonyokról intézkedik, Wernher László budai bírót »*Ladislaus filius Ccuarnarii de Baduaria*«-nak nevezi.¹²⁾ Igaz ugyan, hogy az utóbbi elnevezés már nem Óbudára, hanem Új-Budavárára vonatkozik, ez azonban a lényegen nem változtat.

De a krónikaírónak az az állítása, hogy az egyházat az ő koráig, vagyis 1112—1118-ig egy király sem fejezte be, sem illik rá a pécsi egyházra, hanem az óbudaira.

Amint II. Géza adományleveléből láthatjuk (ld az oklevél szövegét alább és a 32. jegyzetet), addig, vagyis 1148-ig az óbudai egyház jövedelme nagyon szegényes lehetett, s azt sem kapta rendszeresen. Fényes temploma is későbbi keletű. Azt tudjuk, hogy egyszer tűzvész alkalmával és egyszer a *tatárjáráskor elpusztult*, és hogy Nagy Lajos király és anyja Erzsébet királyné a régi mellett új templomot építtettek.^{12a)}

Évvvel szemben a pécsi székesegyházról írja Dr. Szőnyi Ottó, történetének alapos ismerője:¹³⁾ »összefoglalva úgy a történelmi adatokat, mint a *styl-kritika eredményeit*, véleményem az, hogy a *pécsi székesegyház* még Szt. István korában az első pécsi püspök Bonifertus alapította és legalább a szentélyét el is készítette. Az építéshez régebbi épületmaradványokat is felhasználtak.«

Péter király talán valamit épített rajta és oda is akart temetkezni. Sírjának vagy sírja helyének azonban nyomát sem találták. Pedig tudjuk, hogy a Szent István-kori székesfehérvári bazilikában, az ott temetkezett királyok sírjait, helyesebben sírjainak helyét megtalálták.

Szőnyi szerint a régi pécsi székesegyház aránylag nagy méretei az egykorú olasz székesegyházakra emlékeztetnek. Már pedig olasz építők inkább jöhettek hozzánk Szt. István, mint Péter király idejében. Péter király ugyan Orseolo (helyesebben Ursiolo) Ottó velencei dózse fia volt, apját azonban elűzték. Úgy látszik, az alma nem esett messze a fájától, mert apja sem lehetett kedvelt személyiség. Péter király tehát inkább ellenséges viszonyban állott a velencei köztársasággal.

Dandolo András velencei krónikája sem említi Pétert, holott Szt. Istvánról és országunkról megemlékezik, valamint arról is, hogy Ursiolo Ottó dózse Géza fejedelem leányát, Szent István nővérét vette feleségül.¹⁴⁾

Évvvel, úgy véljük, bebizonyítottnak tekinthető, hogy a Gallus-krónika szövege nem vonatkozatható Pécsre, hanem csakis Budára, tehát hogy a budai prépostságot Péter király alapította. Miután pedig Péter király, mint tudjuk, nem tartozott népszerű királyaink közé, krónikaíróink és okleveleink is örömeztőbb hallgattak róla, s a budai káptalan se emlegette büszkén alapítóját. Annál kevésbé, mert aligha gondoskodott róla megfelelően. Érdekében állhatott tehát, hogy hallgasson valóságos alapítójáról és helyette kiválóbbat keressen.

Meg kell még emlékeznünk az alapítás kapcsán a budai prépostság védőszentjéről is.

A bécsi képes krónika és a rokon krónikák két védőszentről emlékeznek meg: Szent Péterről és Szent Pál apostolról. Amint alább ki fog derülni, ennek is csak a fele igaz.

Erre főntebb idézett munkájában már Karácsonyi is néhány példával rámutatott. A tévedés tovaterjedésének gyökere, úgy véljük, Rupp helytörténeti munkájában található meg.¹⁵⁾ Rupp az óbudai káptalanról azt állítja, hogy azt először Szent Péter és Szent Pál apostolokról, később csak Szent Péterről nevezték el, ezt az állítást azonban rendes szokásától eltérően semmivel sem indokolja. Innen származhatott át a mai közhasználatba is, habár Csánki Dezső később megjelent nagyszabású művében csak mint *Szent Péter* tiszteletére alapított egyházat említi meg.¹⁶⁾

Az óbudai káptalan az okiratok nagyobb számában csak mint »Capitulum ecclesiae Budensis« szerepel.

Karácsonyi idézett tanulmányában három oklevelet említ, amelyben »Capitulum ecclesiae sancti Petri Budensis« vagy »de veteri Buda« elnevezés szerepel. Ezek közül a legkorábbi IV. Béla 1245. évi adománylevele, a másik kettő 1311-ből, illetőleg 1324-ből való.

Ezekhez a következő adatokat fűzhetjük hozzá :

XI. *Gergely pápa* 1372-, 1373- és 1375-ben kiadott öt rendbeli — kano­nokságot adományozó — bullájában : »canonico ecclesie sancti Petri de veteri Buda.« Az 1365 — 1374 közti időből való pápai tizedlajstromban : nyolc ízben »ecclesia sancti Petri de veteri Buda« vagy »de Buda.«¹⁷⁾ IX. *Bonifác pápa* 1389-ben, 1395-ben és 1402-ben kiadott bullájában ugyan­csak »ecclesia sancti Petri de Veteribuda.«¹⁸⁾ VII. *Ince pápa* 1406-ban kiadott bullájában »ecclesia beati Petri de V. Buda.«¹⁹⁾ XXIII. *János pápa* 1413-ban kiadott bullájában »sancti Petri Veterisbude.«²⁰⁾ V. *Miklós pápa* 1454-ben kiadott bullájában »ecclesia sancti Petri de veteri buda.«²¹⁾ 1470-ből való pápai jegyzékben »Supplicatio Ladislai de Kara prepositi ecclesiae S. Petri Budensis.«²²⁾ 1477-ből való pápai jegyzékben : »Suppli­catio Michaelis de Santho can(onici) colleg(iatae) eccl(esiae) S(ancti) Petri Budensis.«²³⁾ 1482-ből *Mátyás király levele*, amelyben a pápától a monyoródi monostornak az óbudai prépostsággal való egyesítését kéri : »ad preposituram sancti Petri de Buda veteri.....«²⁴⁾

Azt hisszük, hogy ezek az adatok, amelyek lényegük szerint pápák és magyar királyok bizonyítékai, kétségtelenné teszik, hogy a budai káptalan valódi védőszentje Szent Péter apostol volt, mert hiszen a mellett, hogy Szt. Péter és Szt. Pál lett volna a nevezett káptalan védőszentje, a bécsi képes krónikán és rokonain kívül egyéb, de különösen *okleveles emlékek nem tanuskodnak*.

De ugyanezt bizonyítja a budai (óbudai) káptalan pecsétje is, amelyen kétségtelenül csupán Szent Péter apostol látható. A pecsét egyik változatán ugyanis, amelyet a budai káptalan 1232-ben adott ki, trónon ülő alak látható, jobbával áldást osztva, baljában két kulcsot tartva, mellette kétoldalt S és P betű áll.²⁵⁾ Jerney ugyan azt állítja,²⁶⁾ hogy Szent Péter baljában keresztet tart, azonban ez a keresztnek mondott tárgy világosan három ágú, a Jerney közölte rajzon is ilyennek látható.²⁷⁾ Már pedig három ágú keresztet nálunk nem ismerünk. Másrészt a pécsi káptalan pecsétjei szintén Szent Pétert ábrázolják, és pedig az egyik pecsétrajzon két kulccsal. Ezt maga Jerney is annak állítja.²⁸⁾ A különbség a kulcsok tollának a formájában csak az, hogy míg a pécsi káptalanén a kulcsok tolla *egy ágú, benne kereszt*, addig a budai káptalané *három ágú*. A két kulcs tolla egymással ellenkező irányba állítva, első tekintetre kereszt alakjára emlékeztet, különösen azért, mert a kulcsok fogantyúja alig látszik és csak tüzetes megsejtelés után vehető észre. A pecsét­ten levő ülő alak tehát kétségtelenül Szent Péter, annyival is inkább, mert Szent Pált rendszeren egyik kezében könyvvel, a másikban karddal szokták ábrázolni. Így látható ez a bácsi káptalan pecsétjén is.²⁹⁾

Azt hisszük, evvel a budai káptalan védőszentjének kérdését is teljesen megvilágítottuk.

A budai káptalan alapításának kapcsán nem mulaszthatjuk el tanulmányunk keretébe belevonni az első ismert prépostok nevét és a káptalan területének kérdését is.

Sajnos a XI. századból semmiféle okleveles adatunk a budai káptalanról nincsen.

A XII. századból az első adat II. István királynak a garamszentbenedeki apátság javadalmaival megújító és megerősítő levele lenne 1124-ből, ha nem lenne hamisított. Ebben Péter, az óbudai egyház prépostja (Petrus Prepositus Ecclesie Budensis) szerepel mint az oklevél pecsételője.³⁰⁾

Mindamellet az hisszük, elfogadhatjuk Pétert a budai káptalan első eddig ismert prépostjának, miután az oklevélben szereplő főpapok és főurak nevei megfelelnek a kornak. Ennyit Fejérpataky László, az oklevél bírálója is, megenged.³¹⁾

A második ismert prépost neve már hitelesnek elismert oklevélben szerepel. Ez II. Géza király 1148-ban kelt adománylevele a budai káptalan számára. Ennek hitelességét Salamon Ferenc vitatta,³²⁾ indokai azonban nem meggyőzők. Salamon Ferencel szemben Pauler, Fejérpataky és Szentpétery továbbra is hitelesnek ismerték el.³³⁾

Ebben *Micu* (Mikó) szerepel, mint kérelmező budai prépost.³⁴⁾

Tekintettel arra, hogy ez tulajdonképpen az első eddig ismert oklevél, amely a budai káptalannak adományozott királyi javakat említi, mert sem Péter, sem Szent László királyt nem ismerjük, tehát az alapító levelet pótolja, az alapítás történetével kapcsolatban szövegét magyarul a következőkben adjuk:³⁵⁾

»A legszentségesebb háromság és elválaszthatatlan egység nevében Amen. Mivelhogy nemzedékek elmúlnak és új nemzedékek következnek, kinyilvánítatik mind a mostani, mind a későbbi, keresztény hitet követőknek, hogy én, második Géza, második Béla király fia, Isten rendeléséből az atyai királyi hatalom kormánypálcáját örökösödés jogán birtokolván, minthogy azt a jövedelmet, amelyet elődöm, László király (t. i. Szent László) a budai egyházban élő testvérek használatára, úgymint évi 360 penzát, (körülbelül 2000 arany koronát) saját kamarájából rendelt, a királyi kamara gonosz kincstartói az egyházi használattól gyakran elszokták vonni: mindezekért egész királyságom beleegyezésével, Mikónak, e hely prépostjának kérelmére királyi hatalmammal gondoskodtam, hogy Géza vására jövedelme (tulajdonképpen a Szent Jakab falva területén levő vám jövedelme) és a pesti és kerepesi rév, továbbá a borral vagy sóval fölfelé menő vagy másféle árukkal lefelé menő hajók jövedelme is ugyanezen egyháznak átengedtessek. Azután a halászatot, amelyet közönségesen *tanya halászatnak*³⁶⁾ mondanak, a megyeri révtől a nagy királyi szigetig (Csepelsziget), amint azt László király ugyanezen egyház használatára rendelte, ugyanezen levéllel megerősítettem; mégis oly értelemmel, hogy ugyanazon egyház prépostjának vagy káptalanjának előzetes beleegyezése nélkül senki halászni ne merészeljen. És ha valaki evvel a királyi intézkedéssel a jövőben mindenképpen szembehelyezkedni akarna, kiátkoztassék s a király és az egész ország vádlottja legyen. Amely ügy az ország sok nemesének tanuságával megerősítettett, akik közül jelen volt

Bél bán, János püspök, Antinus püspök, Gereon, a királyi udvar gondviselője, János ispán, Apa ispán stb...»

Látható ebből az okiratból, hogy a káptalan, különösen eleinte szűkös anyagi viszonyok között volt.

Ezzel kapcsolatban megemlítendőnek tartjuk, hogy Schmitth Miklós szerint³⁷⁾ Martirius esztergomi érsek 1151-ben a föntebb említett Mikó, szerinte Mihály óbudai prépost kérelmére fölszentelte az Óbudán vagy II. Géza király által építtetett vagy már Szent László király alatt megkezdett, a Szűz Anya tiszteletére rendelt bazilikát. Ez tulajdonképp azonos a prépostsági templommal, amint azt VI. Ince pápának 1353 augusztus 31-én kelt bullája³⁸⁾ is bizonyítja. Ebben éppen a Nagy Lajos király által az óbudai prépostságnak följánlott cserére nézve intézkedik s az óbudai várról mondja, hogy »... *ad ecclesiam beate Marie de veteri Buda dicte diocesis* (t. i. a veszprémi) *et eiusdem ecclesie prepositum et capitulum pertinens.*« Szokás volt t. i. az egyházat védőszentjén (ez esetben Szent Péter apostolon) kívül a Szűz Anyáról is elnevezni.

Inkább az látszik ebből valószínűnek, hogy a Péter király által megkezdett templom építését, amelyről a föntebb már említett lengyel krónika írója — Gallus — azt állítja, hogy még az ő idejében (1112—18 körül) sem készült el, Szent László király újult erővel folytatta, és II. Géza király végre befejezte.

Ez első tekintetre ellentmondásnak látszik, mert azt a gondolatot ébreszti egyesekben, hogy, ha nem volt készen a templom, miképpen működhetett a már meglévő káptalan II. Géza és Szent László előtt. Ha azonban tudjuk, hogy számos olyan templom volt a középkorban — de napjainkban is —, amely évtizedeken, sőt évszázadokon át épült, és építés közben mégis használták már elkészült részeit isteni szolgálatra, akkor ez az aggályunk a Gallus-krónikával szemben megszűnik.

Egyik fő jövedelmi forrása volt az óbudai káptalannak már Szent László király óta a *tanyahalászat*. Ez ma is dívó neme a halászatnak, amellyel a halak nagy tömegét lehetett egy-egy fogásra pl. kerítő hálóval kifogni. Erre ma is azt mondják: *kerektanyát* vetnek. Apró halászat: *horgászás*, fogás *merítőhálóval* stb. nem tartozott ide. (Ld a 36. jegyzetet) Ezért büntették oly szigorúan az orv-tanyahalászatot.

Óbudán a *tüzes vas próbáját* is szokták tartani.

Érdekes okirat bizonyítja például, hogy Óbudán 1211-ben Uros pannonhalmi apát Gatyk kamara-gróffal szemben a *tüzes vas próbájával* bizonyította, hogy *Sala* földje az apátság jogos tulajdona.³⁹⁾

A *tüzes vas próbája* beleillik amaz idők sötét, komor, még a pogányságtól átítatott szellemébe. Ennek többé-kevésbé még az egyházi férfiak is hódolni kénytelenek.

A pápák, így Nagy Szent Gergely, II. Szilveszter és III. Honorius fölszóltak ellene, de nem sok eredménnyel. Ezt csak úgy tudjuk megérteni, ha teljesen beleéljük magunkat abba a korba, amely a hitbuzgó vallásosságot össze tudta egyeztetni a vad erőszakkal és kegyetlenséggel. A legújabb időkben ez a beleélés nem is olyan nehéz. A világháború és következményei elég közel vittek bennünket a középkorhoz.

A budai káptalan a saját területére vonatkozó ügyekben nemcsak

mint bírósági szék, hanem az egész országra kiterjedően mint *hiteles hely is* fontos szerepet játszott. Erről számos okiratunk tanuskodik.

A *hiteles helyek* főleg a tizenharmadik században kezdenek szerepet játszani. Jelentőségük növekedése részben összefügg a prestaldusok vagy pristaldusok,⁴⁰⁾ perosztók, perestoldók, poroszlók szerepével. Ezeknek mibenléte, hatásköre, rangja még ma sincs teljesen tisztázva. A *pristaldusok* működésével első ízben tudtunkkal *Koztajnicai Kitonich János* kir. jogügyi igazgató és koronaügyész (Causarum regalium Director et Sacri Regni Hungariae Coronae fiscalis) foglalkozott. Erre vonatkozó munkája Nagyszombatban 1619-ben jelent meg.⁴¹⁾ Ebben fölemlíti a váradi regestrumot is, amely akkoriban egy-egy, összesen két példányban inkei Loránth Ferenc és petróczi Nagymihályi Ferenc kamarai tanácsos birtokában volt. Foglalkozott a pristaldusokkal a többi között Szegedi János,⁴²⁾ Bél Mátyás,⁴³⁾ Kollár Ádám⁴⁴⁾ és Miller Jakab Ferdinánd is.⁴⁵⁾ Ez utóbbi munkájában a pristaldusok működését a 969—1309 közötti 340 éves időtartamra teszi. Szent László, de különösen Kálmán király törvényei részletesen megemlékeznek róluk.⁴⁶⁾ Az első pristaldusok neve 1067-ből ismeretes: Apa, Chycha fia (Csicsa fia), Wde (Öde) és Fygedy. Mind a három ugyanazon birtokadomány beiktatásánál szerepel. A pristaldusok azonban főleg a *tüzes vas próbáknál* működtek közre, mint a bíró megbízottjai. De szerepeltek az egykorú törvények és oklevelek szerint egyéb bírói eljárásoknál, birtokbaiktatásoknál, határjárásoknál, tized megállapításánál és behajtásánál is, sőt annak is van nyoma, hogy ügyvédi teendőket is végeztek. Talán a legjobban megközelíti Bartal Antal a pristaldus fogalom- és működési körét, ha nem is meríti ki teljesen.⁴⁸⁾ Szerinte: »A pristaldus nem volt szervezett állandó hivatal, hanem minden rangú és osztályú személy vagy testület (pl. király, nádor, bán, főpap, káptalan stb.) a körülmény és szükség szerint valakit biztosi minőségben küldött ki, hogy mint *arbiter* vagy valamely bíró *coadjutora* az ügy elintézésénél személyesen jelen legyen vagy azt személyesen elintézzé.« Ha egyáltalában megengedhető, hogy *egy-egy, egymástól messze eső korok intézményeit egymással összehasonlítsuk*, akkor Bartal megállapításához hozzáfűzhetjük: a pristaldusok tevékenységi körében volt valami a mai *közjegyzőkből* és *ügyvédekéből* is. Szólás-mondás, hogy minden hasonlat sántít. Ez sem kivétel alóla.

Azt, hogy mennyire elterjedt ez az intézmény, legjobban bizonyítja a váradi regestrum, amely az 1208—1235 közötti időszakból 389, helyesebben 394 esetben 358 pristaldusról emlékezik meg. Tehát aránylag rövid idő alatt és csak a váradi káptalannál.⁴⁹⁾ A XIII. század első fele lehetett ez intézménynek, azt lehet mondani, virágkora, de egyúttal a hanyatlás csiréit is magában hordta. Sok lehetett már a visszaélés, amit köpenye alatt úztek, mert II. Endre 1231. évi — az aranybullát újból megerősítő — szabadalomlevelének 21. cikkelye a következőket mondja ki: »És mert hamis pristaldusok révén országunkban sokan megkárosodtak; idézéseik vagy tanubizonyásaik, hacsak a megyéspüspökök vagy káptalanok nem erősítik meg, nem érvényesek, sem a hamisító Pristaldusok, sem bizonyítványaik (bizonyásaik) nem igazolhatók; a kisebb ügyekben pedig a szomszédos kolostorok vagy konventek

járnak el.« II. Endre szabadalomlevele tehát a pristaldusok rovására nagyobb hatáskört biztosít az úgynevezett *hiteles* helyeknek. A pristaldusok szerepét azután lassan-lassan átveszik a »*Homo regiusok*« és a hiteles helyek.

A hiteles helyek fontosságát emelte egyuttal az írásbeliségnek mind nagyobb kiterjedésben való alkalmazása is.

Megemlékezik a budai káptalanról mint hiteles helyről II. Ulászló király 1498-i harmadik vagy kisebb »*Decretuma*«. ⁵⁰⁾ Ennek 12. cikkelye kimondja, hogy a boszniai káptalanhoz hasonlóan a budai káptalan is az egész magyar birodalom területére állíthat ki káptalani bizonyítványokat. De viszont ez a törvény bizonyosága annak is, hogy minden emberi intézmény idővel az emberi gyarlóság és haszonlesés következtében elsekélyesedik, visszaélések forrásaivá válik. Ugyanis ennek a törvénynek 14. cikkelye ⁵¹⁾ kimondja, hogy: »*A hamisítók, akik a káptalanokban és konventekben hamis írást pecsételnek, és pedig azok a káptalan- és konventbeliek, akik a hamisítás alkalmával az elkövetők között voltak, homlokukon és arcuk mind a két oldalán tüzes bélyegzővel megbélyegeztessenek.*« — »*Azonfölül ennek megtörténtével az ilyenek jövedelme elvonandó.*«

Röviden megemlékezünk most Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon c. munkája nyomán a káptalan szervezetéről is.

A káptalan élén a *prépost* (prepositus) állott, övé volt az első szó. Utána az olvasó kanonok, vagyis *lector* következett, a prépost távollétében egyúttal helyettese s a székesegyházi iskola vezetője, *rectora*. (Ld Békefi: A káptalani iskolák tört. 36. l.) Az iskolásokat, *scholasticusokat* ő tanítja a helyes hangsúlyozásra. Isteni tisztelet alatt fölügyel az evangélium, az epistolák és prophetiák éneklésére és a leckék olvasására. A káptalan által kiadott okleveleket ő vagy megbízottja írja le és rendszerint ő is pecsételi.

Az *éneklő kanonok*, vagyis *cantor* vezeti a kart és tanít énekre.

Az *örkanonok* vagy *custos* őre a káptalani levéltárnak és pecsétnek. Azonkívül az egyház könyv- és kincstára is őrizete alá tartozik. Mindezeket az oklevelekkel együtt a székesegyházzal szomszédos levéltárban (armarium, camera, conservatorium, sacristia) tartották. Az éjjeli őrizet alatt a megbízott *őr*, rendszeren a sekrestyés, föl is volt fegyverezve.

A *dékán* a lelki ügyek intézője. Az esperesi kerület vezetője. Vezeti azonkívül a káptalan jogi és gazdasági ügyeit.

A *mesterkanonokok* vagy *magistri* s a karbeli papok: *misés pap*, *szerpap*, *alszerpap* és *klerikus*. A karbeli papok közül kerültek ki a *kápolna-mesterek* vagy *igazgatók* (rector capellae), másképp *káplánok* (capellanusok), valamint az *oltárigazgatók* vagy *mesterek* (altarista).

Végül a *sublector* és a *succentor*, akik tulajdonképp tanítással foglalkoztak, a *sekrestyés* vagy *alkincstartó* és az *orgonás*.

A káptalan központja természetesen a székesegyház és a prépostságnak vele kapcsolatos vagy közelében csoportosuló épületei voltak.

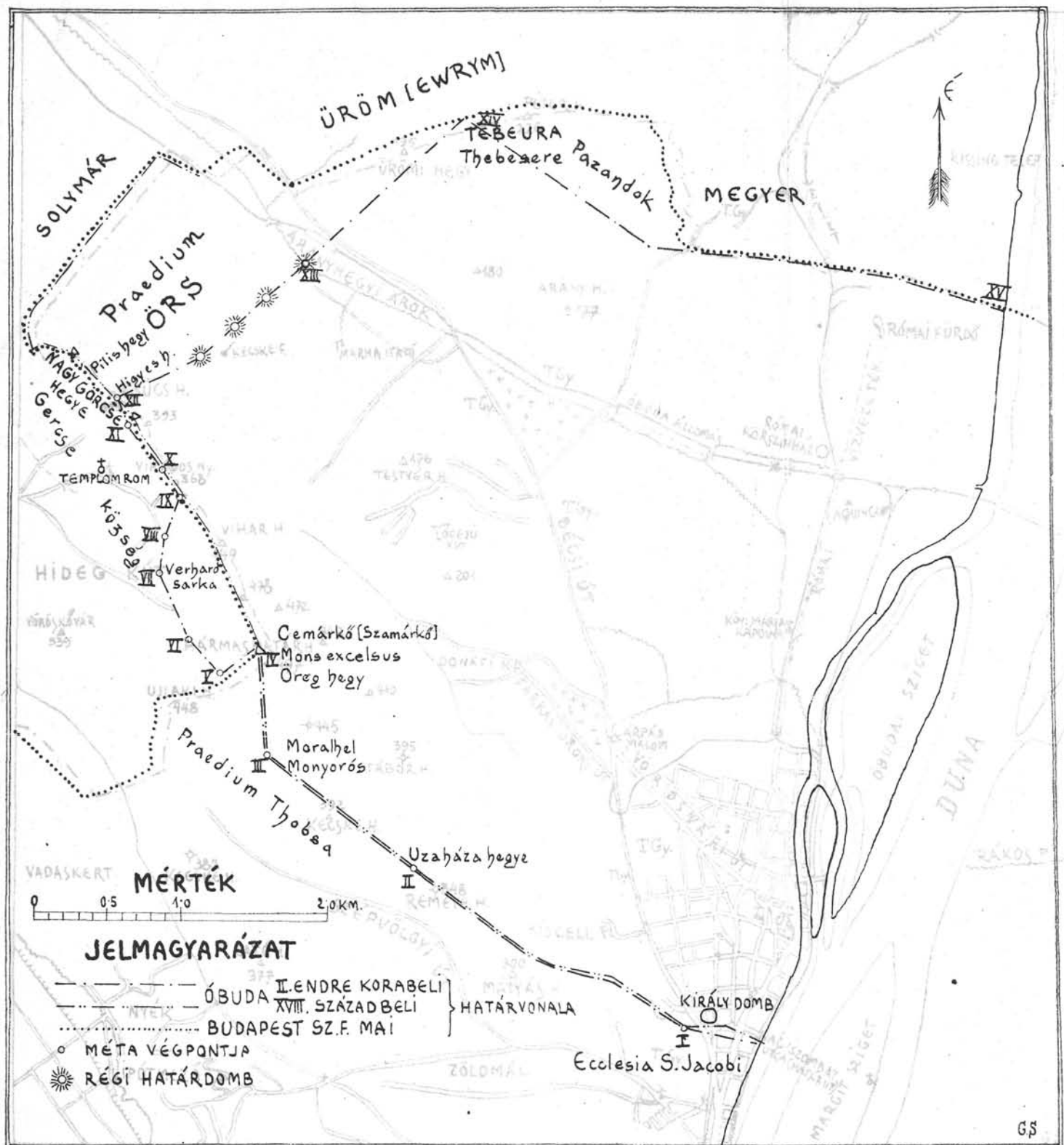
Óbudán két nagyobb pusztulásról tudunk. Az egyik 1223-ban esett meg, amikor tűzvész pusztította el a várost és hihetőleg a székesegyházat sem hagyta érintetlenül. ⁵²⁾ A másik a tatárjáráskor egyenesen a székesegyházat érte. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ezután helyreállították.

Azt tudjuk, hogy romladozó állapotban még Hunyadi Mátyás király idejében is fönnállott,⁵³⁾ végül tudjuk, hogy Nagy Lajos király és anyja, Erzsébet királyné a régi mellett új székesegyházat épített.⁵⁴⁾

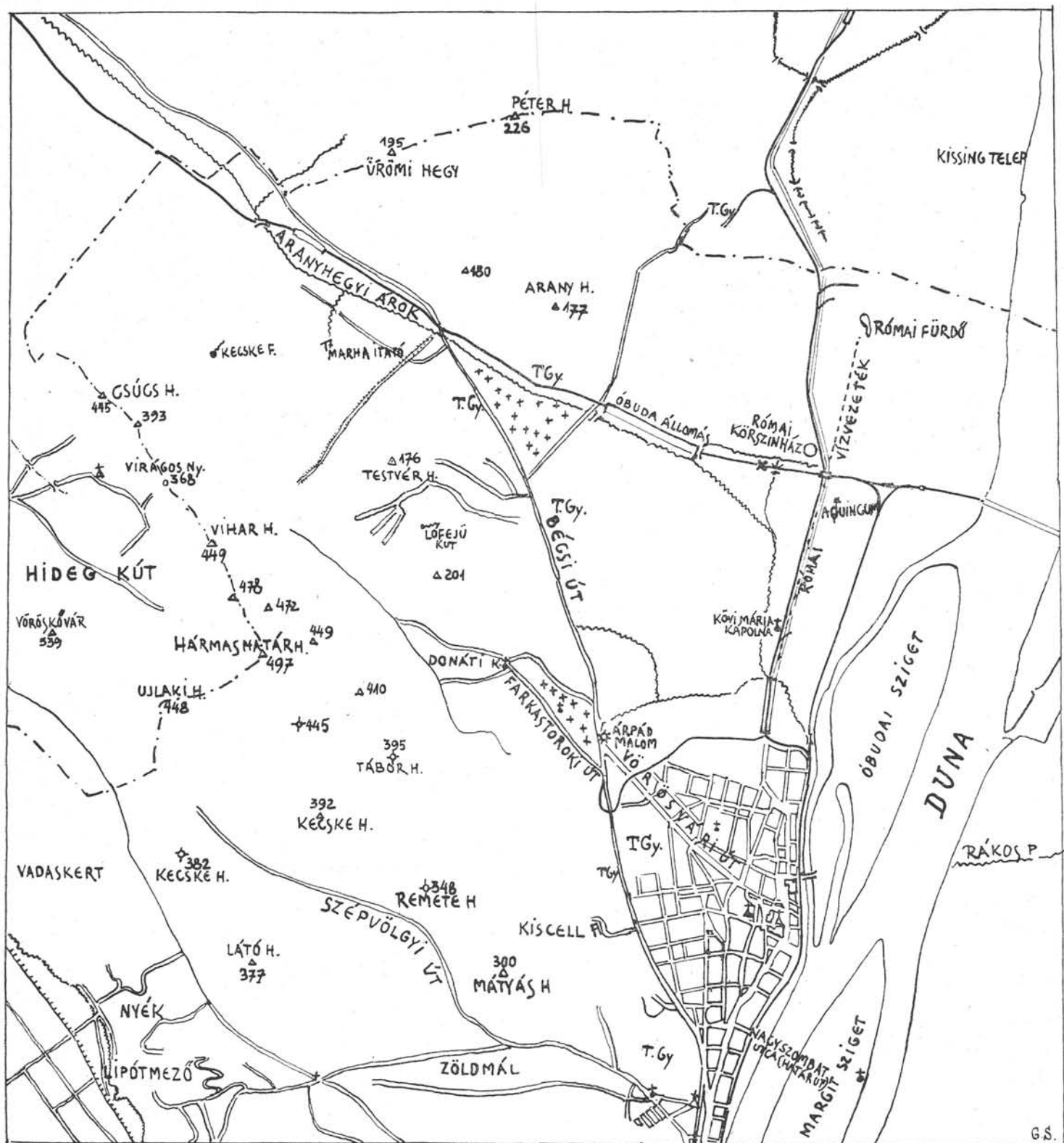
Az óbudai református lelkészlak építkezésénél 1908-ban egy díszes középkori előcsarnok maradványaira bukkantak. A maradványokat részletesen és szakszerűen ismertette Lux Kálmán dr.⁵⁵⁾ A faragott részletek három építési időszakról tanuskodnak. *Egyről*, mely 1180 táján, *egy másiktól*, amely a XIII. század huszas éveiben s *egy harmadiktól*, amely 1270 táján pereghetett le. Ezekhez a kiásott romokhoz csatlakoznak az 1935. év folyamán ugyanott és a Szentlélek-téren kiásott maradványok. Ezeknek az ismertetése még nem történt meg. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy a református templom tájékán végzett ásatások aránylag csekély terjedelme még nem nyújt tiszta képet a középkori helyzetről. Hiszen Mészáros Sámuel volt óbudai református lelkésznek a templom történetéről megírott munkája szerint (33. lap) a református templomnak valamennyi fala részben vagy egészben régi falakra épült.

Az kétségtelen, hogy a református templom és lelkészlak táján kiásott romok a volt *káptalani* területre esnek. Ugyanis téves az a régebbi, Torma, Havas és Némethy nyomán keletkezett hiedelem, hogy a római vízvezeték — az 1355-i határjáró levél »*murus dirutus*«-a — a Flórián-téren vagy még a fölött északra végződött, helyesebben 1355-ben már csak addig volt látható. Megállapítottam az Orsz. Levéltárban talált — Matthey mérnökkari tiszt által készített — 1756-i térkép⁵⁶⁾ alapján, hogy e vízvezeték maradványai ebben az időben még a *Királydombig* lehúzódtak, sőt Németh Sándor óbudai prefektusnak a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi VI. kötetében megjelent cikkében foglaltak szerint (8. lap.) még az ő idejében is addig láthatók voltak. Így tehát a határjáró levél ú. n. »*lapis finalis*«-a nem lehetett messze a Királydombtól és így a református templomtól jóval délebbre esett. A fentemlített és a Fővárosi Múzeumban levő másik XVIII. századbéli térkép (418. sz.), valamint a bécsi Hadilevéltárban levő, 1778-ban készült térkép (jelzete G I h 68) alapján könnyen megszerkeszthető a római vízvezeték vonala, vagyis az 1355. évi határvonal. Ez választotta el egymástól a *káptalannak megmaradt* és a *királynak jutott* területeket. Ettől *nyugatra* esett a királyi, *keletre* a káptalani rész. Ez a *határvonalat* alkotó *vízvezeték* a református templom nyugati falától számítva mintegy hatvan méterre nyugat felé esik. Ennélfogva a református templom és lelkészlak körül talált romok is a *káptalannak megmaradt területen vannak*.

Ezek szerint nem nagy a választékunk a romok mibenlétére nézve. A királyi vagy királynéi várat eleve el kell ejtenünk, mert hiszen azért történt a szétválasztás, hogy ez királyi (királynéi) területre jusson. Ugyancsak ezen okból nem jöhet szóba a királyi vár előtti Szent László kápolna, Szent Margit temploma és a Kláraszűzek kolostora sem. Itt tehát csak a *prépostság épületei* vagy a *ferenciek kolostora* vehetők figyelembe *Szent Katalin templomával*. Ez utóbbiról ugyanis tudjuk, hogy a kolostor előtt állott. Ez a második azonban csak akkor jöhet szóba, ha az 1355-i határjáró levélben a »*lapis finalis*« után említett »*Curia fratrum minorum*«-ot nem tartjuk a ferenciek kolostorának, hanem csak udvarházának, majjor-

32/a. Óbuda határának középkori elnevezései.

32/b. Óbuda mai vázlatos térképe.

jának. Ez lehetséges. Ha azonban meggondoljuk, hogy a lelkeszlak táján talált faragványok egy része az 1180—1207. évek közötti időszakra mutat, és hogy a ferencrendiek első csoportja Magyarországra csak 1229-ben jött,⁵⁷⁾ ezt a föltevést el kell ejtenünk, s így nem marad más számunkra, mint csak az *óbudai prépostság*, amint azt Lux Kálmán már említett munkájában helyesen állította.

Hogy a minden valószínűség szerint épület-csoportot alkotó *prépostság* melyik épülete volt a református templom tájékán, és főleg, hogy pontosan hol feküdt a régi székesegyház, azt az eddig kiásott maradványok alapján egész határozottsággal még nem tudjuk megállapítani. A Szentlélek-téren és annak nyugati és keleti oldalán lévő házak pincéiben talált — úgy látszik — összefüggő egészet képező templomromról, miután ott dr. Nagy Lajostól és ifj. Csemegi Józseftől szerzett értesülesem szerint a XIV. századnál régebbi maradványokra nem bukkantak, már most következtethetjük, hogy az alighanem a Nagy Lajos király és Erzsébet királyné által építtetett új káptalani székesegyház maradványa. A két romcsoport *eddig megtalált*, egymáshoz legközelebb eső falmaradványa közti távolság mindössze kb. 200 méter. Nem oly nagy, hogy a két székesegyháznak az oklevelek szerint⁵⁸⁾ egymáshoz közeli (Supplicat . . . Elizabeth, regina ungariae, quatenus sibi et preposito ac capitulo ecclesie Beate Marie virginis in veteri Buda, Wesprimiensis diocesis, quam ipsa iuxta ecclesiam Beati Petri apostoli ibidem de novo ad honorem et sub titulo ac nomine predicte beate Marie construi fecit) fekvését kizárná, annyival inkább sem, mert még nem tudjuk, mit rejt a föld ezen a közbeeső részen.

Nem lenne teljes a káptalan alapításáról szóló ismertetésünk, ha nem emlékeznénk meg a káptalan területéről.

Erre nézve az első tájékoztató adatok II. Endre király 1212. évi azon oklevelében találhatók, amelyben a budai káptalannak birtokait visszaadja.⁵⁹⁾

Ebből mindenekelőtt arra következtethetünk, hogy a budai káptalannak Imre király koráig, úgy látszik, nem volt saját területe, hanem királyi birtokon épült. Erre vall II. Géza király 1148. évi adománylevele is. Imre király adományozta neki a székesegyházat magába foglaló királyi birtokot.

Ezen a területen azon túl a prépostot és a káptalant illette a bíraskodás, a vásárvám és a csöbörpénz-szedés joga. A tized bizonyára már azelőtt is a káptalané volt.

A terület határait az oklevél pontosan körülírja. Az oklevél idevonatkozó része — magyarra fordítva — így szól (az egyes métákat római számokkal jelöljük meg):

»A budai egyház területét tehát ezek a határvonalak (méták) zárják körül: I. Az első méta t. i. földbeásott kerek kő, Buda és a hévvizek között áll, II. és innen a völgyszorulat szegélye felé halad és fölmenvén arra a helyre, amelyet *Uzaháza-hegyé*-nek neveznek, III. és innen ahhoz a hegyhez halad, amelyet *Moralhely*-nek mondanak és IV. innen ahhoz a kőhöz, amelyet *Csemárkőnek* (Szamárkő) mondanak és V. erre leszáll a völgybe és VI. két út között vezet és VII. innen a *Verhard sarkáig* és VIII. innen felmegy a *Görcei szőlőkig*; és itt földből határdomb van, IX. és innen *Görce község végéig* és itt egy határdomb és X. innen megy följebb

a *lukas kőhöz* és XI. innen fölmege a *Higyes hegy* aljához és itt egy határdomb ; XII. és innen a határjelek mentén addig a hegyig, amelyet *Pilishegynek* mondanak és XIII. innen a határjelek mentén lemege az *esztergomi nagy úthoz* ; és itt határdomb van ; XIV. és innen fölmege a *Tebeura-hegy* közepéig és XV. innen három faluval, nevezetesen *Megyerrel* és a két *Pazándok* faluval osztozván (a határon) a Dunáig mege.

Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ezen az adaton kívül más olyan oklevél vagy adat, amely Óbuda teljes határát adná, egészen a XVIII. század második feléig sajnos nem áll rendelkezésünkre. Megvan ugyan még Nagy Lajos király 1355. évi határjáró és II. Lajos király azt újból bejáró 1524. évi levele, valamint Perényi Imre nádor 1510. évi parancslevele. Mindezek azonban Óbuda határának nem teljes vonalát, hanem csak egy-egy részét adják. Megvizsgáljuk tehát, hogy az 1212. évi határjáró levél adatai miképpen egyeztethetők össze Óbudának a XVIII. századból ismert határvonalával.

A m. kir. Országos Levéltárban van Kneidinger András kamarai mérnöknek Óbudáról 1778-ban készült térképe,⁶⁰⁾ valamint Karpe Mihály kamarai mérnöknek ugyanazon időtájból,⁶¹⁾ végül Smith János folyam-mérnöknek (Navigations Ingenieur) 1813-ból való részlettérképe⁶²⁾ Óbuda nyugat-északnyugati határáról és a Székesfővárosi Múzeumban egy 1760—1780 közti időszakból való, továbbá Balla Antalnak a XVIII. század 90-es éveiben készült térképe. Irányadónak tekinthető még Vörös Lászlónak 1833-ban készült, ugyancsak a Székesfővárosi Múzeumban levő térképe is.

Mindezek a térképeken Óbuda határa délen a *Határ-*, ma *Nagy-szombat-utca* vonalába esik. *Kár volt ezért az utca nevét, amely Óbuda egykori koronaváros határának emlékét őrizte, megváltoztatni.*

Úgy véljük, hogy azok, akik Óbuda középkori déli határát a mai Szépvölgyi-útnál, tehát vagy egy fél kilométerrel lejjebb keresték, tévutakon jártak. Megtévesztette őket Nagy Lajos 1355. évi határjáró levelének II. métája, amely így szól : »et abinde ad eandem partem modicum procedendo, venit ad quendam lapidem rotundum, in superiori parte dicte Ecclesie S. Jacobi situm, iuxta viam per quam Buda itur in veterem Budam, iuxta quem est alius lapis pro meta positus.« Ebből azt a következtetést vonták le, hogy ez a megállapítás csak a mai Újlaki-templomra vonatkozhatik, pedig ennek a következtetésnek tudomásunk szerint *semmi határozott alapja* nincsen. Sőt még az sem bizonyos, hogy Ecclesia S. Jacobi a templomra vonatkozik-e vagy pedig magára a községre, Szt. Jakabfalvára. Erre az utóbbi véleményre annál inkább fel vagyunk jogosítva, mert pl. Fehéregyháza (Alba Ecclesia) is nem egy esetben jelentett templomot és egyúttal községet is, és mert Nagy Lajos király határjáró levelében az I. méta szövege is erre enged következtetni. Ez ugyanis így szól : »... et transeundo Danobium versus partem occidentalem tendit ad rippam ipsius Danubii ad duas metas lapideas, quarum una separat Budeveteri et altera ville Sancti Jacobi apostoli« ; a második méta pedig, amint láttuk, erre utal, amidőn azt mondja : »dicte Ecclesie S. Jacobi«.

De egyáltalában nem tartjuk valószínűnek, hogy Óbuda határa a török hódoltság alatt megkisebbedett volna. Igaz, hogy Óbuda ez alatt az időszak alatt sokat szenvedett, jelentős épületei elpusztultak, lakosságának

nagy része 1596-ban elmenekült. Azonban sehol sem olvashatjuk, hogy Óbudát lakossága *egy szálíg elhagyta* volna. Elhagyták azok, akiknek volt mit félteniök. De akiknek egyebük nem volt, mint kis földjük és viskójuk, azok ott maradtak. Ezt különben már részletesen bizonyítottuk, miért is erre újból nem térünk ki.⁶³⁾ Ehhez csak annyit teszünk még hozzá, hogy a török hódoltság alatt még a budai várban is, bár szűk körre korlátozva, de voltak ferencrendi szerzetesek, református prédikátor is, tehát ott is az őslakosság egy csekély hányada megmaradt.

Ezek a törzslakók, akiknek egyike-másika az ostrom után bizonyára visszatért és ott maradt, mindenesetre megőrizték Óbuda régi határainak és hegyei elnevezésének emlékét, de különösen a *határokét*. Ezt pedig a törökök kiűzetése után történt összeírások alkalmával mindig figyelembe is vették.

Annyi azonban mind az Országos Levéltárban, mind a Fővárosi Levéltárban talált iratok szerint bizonyos, hogy már a XVIII. sz. elejétől kezdve Buda és Óbuda, helyesebben a budai kamarai adminisztráció és gr. Zichyék között a határ miatt torzszalkodások voltak. Ezért azután I. Lipót 1702 május hó 10-én kelt — Matussek András győri préposthoz és Horváth Simonchich János kir. táblai elnökhöz intézett — rendeletével elrendelte, hogy előzetes tárgyalások után megállapítandó határidőben az illetékes alispán, szolgabírák, esküdtek és más hozzáértők, valamint az érdekeltek meghívásával vegyék a helyszínét szemügyre és állapítsák meg a helyes határt. Sajnos az az országos levéltári darab, amely valószínűleg erről a helyszíni szemléről szólt, hiányzik. Így egyelőre nincs módunkban megállapítani, mi volt a két érdekelt fél közötti vita oka.

Annyi kideríthető, hogy Sibolthy Sándor szolgabíró és Wéber Mátyás esküdt 1720 június 17-én a helyszínén megjelentek és gr. Zichy Péter kérelmére óvást emeltek az ellen, hogy Zennegg Kristóf budai kamarai felügyelő Buda és Óbuda között önhatalmuan állapítsa meg a határt.

Azt is tudjuk, hogy azóta ismételen voltak Buda és Óbuda között határmegállapítások, így 1800-ban és 1818-ban is. Az 1818-ban tartott határkijelölésről készült jegyzőkönyv a Fővárosi Levéltár iratai között fekszik (Instrumentum super metali reambulatione inter Terrenum Liberae Regiae ac Metropolitanae Civitatis Budensis et Inclyti Regio Coronalis Domini V. Budensis Anno 1818 interventu). Ebben említik az 1800-ban történt határigazítást.

Messze vezetne, ha itt további részletekre terjeszkednénk ki. Csak annyit említnék meg, hogy az 1818-i határjárás alkalmával a Hármashatárhegyről indultak ki, amelyet a jegyzőkönyv »Geisberg hungaris Ketskehegy«-nek mond. A jegyzőkönyv szerint nézeteltérések csak egyes szőlőknél mutatkoztak, és ezeknél rendeltek el egy-két öles kiigazítást. Ha ebből visszafelé következtethetünk, az előbbi határvillongások is inkább a szőlők körül merülhettek föl és azok se lehettek nagymértékűek.

Véleményünk tehát az, hogy Óbuda déli határa 1212-ben is közel ugyanaz volt, amint azt a fönnebb említett XVIII. századbéli térképek is feltűntetik. Némi kisebb eltérést délfelé azonban nem tartunk lehetetlennek.

Amint látjuk, az 1212. évi határjárás Szt. Jakabfalvát nem említi.

A következő métában a határ bizonyos völgy szélén vonul. Ezt a völgyet és partját, helyesebben *annak kezdőpontját* ma már nem találjuk meg.

Ezen a helyen már a XVIII. században is téglavető volt, s a téglavetéshez szükséges anyag kiaknázását a XIX. században és úgyszólván napjainkig folytatták, míg csak legutóbb nem épült ott föl a főváros nagyobb szabású lakótelepe.

Azonban a régi újlaki-temető észak-északkeleti oldalától kezdve már mutatkozik a vízmosta partok között haladó út, amely a régi — XVIII. századbéli — térképeken is megtalálható óbudai határ mentén halad.

Ma a vízmosta partok között haladó út a Mátyás-hegy északkeleti aljáig húzódik. Ugyanitt a kiscelli kastélytól vont délnyugati irányvonalban, az út hajlásában, megtaláltam az út Mátyás-hegy felé eső szélén kidöntve Buda főváros régi határkövét, »Buda főváros« felirattal.

Továbbmenve a határvonalon, a mai Remetehegy északkeleti aljában levő emelkedettebb hely lehetett *Uzaháza hegye*. *Monyorós hegye* vagy *Moralhel* pedig a mai *Hármashatárhegy* déli oldalán levő kiemelkedés. A *Hármashatárhegyet* a *Chemar-* vagy *Cemarkő*-vel véljük azonosnak. Nagy Lajos király határjáró levelében »*Mons excelsus*«-nak jelzi, aminek megfelel Karpe főntebb már említett térképén *Öreghegy*, vagyis »Nagy magashegy«, amint a magyar az igen nagyot emlegetni szokta. Például felhozhatnók: Öreg torony, öreg harang. Bár Nagy Lajos határjáró levelében nem szerepel a *Chemarkő*, megtalálható még egy 1368. évi adás-vételi szerződésben, mint »*Zamarku*« vagyis mai helyesírással *Szamárkő*.⁶⁴⁾ Innen úgylátszik lement a határvonal a hegy gerincéről a mai Hidegkúti határba s ott két út között haladt. Ez természetesen némi (talán 100—150 méternyi) eltérést jelentene a XVIII. századbéli határvonaltól, ennyi eltérést azonban, azt hisszük, nyugodtan elnézhetünk. Éppen ezen a tájékon a XVI. és XVIII. században is ennél nagyobb szélességű területsáv volt vitás, amint arról II. Lajos reambuláló levele és Smith János főntebb már említett térképe is tanuskodik.

Itt valahol a mai Hidegkút északkeleti részén lehetett *Verhard sarka* és *Görse* (Guerchey) község. Ez utóbbit különben elég pontosan meg tudjuk határozni, mert *templomának romjai* a mai Vihar- és Csúcshegy közötti nyereg délkeleti lejtőjén megtalálhatók. Közelében egy kővel kifalazott, elég mély kiszáradt kút is látható.

Mindezek bizonyítékai annak is, hogy egyes elnevezések — esetleg több-kevesebb eltolódással — hosszú évszázadokon át fennmaradnak még akkor is, ha a lakosságot olyan viharok tépázzák meg, mint a török hódoltsággal járó folytonos harcok.

Gercse különben is a hadak útjától félreesett. Lakossága — mikor, ma még nem tudjuk — valószínűleg a beállott vízhiány miatt, lassankint otthagytá régi lakóhelyét és alighanem a mai Hidegkút területére telepedett át, amely, mint neve is mutatja, jó, üdítő víznek nem volt híjával.

Hidegkút lakossága részben még a XIX. század elején is magyar volt. Erre bizonyosság Baczó József esküdt mérnöknek 1815-ben Hidegkútról készített térképe.⁶⁵⁾ A telektulajdonosokról szóló kimutatásban ilyen nevek is találhatók: Turcsányi és Szunyogh nemes családok, Benyó János, Balás Tamás, Balás József, Balás Márton, Veli Mátyás, Umon József,

Erdőfi József, Erdőfi Antal, Fekő Miklós, Szabados Ignác, Balás Mátyás, Német Mihály. Ezek a törzsökös családok a régi helynevek emlékét szintén legalább részben megőrizhették. A gercsei templomrom fölött északkeletre a nyereg közelében néhány elhanyagolt szőlő ma is van. Ezek környékén lehettek az 1212. évi határjáró levélben említett *Görcsei szőlők*. Ugyancsak megtalálható e hely közelében Smith János térképén a »*lapis perforatus*» »*Durchlöcherter Felsen* = *Saxum perforatum*» elnevezéssel. Ma már, mint annyi más dolog, eltűnt. Alighanem a világháború alatt ezen a környéken is végzett erődítési munkálatok alkalmával hordták el. Ugyancsak Smith János, de Karpe Mihály és Kneidinger András térképén is megtalálható Gercse község nevének emléke a *Gercse*- vagy *Görcse*-hegyben. Ez a mai Csúcshegynak felelne meg. Úgy véljük, kissé eltolódott ez az elnevezés az alatta elterülő görcsei szőlőkről a hegyre is, aminek német *Spitzberg* neve talán kései visszhangja az 1212. évi határjáró levélben említett *Higyeshegy*-nek. A Csúcshegynak a Karpe-féle térképen kereknek feltüntetett harmadik csúcsa a határjáró levél *Pilis hegyének* felelne meg. Itt rá kell mutatnunk Rupp Jakab nagy tévedésére a budai káptalan területének meghatározásában.⁶⁶⁾

Rupp ugyanis azt állítja, hogy az óbudai káptalan területe az 1212. évi határjáró levél értelmében zárt alakban fölhúzódott a mai Pilis-hegyig s onnan a Duna felé Pócsmegyerig.

Ha csak egy pillantást vetünk a térképre, okvetlenül föltűnik, mennyire lehetetlenség Óbudáról egy mézával fölkerülni a ma ezen a néven ismert *Pilis-hegyig*. Hiszen ez légvonalban mérve legalább is *tizenöt kilométer* távolság, s a mellett keresztül kell mennie a *buda-esztergomi úton* és hegyen-völgyön, árkon-bokron keresztül *egy mézában* eljutnia az említett hegyig.

Ha mindamellett megkockáztatjuk azt az állítást, hogy ez a merőben lehetetlen méta elfogadható és hogy az oklevél szövege a Szentendre—Visegrád—esztergomi utat érti, ugyancsak a térképről láthatjuk, minő valószínűtlen a mai Pilis-hegyről ugyancsak egy mézával Pócsmegyer irányában az esztergomi útig eljutni. Ez a távolság ugyanis nem kevesebb, mint *húsz kilométer* körül van. Amellett közben legalább is nyolcszor változik hegyhát völgyfenékkal.

Ezek a rendkívül hosszú, hegyeken-völgyeken átmenő méták legalább is szokatlanok és semmikép sem egyeztethetők össze az oklevél többi métejával.

Azt hisszük, fölösleges bővebben indokolnunk ennek a véleménynek tarthatatlan voltát.

Sokkal valószínűbb, hogy a mai Csúcshegy táján egyik kiemelkedő kerek tetőt neveztek alakja és minémúsége után *Pilisnek*. A Pilis elnevezés elég gyakori az országban, tehát épúgy lehetett Óbuda határában is egy Pilis-nevű hegy. *Pilis* a régi magyar nyelvben tonsurát, rosurát jelentett, tehát a Pilis elnevezés ráillett minden olyan helyre, amelynek erdőkkal koszorúzott csúcsa kopár.

A Hármashatárhegytől a Csúcshegyig valamennyi hegycsúcs többé-kevésbé ma is ilyen, de különösen a Csúcshegy harmadik csúcsa.

Megyer alatt akkor is, mint most is Békásmegyert kellett érteni.

Ha Óbuda közeli környékét szemügyre vesszük, nem találunk ehhez hasonló összefüggő hegyek láncolatát, amellyel a metális annyira egyeztethető, mint a mai Hármashatárhegytől a Csúcshegyig terjedő hegylánc. Ennek mentén egyes különös ismertető jelek, mint a gercsei szőlők, Gercse község, az átlyukasztott szikla a XVIII. századbeli térképeken levő elnevezésekből megállapíthatók és csakis itt állapíthatók meg.

A Pilis-hegytől, amely, mint említettük, a mai Csúcshegyen levő egyik kiemelkedő tető vagy orom lehetett, le az esztergomi útig, bár hosszú, de mégis valószínű a méta, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a határjáró levél »metatim«-ot említ, vagyis »határjelek mentében«-t. Ez annyit jelent, hogy ebbe a métába egynél több határjel esett.

Figyelemreméltó körülmény, hogy a Karpe-féle térképen, Óbuda mai északnyugati, az esztergomi út, helyesebben vasútvonal felé csatlakozó határvonalától körülbelül egy kilométerre kelet felé vele párhuzamos irányban, vagyis a Csúcshegytől az esztergomi útra merőlegesen húzott egyenes vonalon »Cumulus« névvel jelölt négy határdomb látszik. Nagy a valószínűség, hogy ez a négy határdomb lehetett az 1212. évi határjáró levélben említett Pilisi-hegyvonal a régi esztergomi-útig húzódó határvonal. Ezeket láthatta Katona István is, midőn a XVIII. század nyolcvanas éveiben Óbuda határát bejárta. Nincs tudomásunk ugyanis olyan XVIII. századbeli térképről, amelyen Óbuda északnyugati részén egyebütt is régi határdombok lennének láthatók.

Ezt annyival is inkább jogunk van feltételezni, mert Óbuda 1355. évi határjáró leveléből tudjuk, hogy itt Óbuda nem érintkezett közvetlenül Solymárral, mint manapság, hanem közbeesett *Örs praedium*. Azt is tudjuk Üröm 1367. évi határjáró leveléből,⁶⁷⁾ hogy Üröm déli határa Örssel volt szomszédos, és hogy Üröm határa akkoriban nem ért az esztergomi útig, vagyis Örs határa az akkori esztergomi úton túl terjedt.

Ez az *Örs praedium* a török hódoltság után eltűnt, illetőleg beleolvadt részben Óbuda, részben Üröm területébe.

Megemlítendőnek tartjuk itt még, hogy a buda-esztergomi út régente nem az Aranyárok bal, hanem *jobb* partján vonult.

Ezt igazolja elsősorban Karpe Mihálynak már említett térképe, amelyen az Aranyároktól jobbra, tehát Óbuda felé eső oldalon út van »Via Solymáriensis« elnevezéssel, de igazolja egy keletnélküli, de nyilván a XVII. század végéről való határjáró-levél (Ductus metalis),⁶⁸⁾ amelynek első métájában határozottan megmondja, hogy a határ (Üröm akkori határrészlete, amely eredetileg, a török hódoltság előtt *Örs praedium*-nak része volt) északról délfelé keresztülmegy az új és a régi esztergomi királyi úton. A régi útvonal a természetesebb, mert ezen a vonalon elmarad az Aranyárok kétszeri áthidalása. Egyébként a *középkori* utat ezen az oldalon 1935. év őszén végzett ásatásaim során a *római-út* mellett sikerült meg is találnom.⁶⁹⁾

A határvonal további részének meghatározása már nem jár különösebb nehézséggel. Hiszen a buda-esztergomi út oly biztos támaszpontul szolgál, amely úgyszólván rögzíti a határvonalat.

A határvonal az esztergomi úttól fölmege a *Tebeura*-nevű hegy közepéig (ma Ürömi-hegy) és azután három községgel, nevezetesen *Megyerrrel*

(Békásmegyér) és két *Pazándokkal* (talán alsó és felső) közös határvonalon a Dunáig húzódik.

Tebeurá-nak Nagy Lajos határjáró levelében Tebesere, egy 1480-ból való adásvételi szerződésben⁷⁰⁾ pedig Themesere a neve. Míkép mentek végbe ezek a névátalakulások, nem tudjuk. Talán a nyelvészek megfelelnek rá.

A két *Pazándok* (*Puzadnok, Pucernie*) községről föltehető, hogy Budapest székesfőváros mai északi határvonalának nyugati részén kiszögellő háromszög alakú — Békásmegyérrel és Ürömmel határos területrészen voltak. Ez a háromszög alakú terület kiütközik Budapest jobbparti (volt óbudai) északi határvonalából. Már ez is mutatja, hogy az későbbi szerzemény, mert a régi, eredeti birtokhatárokat rendszerint egyszerű, lehetőleg egyenes vonalak alkották. Ezt többnyire csak a hegyek, völgyek és patakok, folyók irányvonala törte meg.

Miután tudomásunk szerint ez az *első kísérlet* Óbuda középkori határainak teljes megállapítására, nem tartjuk lehetetlennek, hogy az újabb adatok révén itt-ott talán módosulni fog, de számbavehető változást legfeljebb a déli határoknál tartunk valószínűnek.

Úgy véljük, hogy az előadottakkal a budai (óbudai) káptalan alapításának történetét az eddig ismert adatok nyújtotta lehetőségek határain belül teljesen kimerítettük.

A káptalan további fejlődésének ecsetelése, továbbá Óbuda lakosságára vonatkozó adatok és topográfiájának részletei már túlhaladnák a cikk célját és kereteit.

Végül nem mulaszthatom el, hogy Herzog József úr Óméltóságának, az Országos Levéltár főigazgatójának és Budó Jusztin fővárosi főlevéltáros úrnak az adatok rendelkezésre bocsátásáért hálás köszönetemet ne fejezem ki.

Garády Sándor

JEGYZETEK ÉS MAGYARÁZATOK

¹⁾ Ld Arnoldi *Chronica Slavorum* Lib. IV. C. 8. Ao 1189 *De peregrinatione imperatoris* (Fritherici)..... Exinde rex (III. Béla) imperatorem in castrum quod Grane (Esztergom) dicitur recepit..... Inde domnus imperator a rege deductus est in urbem *Adtile* dictam ubi domnus imperator quatuor diebus venationi operam dedit.»

Továbbá: *Anonymus Gesta Hungarorum C. I.*: »rex Athila..... regalem sibi locum constituit iuxta Danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera, que ibi inuenit, renouari precepit..... que per linguam hungaricam dicitur nunc *Buduar* et a Theutonicis *Ecilburgu* uocatur.» Továbbá C. 46.: »...Secundo autem die dux Arpad..... cum omnibus militibus Hungariae intrauerunt in civitatem *Athilae regis*» és egyéb helyei Anonymusnak.

Hasonlókép *II. v. Béla* adománylevele 1138-ból a dömösi prépostság számára említi (Mon. eccl. Strig. I. T. 93. l.) »In villa *Attila*: Devecher, Telhe.....« másodsor »In villa *Attila*: Wolsu (Camponisto).....«

²⁾ II. Géza 1148-ban kelt adománylevele említi először Budát.

³⁾ Ld részletesebben Garády: »Egy budai polgár följegyzései.« *Historia* 1931. 3—4. füzet 128—129. l.

⁴⁾ F. Toldy *Marci Chronica De Gestis Hungarorum* Praefatio. Jakubovichi Emil szerint szerzője Kálti Szomajom fia Mihály fia Márkus székesfehérvári örkanonok.

⁵⁾ U. o. Szabó K. fordításában XXXIV. l.

⁶⁾ Szabó szerint: munkát, de én helyesebbnek véltem helyette »művet« írni. Ugyancsak »okáért« helyett »okából«-t, »elő lesz adva« helyett »megmagyaráztatik«. Még így szenvedő alakban is magyarosabb az előbbinél. Őseink különben nem irtóztak a szenvedő alaktól, ha sűrűn nem is használták azt.

⁷⁾ U. o. XXV. l. C. 39., vagy M. Florianus *Fontes domestici* etc. I. T. 2. 141.

»Deinde sanctus Rex venit in civitatem, quae vetus Buda vocatur, una cum filio suo, Sancto Emerico, et Regina. Et cum ibi non invenisset aliquod pium opus in Christo, in quo possit laudari creator omnium, statim Sanctissimus Rex de thesauro praedicti Kean Ducis Bulgarorum et Sclavorum, quem occiderat, coepit in medio civitatis aedificare grande coenobium in honore Apostolorum Petri et Pauli, ditando illud multis prediis, et simili libertate Romanae Ecclesiae fulciendo, in memoriam et honorem Curiae Romanae, quam corporaliter visitavit. Dum igitur aedificaretur, magistri lapidariae de Graecia ducti erant, et sanctissimus Rex cum Regina ratione devotionis ibidem degebant, Regina autem cruces, tabulas et ornamenta procurabat; quia vero illud grande opus inceptum multos annos conduxerat, ideo vivente Sancto Stephano Rege illud coenobium non potuit consumari, sed volente Deo post multum temporis Sanctissimus Rex Ladizlaus, nepos eiusdem beati Stephani, illud opus consumavit, ut scilicet possit adimplere votum proavi sui, sicut inferius plenius declarabitur.«

⁸⁾ Ld Századok 1897. Karácsonyi I.: Péter király és az óbudai prépostság, továbbá ugyanazon szerzőtől Szent István király élete. 1904.

⁹⁾ Ld Dr. Hóman Bálint: A Szent László kori *Gesta ungarorum* és XII.—XIII. századi leszármazói összefoglaló táblázatát.

¹⁰⁾ A müncheni krónika szövege: (M. Florianus *Fontes domest.* III.) Szent Istvánnál: 225. l. Demum in Veteri Buda ecclesiam in honore sanctorum Petri et Pauli erexit et donarys una cum conjugate procurabat.

A *pozsonyi krónika* szövege (M. Florianus *Fontes domest.* IV) Szent Istvánnál: 29. l. Et etiam dei thesauro dicti Kan fundavit ecclesiam in honore apostolorum Petri et Pauli in Sicambria, sed perficere non Perfecit autem rex Ladislaus.

N. B! Szent Lászlónál hallgat.

N. B! Szent Lászlónál hallgat.

I. Gézánál:

227. l. Rex igitur Geysa fundavit ecclesiam Waciensem et dotavit multis predys et possessionibus; similiter et Budensem ecclesiam cui tributum de Pest constituit.

32. l. Post fugam vero Salomonis Geycha dux compellentibus Hungaris coronatus (est). Qui post coronacionem fundavit ecclesiam Wachiensem; et post multa bella (in) grauem infirmitatem incidit et mortuus Wacique tumulatus est.

¹¹⁾ I. P. Migne Patrologia CLX. T. 834. l.

¹²⁾ Pertz M. G. H. S. S. XXIII. 913. és Magy. tört. tár II. 183.

^{12a)} L. Mon. Rom. Episcopatus Vesprimiensis II. 128. CXLVI. 1348 június 19.

¹³⁾ Dr. Szőnyi Ottó. A pécsi püspöki múzeum kótára 1906. 34.

¹⁴⁾ L. A. Muratori Scriptores Rerum Italicarum XII. T. 1728. Liber nonus.

¹⁵⁾ Rupp Jakab. Buda-Pest és környékének helyrajzi története 11. l.

¹⁶⁾ Dr. Csánki D. Magyarország földrajza a Hunyadiak korában. I. 9. l.

¹⁷⁾ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis II. T. 209—210. l. No. CCXLVII., 212. l. No. CCLII., 214. l. No. CCLV. és CCLVIII., 231—233. l. No. CCLXX., 241—242. l. No. CCLXXXIII.

¹⁸⁾ U. o. 257. l. No. CCCVIII., 261. l. No. CCCXV., 279. l. No. CCCXLI., 297. l. No. CCCLXVII., 301. l. No. CCCLXXII., 339. l. No. CDXXXIII., 341. l. No. CDXXXVI.

¹⁹⁾ U. o. 348—349. l. No. CDXLIX.

²⁰⁾ U. o. 372. l. No. CDLXXXIII.

²¹⁾ Mon. Rom. Ep. Vespr. III. T. 146. l. No. CCXLVII.

²²⁾ U. o. 206. l.

²³⁾ U. o. 248. l. No. CCCLXXXVI.

²⁴⁾ U. o. 282. l. No. CDXVIII.

²⁵⁾ O. L. DI. 178. és Csánki—Gárdonyi Bpest tört. okl. emlékei XII. tábla c).

²⁶⁾ Jerney János. A magyarországi káptalanok és konventek mint hielmes és hiteles helyek története M. tört. tár. II. 41.

²⁷⁾ U. o. 11. rajz.

²⁸⁾ U. o. 67. l.

²⁹⁾ U. o. 37. l. és 3—5. rajz.

³⁰⁾ Fejér C. D. II. T. 67—80.

³¹⁾ Fejérpataky L. Oklevelek II. István korából 43. l.: »Nem vonjuk kétségbe azt, hogy II. István csakugyan adhatott oklevelet a szent-benedeki apátságnak, sőt az is valószínű, hogy 1124-iki okleveléhez egy hiteles egykorú emlék szolgált mintául, mert a benne előforduló főurak és főpapok nevei megfelelnek a kornak; de a reánk jutott szöveg (II. Endre 1217-iki átírásában) »fides diplomatica«-ját az elmondott belső okoknál fogva nem ismerhetjük el.«

³²⁾ Mon. Eccl. Strig. I. T. 107. l. No. 76.

³³⁾ Pauler: A magy. nemz. tört. az Árpádok a. 1899. I. 451. és 512. Fejérpataky: A kir. kancellária az Árpádok korában 14. Szentpétery: Árpád h. kir. okl. krit. jke. 77. sz.

³⁴⁾ Schmitth Mihály-nak, Fejér (C. D. II. 129.) Miská-nak mondja. Lehet, hogy Mikó is Mihálynak valamely régi magyar rövidített vagy becéző alakja.

³⁵⁾ Az adománylevél szövege eredetiben nem maradt fenn. Átírta 1. a budai kápt. 1253 jún. 1-én, (A pozsonyi kápt. lvt. Capsa Budens. I. 1—2.) 2. III. András 1291-ben, 3. János kalocsai érsek 1295 jan. 12-én (U. o. I. 1. 10.), 4. I. Károly 1328 márc. 9-én, 5. Zsigmond 1423 aug. 1-én, 6. Gutai Ország nádor 1472 szept. 30-án. Az 1., 2. és 4. a pozsonyi káptalan, a 3. a veszprémi káptalan levéltárában, az 5. a m. kir. országos levéltárban van. (M. O. D. I. 16.) Lásd: Csánki—Gárdonyi Budapest történetének okleveles emlékei I. 3. az 1. sz. oklevelet.

³⁶⁾ A *tanya halászat* a halászatnak még ma is dívó módja. Így pl. a kerítő és gyalomhálóval való halászatnál, mikor a hálót kivetik, azt mondják *tanyát vetnek*, s a helyet is, amely ilyen halászatra alkalmas, *tanyának* nevezik. Ld dr. Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kis vizeken. 1934. 82. *Kerekttanya* 84. *Keresztanya*. Szóval az a módja a halászatnak, amellyel nagy haltömegeket lehetett egy fogásra fogni, tehát jövedelmező volt.

³⁷⁾ N. Schmitth: *Archi-Episcopi Strigonienses, Tyrnaviae 1752.* 21. l. Martirius-ról mondja, miután megemlégtette, hogy esztergomi érsek lett: »In aditu fere sui muneris, in urbe veteris Budae magnificam virgine illati Basilicam sive a Geysa II. positam, sive a S. Ladislao coeptum, a Michaele loci praeposito evocatus.« Ugyanez ugyanazon szerző »*Episcopi Agrienses*« c. 1763-ban megjelent munkája 61—62. lapján. Itt még hozzátézi: »P. Timon in sua *Epitome Chronologica* ad annum MCLII.«

Timon e munkájában, mely 1764-ben, tehát egy évvel később jelent meg, csak annyit mond: »MCLII. Innovat (Geysa) privilegia Traguriensium, Templum B. V. Budae veteris construit.«

Rupp J. tehát téved, midőn Bpest helyrajzi történetében az óbudai bazilikának Martirius érsek által történt felszentelése megemlégtésénél Schmitth helyett Timonra hivatkozik.

³⁸⁾ Mon. Rom. Episcop. Vesprimien. II. T. 159. l. No. CLXXXIV.

³⁹⁾ Eredeti latin szövegét ld Csánki—Gárdonyi id. m. 5. l. 3. sz. okl.

⁴⁰⁾ Bartal Antal: A *pristaldus* szószármazása, Egyet. phil. közl. 1898. 412—414. l. *Praestaldus*, *praestandus*, *Prestaotribun*, *Prestaonius*, *Prestor tribun*, *Pristaldunus*, *Pristaldus*, *Pristaus*, *Pristavus*, *Prostantor*.

A *praestare* igére vezeti vissza, még pedig *praestor* alapalakra. *Praestardus*-ból keletkezett *praestaldus*.

⁴¹⁾ Joannes Kitonich de Koztajnica: *Directio Methodica Judiciarii Juris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae MDCXIX.* 10. és 15. l.

⁴²⁾ Joannes Szegedi: *Rubricae sive Sinopses Titulorum, Capitum et Articulorum Juris Ungarici 1734.* Pars I. 42. l.

⁴³⁾ M. Bel: *Adparatus ad Historiam Hungariae 1735.*

⁴⁴⁾ A Kollár: *Historiae Jurisque Publici Regni Ungariae Amoenitates 1783.*

⁴⁵⁾ J. F. Miller: *Pristaldus ex Antiquitatibus Juris Hungarici 1805.*

⁴⁶⁾ *Corpus Juris Hungarici I. T. 1822.* 133, 137. l.

⁴⁷⁾ Wenzel Árpád k. okl. I. 24—27.

⁴⁸⁾ Ld a 40. jegyzetnél.

⁴⁹⁾ Ld Miller id. m. §. 5.

⁵⁰⁾ *Corpus Juris Hungarici I. T. 280. l. Articulus 14. De falsariis, qui in Capitulis vel Conventibus falsas obsignant; ut stigma sigilli igniti in frontibus, et utraque facie omnium Capitularium seu Conventualium qui tempore falsificationis, talia agentes intererunt; inuratur.*

§ 1. *Et insuper beneficia talium amittantur eo facto.*

⁵¹⁾ U. o.

⁵²⁾ Albericus Monachus M. G. SS. XXIII. 913. Ao. 1223. In Ungaria ignis..... Boduariam devastavit.

⁵³⁾ Ld Monum. Romana Episc. Vespr. III. T. 208. l. Karai László 1471 január 9-én kelt folyamodványát II. Pál pápához.

⁵⁴⁾ Ld Mon. Rom. Ep. vespr. II. T. 128. l. Erzsébet királyné 1349 márc. 22-én kelt folyamodványát.

⁵⁵⁾ Lux K.: Árpádkori építészeti maradványok Óbudán. M. Mérn. és Ép. Egylet Közl. 1916. 193—199. 202—205.

⁵⁶⁾ Ld Garády:] Marsigli óbudai castrumai, *Historia* 1929 szept. hó. 175.

⁵⁷⁾ Ld Karácsony J.: Szent Ferenc rangjának története stb. I. 13.

⁵⁸⁾ 1348 június 19. Erzsébet királyné VI. Kelemen pápától búcsúk engedélyezését kéri az általa a régi Szent Péter prépostsági templomhoz közel újonnan épített templom számára. Mon. Rom. Ep. Vespr. II. 128.

⁵⁹⁾ Megjelent: ¹⁾ Katona I. Hist. crit. V. 157. ²⁾ Batthyány Lajos Leges ecclesiasticae II. 299. ³⁾ Fejér C. D. III. 1. 121—122. Ld Csánki—Gárdonyi id. m. 9. l. a 3A) számból.

⁶⁰⁾ Cam. Hung. 38 b) sz. térkép.

⁶¹⁾ U. o. 804. sz. térkép.

⁶²⁾ U. o. 802. sz. térkép.

⁶³⁾ Ld Garády S.: Egy budai polgár följegyzései, Historia 1931. 3—4. füz. 130.

⁶⁴⁾ M. O. D. L. 5682.

⁶⁵⁾ Cam. Hung. 799. sz. térkép.

⁶⁶⁾ Id. m. 14. l.

⁶⁷⁾ Fejér C. D. IX. 4. 77—81. Collectio Hevenessi V. T. 429. l. Orsz. Levéltár M. O. D. L. 5624. és 5639.

⁶⁸⁾ O. L. Monial: Vet. Buden; Fasc. VIII. No. 19. »Primo. Ex Possessione Űröm intra Occidentalem et Meridionalem Plagas exeundo viasque novam et antiquam Regias Strigonio Budam ducentes transeundo et per vepreta e regioni certi fontis, ad montem versus modernam possessionem Hideghkutt Silvatam tenendo, in certa planicie ad proclivitatem Summitatis monte extensa, tres antiquae actu quoque bene apparentes metae attinguntur.« Ugyanezen szám alatt fekszik egy 1697 június 17-én kelt adás-vételi szerződés, mely szerint »Űröm possessio«-t Drahosóczy András örökösei eladják Huszár István vörösvári postamester, Pest-Pilis-Solt vármegye szolgabírájának és nejének Mihályffy Zsuzsannának. Ez jogosít fel arra a föltevésre, hogy a fentebb említett határjáró levél vele egykorú vagy közel egykorú, de aligha későbbi keletű.

⁶⁹⁾ Ld Garády S.: Ásatások az óbudai Lepold téglagyár mellett. Arch. Ért. 1936. 88—96.

⁷⁰⁾ M. O. D. L. „in Promontorio Themesere.“

Szent Gellért hegye és a boszorkányok.

A Gellérthegy Budapest tájképének egyik legjellegzetesebb része. »Külső megjelenésében, bárhonnan nézve is, mindig más-más, de mindig tökéletes hegyi képet nyújt. Legfelemelőbben jelenik meg a Dunával együtt. Ebben a képben a hegy száz méter magas sziklafala nem szédítő magasságával jelentkezik, aminthogy a Duna 300 méter széles vízárja sem félelmetes benyomásával érvényesül. A tökéletes arányok folytán a sziklatömeg lágy kontúrvonalba olvad a finoman ívelt folyam ezüst tükrének festői kereteként.«¹⁾ Gyönyörködésünket nem rontja meg annak a ténynek ismerete sem, hogy a Duna felé meredeken aláeső dolomit sziklafalak déli oldalát breccia, márga és kiscelli agyag, északi oldalát pedig márga borítja.²⁾ A hegy mindenképen szép, meglepő és a természet szépségei iránt fogékony szemnek felemelő látvány.

A nép gondolatvilágában csodálatos módon igen sokat szerepel a Gellérthegy. »Igazi népkedvenc: a babonás fantázia benépesítette seprőn lovagoló boszorkányokkal. Valóban, mintha lappangana valami misztikum a barlangokat és terraszokat alkotó szeszélyes hegyben...³⁾ s az utain bolyongó szerelmespárokban is van valami a boszorkányokból és a tündérekéből.«⁴⁾ Érdekes problémát mozgat meg előttünk ez a játékos gondolat. Miféle boszorkányság történt a Gellérthegyen? A képzelet szeszélye, vagy valamilyen furcsa esemény, szokás az indítéka azoknak a históriáknak, amelyeknek magja ma is élénken kísértő hagyomány? Miért éppen a Gellérthegy a magyar *Boszorkányhegy*?

Katona Lajos, a magyar folklóre alapvető, tudós mestere már 1897-ben világosan megjelölte azokat a teendőket, amelyek a Gellérthegyhez fűződő boszorkányhiedelem eredetkérdésének a megoldását megnyugtató módon vihetik előbbre.⁵⁾ Katona szerint lényeges és kikutatandó mozzanatok a hiedelem kifejlődésénél a következők:

1. Élnek-e a *Szent Gellért hegyéhez fűződő boszorkányos hagyományok* a magyar nép körében; milyen adatok bizonyítják a hiedelem magyar létét, életét, kifejlődését a történelem folyamán; tudálékos koholmányon, vagy ősi hiedelmeken alapulnak-e ezek a hagyományok; sajátosan magyar természetek-e, avagy átvételek idegen népektől?

2. Mióta és miért hívják a hegyet *Szent Gellért hegyének*, *Gellérthegynek*; általánosan elterjedt név volt-e, vagy csak egyházi körök használták; miért és mikor lett közkeletű név?

3. Mióta és miért hívják a hegyet németesen *Blocksberg*nek; mikor építettek a Gellérthegyen *Blockhaust* (örházat); a *Blockhaus* építése előtt kezdték-e a német telepesek *Blocksberg*nek nevezni a hegyet, vagy későbben; előbbi hazájukra való emlékezéséért, vagy az itt talált indítékok (helyi hagyományok vagy egyéb élő események, szokások, településmód stb.) hatása alatt?

Katona Lajosnak nem volt szándéka alaposabban foglalkozni a kijelölt feladatokkal. Az általa felvetett kérdések azonban oly biztos módszertani fonalat adnak kezünkbe, melyet elengednünk nem szabad. Katona Lajos a kutatások alapján elérhető lehetőségek helyes mérlegelésénél arra az eredményre jutott, hogy »a Szent Gellérthegy boszorkányos hírének mende-mondája nem puszta könyvlegenda, hanem lehet a XVII. századnál régebb népies hagyomány is.«

Ezt, a Katona Lajos által felvetett lehetőséget nem mérlegelte a tudomány, részletesen nem tárgyalta,⁶⁾ s ez az oka annak, hogy élesen kifejtve nem került át a köztudatba. A kérdés megérdemli, hogy alaposabban foglalkozzunk vele a meglevő és felkutatható⁷⁾ adatok alapján.

*

A XVII. század végén találunk először olyan adatot, melyben a boszorkányokkal kapcsolatban Szent Gellért hegye is szerepel. Debrecen város jegyzőkönyvében 1682 január 24-én szerepel a hatóság vádja Dániel Kovácsné és Csókási Györgyné ellen, hogy az incták (incta = in causam attracta = vádlott) Szent Gellért hegyére járó, bűjös-bájos, ódó-kötő, varázsló, másokat megrontó, boszorkány, parázna személyek, orvok is.« Február 2-án a vádlottak kifogást tettek az egyik tanu ellen, s a bíróság felszólította őket, hogy bizonyítsák be felszólalásuk alaposságát. Ugyanis »Nyujtó Panda megvallotta volna, hogy ötet pénzben megfogadták Csapó Ádám és Csapó Ádámné, hogy az inctákra valljanak.«⁸⁾ A perről egyébiránt több nyom nincs, az ítéletet sem ismerjük.

1700 november 7-én Kis Istvánnét vádolták meg azzal, hogy »bűvös-bájos, ódó-kötő, varázsló, Szent Gellért hegyére járó, ördögökkel cimboráló boszorkányos személy s egyszersmind k. . . is.« Hasonló bűnnel vádoltnak került a törvény elé Turi Istvánné, Nyujtó Panda is. Mindketten tagadták a szörnyű bűnt, azonban Nagy András előtt dicsekedtek azzal, hogy »boszorkánynak, Szent Gellért hegyére járónak« mondták magukat. A bíróság előtt Nagy András jobbnak látta megvallani az igazságot: »hogy ötet asszonya, Csapó Ádámné tanította arra, hogy azt mondja s Nyujtó Pandára valljon, hogy boszorkányok azok is, mert ötöt azok ették meg.«⁹⁾

Az adat főképpen azért értékes, mert az ügyben szereplő személyek majd két évtizednyi eltéréssel emlegetik, mint főbenjáró bűnt a Szent Gellért hegyére való járást. Jellegzetes körülmény, hogy nem beszélnek arról: mi történik ottan. A vád részei babonás hiedelmekre utalnak, a második perben már az ördöggel való cimborálás is szerepel.¹⁰⁾

Pápai Páriz Imre »Keskeny út« című Debrecenben 1719-ben megjelent műve a varázslókról, »nézőkről« beszél úgy, mint az ördög szövetségeseiről.¹¹⁾ Csuzy Zsigmond szerzetes 1724-ben azt állítja, hogy a varázslók és a bűbájosok utálatosak az Úr előtt, mert az ördöggel szövetkeznek.¹²⁾

Érdekes és a mai népi gondolkodáshoz közelálló adatot őrzött meg számunkra Almási Szalai János bánhorváti prédikátor a boszorkányokról 1794-ben Kassán megjelent prédikációjában. Ostorozza a keresztény köznépet, mert a »vallásnak gyalázatjára« csodálatos erőt tulajdonít a boszorkányoknak. *«A boszorkányokról, kan ördögökről azt mondják, hogy ezek az embert megnyergelik és a Szent Gellért hegyére, vagy ők tudják hova lovagolnak, az üres szekeret megállítják pusztá nézésekkal, úgy hogy egy tapodtat se mehessen, a tehenet, borjút, kis gyereket, ezer meg ezer féleképpen megronthatják csupán csak szemekkel, nézésekkal is. De ti jobban tudjátok mint én, mit tartanak, mit nem még ezeken kívül a boszorkányokról»* — mondja híveinek a derék prédikátor.¹³⁾

Adalékunk érdekesen őrzi a kétszáz év előtti magyar néphitnek a boszorkányhoz tapadt emlékeit (megnyergelés, állatok, gyermekek megrontása, szemmel verés). Ez sem árulja el, hogy mit csinálnak a boszorkányok Szent Gellért hegyén. Vörös Ilona boszorkánypörét 1741-ben tárgyalta Pakson Perczel József főispán. Vörös Ilona azonban már részletesebben mesélt ezekről a dolgokról, mint az eddigiék. Bevallotta, hogy a boszorkányok között dobos volt. A dob egy fél dióhéj volt és két szál tollal verte. Az ördögöket, kiknek mátkája volt, Plutónak és Milusnak hívták. Közösködött velük, ahányszor köllött. Más regementből valók is voltak a vendégeskedésen. Fekete varjú és holló képében járt hozzá a gonosz és úgy hívta a Szent Gellért hegyére.¹⁴⁾ Vallomásának egyik jellegzetes része a következő:

»Te mentél a Kocsishoz az Istállóban.

— Nem én, hanem a Paczolainé.

Mi végre ment oda.

— Megh akarta nyergelni.

Hova akart menni rajta.

— Szent Gellért hegyére valamelyik pincébe borért.

Honnan tudod azt, hogy Szent Gellér hegyre ment volna, ha megh nyergelte volna.

— Onnénd tudom, mivel maga Tamás Susa mondotta.

Mit szoktatok csinálni midűn a Szent Gellért hegyére mentek.

— Táncolunk mind a forgószél és hamar elmúlik.

Hogyan tudod és hányszor.

— Mivel magam is ott voltam egyszer Szent Gellér hegyin Bölcskein és Kömlődin.

Hogyan mentél oda és mi állaton.

— Holl Macskán, holl Gyermeken.

Söprűn jártál-e.

— Nem jártam, de el lehetett volna menni rajta.

Többen jártatok-e.

— Csak négyen jártunk.¹⁵⁾

Schilling Rogér, Dunakömlőd monográfusa, nem ismer Gellérthegy helynevet Kömlődön,¹⁶⁾ azonban a közölt szövegből sem következtethetünk arra, hogy egy-egy bizonyos hely szokásos nevére utal a boszorkány vallomása. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a boszorkányok összefojetelére

alkalmas hegyeket, dombokat általában Gellérthegy néven emlegették azok, akik résztvettek ezeken a gyűléseken. Kömlődön ilyen hely lehetett a *Leányvár*, amelyről mindenféle mende-monda kering; szép menyecskékről, híres mulatozásokról, betyárokról mesélnek az odavalósi népek. Lehettek itt olyan mulatozások is, amelyeknek boszorkányos híruk volt. A Komárom megyei Soós Erzsé vallomása szerint 1708 körül »Fejérmegyében bizonyos falunak határján a Boszorkányok egygyé gyűltek, ahol táncoltak, ettek, ittak.«¹⁷⁾ A boszorkányok tehát a hegyeken-dombokon nemcsak a szabadban, hanem a hegyen levő tanyákban, a hegyoldalban levő borospincékben is mulatoztak.

A szegedi boszorkánypererek szereplői vallomásaikban elég sokszor emlegetik a Gellérthegyre való járást, azonban nem állítják teljes határozottsággal, hogy mulatságot tartanak, inkább valami különös összejövetelre következtethetünk szavaikból, amelyről a résztvevők nem szívesen beszélnek. Hisen Borbála (Dancsó Jánosné) 1728 júniusában vallotta Szegeden, hogy »mikor béesküdtették Sárhegyen, Gyöngyösön a boszorkányok... táncoltak s vigadtak... És Gyöngyösről Sz. Gellér hegyire jártak.«¹⁸⁾ Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: *Miért jártak Szent Gellért hegyére, ha a gyöngyösi Sárhegyen táncoltak?* Kovács Pál koldusbíró, kit szintén boszorkánysággal vádoltak, vallja, hogy »sánc árkon kívül a szőlők között, Szt.-Margit partján, császár majorján kívül, egy kis dombocskán ettek, ittak, táncoltak.«¹⁹⁾ Dancsó János azt vallotta, hogy »Sámbékon, Pest elején, nagy halomnál« esküdött fel az ördögnek,²⁰⁾ özvegy Dani Jánosné pedig »Vaskapu mellett, Bujákon.«²¹⁾ Rósa Dániel, a boszorkányok kapitánya szerint »legtöbbet Öthalomnál szoktak volt összegyűlni és Vaskapunál.«²²⁾ Koncz Sárának kényszervallomása szerint az ördöggel szövetsége »Sz. Gellér hegyén lett. Öt esztendeig kellett volna neki tanulni Sz. Gellér hegyén«,²³⁾ azonban ez nem lehetett nagy elfoglaltság, mert Széll Zsuzsanna szerint »háromszor szoktak Sz. Gellér hegyére menni. Sz. György, Pünköszt, Sz. Luca napján.«²⁴⁾ Ez a Gellérthegyre való járás nagyon fárasztó lehetett. Tóth Mátyásné, Rácz Sára vallotta a következőket: »Egy deáknak asztalt tartván az házánál, ki nagyon fáradzott volt és erőtlenségben elsárgult, kérdezvén tőle az pajtása, hogy frater rosszul vagy te. Akkor megvallotta és reá is esküdött, hogy Molnár Ilona őtet szent Gellért hegyire hordozta. Akkoron mind a ketten reája támadván, mért cselekedted ezt Molnár Ilona? Azután mindjárt megszűnt a hordozástul.«²⁵⁾ Molnár Ilona arra a kérdésre, hogy »hordozta-e az deákot Szent-Gellér hegyire«, 1737 július 30-án azt vallotta, hogy »Szandáné hordozta volna az ő képében.«²⁶⁾ Érdekes, hogy a vallomás határozottan a deák hordozásáról beszél. A nép több változatban ismeri ezt a történetet, hol Kovács, hol Kádár vagy Csizmadia két legénye a szereplő.²⁷⁾

A vallomásokból tehát biztosan következtethetünk arra, hogy a Gellérthegyre való járás és a Gellérthegyre való hordozás nem magára Szent Gellért hegyére vonatkozott, hanem bármely olyan dombra, halomra, hegyre, hol olyan jellegű összejöveteleket tartottak, mint valamikor Szent Gellért hegyén. Ezt a mulatságjellegű összejövetelt, mely ritkább volt, mint a szokott összejövetelek, nevezték Gellérthegyre való járásnak,

Gellérthegyre való hordozásnak. Nem állítható, hogy ezeken az összejöveteleken ugyanazok a szertartások történtek, ugyanazok az események, mint a szokásos boszorkányorgiákon, amelyeket a vallomások élénken részleteznek. A vallomások nem beszélnének szűkszavúan a Gellérthegyre való járásról, ha a sabbatnak lenne tartozéka.²⁸⁾ A lóvá változás pogány tor, áldomás csökevényére, vagy jelképére utal;²⁹⁾ a szerelmi képzelődések hatása sem tagadható.³⁰⁾

Szlovenics Mihály ügyész a szegedi boszorkányperekben a büntetés kiszabásánál Carpzovius Benedek Praxis Criminalis I. r. 49. címére, Vivius I. r. 172., 173. címére, V. Károly császár törvényének 109. fejezetére, tehát idegen kútfőkre és törvényekre hivatkozott. Magyar törvények a boszorkányok ellen nem voltak.³¹⁾ Reizner megfigyelte, hogy a kérdések teljesen egyezők minden személy vallomásánál, s így természetes, hogy a feleletek is lényegében megegyeznek. Szerinte »bár kiderült az, hogy a vádlottak némelyike bizonyos babonáskodást, helyesebben mondva kuruzslást űzött, de erre vonatkozó babonás és boszorkányos nézeteket és hiedelmeket nem ők maguk alkották maguknak, hanem a tudós könyvekből olvasva a vizsgálatokat szorgalmazók felvilágosításai, magyarázatai és tanácsai útján adattak a vádlottak tudomására.«³²⁾ Reizner érvelése gyenge, mert a vádlottak a börtönbejutás előtt követték el a terhükre írt cselekményeket. Reizner is elismeri, hogy valami gyanúsításra alkalmas működést kifejtettek a vádlottak.³³⁾ Épp ezért óvatosan kell kezelnünk merev elzárkózását a babonák további elemzése előtt: »A vallomásokban rejlő mythologiai elemeket ősi vagy pogány eredetűeknek tekinteni nem lehet.«³⁴⁾

Valószínű az, hogy felülről szivárgott lefelé a boszorkányokra vonatkozó hiedelmek egyrésze,³⁵⁾ azonban tagadhatatlan, hogy keveredett olyan elemekkel, amelyek élő, a pogánykorból fennmaradó hagyományok, magyar hagyományok lehettek. Ezek a külföldről érkezett hagyományokkal ellentétben szűkszavú töredékek, homályos utalások, amelyeknek megfejtése az élő néphitből a lehetetlennel határos, mert bizonyító erejű történeti adataink nincsenek. A magyar nép erkölcstörténete máig is megráttalan,³⁶⁾ s alapvető kutatások nélkül a boszorkányhitnek a nép nemi és szerelmi életére utaló mozzanatait elhamarkodott dolog volna behatóan magyarázni.

*
»... Mely hegy azért mondatyk zent gelyert
hegenék mert regen az hegynek alatta evletevt
volt meg zent gelyert az hegyetlen kemeny pogan
magyaroktól.«

Margit-legenda.³⁷⁾

A Szent Gellért hegye elnevezés eredete ma közismert, azonban 1847-ben Pados János székesfehérvári szentszéki jegyző egy hírlapi cikkében arra utalt, hogy valamikor »talán kérni fognak bővebb adatokat annak bebizonyítására, hogy szent Gellért hegyét a keresztény magyarok mindenkor így nevezték.«³⁸⁾ Bár eddigi adataink alapján az elnevezés oka semmiképpen sem vitatható, vissza kell térnünk Szent Gellért korára, korának nagy eseményeire, a magyar fajiság és a kereszténység évszázados küzdelmére, mert a nép hagyományai ezekre is utalhatnak. Alaposan meg kell ismer-

kednünk a Gellérthegy multjával, pogánykori multjának történelmi emlékeivel, hogy a hozzáfűződő, pogánykorinak látszó boszorkányhiedelmet mélyebben elemezhesük.

Nagy Lajos értékes fejtegetései szerint az őskor folyamán — ide számítva a római uralom korába átfutó La Tène kultúra időszakát is — az Ördög-árok mocsaras környéke a Gellérthegy alján levő dombos, erdős vidékkel együtt szinte vonzotta a primitív népeket, mert a létfeltételeket bőven szolgáltatta megélhetésük számára. Az őskori vermek ételhulladékaiból a kagylóhéjak, teknősbékapáncélok, halszálkák a mocsaras vidék vizének, — a szarvascsontok, vaddisznóagyarak pedig a dombvidék erdejének a primitív ember által felismert fő élelmezési lehetőségeire mutatnak.³⁹⁾ A bronzkorbeli lakottságról is vannak szórványos emlékek.⁴⁰⁾ Későbbi leletek arra mutatnak, hogy az eraviscus törzs mint nyugatról jövő honfoglaló rátelepedett az illir-pannon őslakosságra és új kultúra átvetelére kényszerítette. A tabáni ásatásoknál előkerült kelta putrilakások, tűzhelyek s a polgári település egyéb hagyatéka nem választhatók el az eraviscus néptörzs kultúrájától. A törzsnek erős vára állott a Gellérthegyen. A hegy déli részén megtalálták a falak egyes részeit. Apróbb ásatások ugyanazt a kerámiát hozták napfényre, amit a tabáni ásatások. A gellérthegyi kelta erődítmény ellátta a környék védelmét. Abból a körülményből, hogy a Gellértfürdő környékén római korbelti téglákból és kövekből rakott nagy falakat is találtak, arra következtethetünk, hogy a római korban a hegy lábánál másik erőd is állott, amely tabáni társával ezt a fontos átkelő helyet két irányban biztosította.⁴¹⁾ A Gellérthegyen — főleg a déli lejtőjén — laktak a legelőkelőbbek, itt volt temetőjük. Ugyanitt előkerült egy kelta szentély is,⁴²⁾ úgyhogy a helynek ősrégi időktől lakott volta nem vitatható.

Révhelyi szerint a Pannonia belsejét elzáró budai hegykoszorún keresztül vezető utak a tabáni völgykatlanba torkoltak az ott keresztülfolyó széles árok mentén,⁴³⁾ mely ott jutott el a Dunához, ahol a Duna legkeskenyebb, ahol tehát a legkönnyebb az átkelés a nagy vizen.⁴⁴⁾ A hely fontosságát a honfoglaló magyarok is felismerték. Valószínű, hogy Árpád e völgygel szemben kelt át seregével a Dunán, s hogy Anonymus ezt az átkelő helyet nevezi *Magyar-rév*-nek.⁴⁵⁾ A magyarok mindenkor előszeretettel szállták meg a nagyobb folyók mindkét partját. Hirtelen támadások ellen így védekezhetek legkönnyebben, s a halász-révész mesterségnek is ez a települési mód kedvezett legjobban.⁴⁶⁾ A jobbparton megvolt még egy városka, amelynek lakói mészégetéssel foglalkoztak, amelyhez a Naphegyről és a Gellérthegyről hordták a követ. A mészkemence ősi magyar neve *pest*.⁴⁷⁾ A mai Pest nevét ily módon nyerte a mai Tabán helyén feküdt kelta eredetű településtől. A mai Pest volt a népesebb, a magyar település, holott éppen a tabáni rész szerencsés fekvése és természeti adottságai határozták meg magának Pest városának a helyét is.⁴⁸⁾

Révhelyi szerint Pest fontos szerepét igazolja, hogy a szemben levő Gellérthegyet sokáig *Pesti-hegynek* (mons Pestiensis), a tatárjárás után benépesedett Várhegyet *Pesti-Újhegynek*, a felépített várat pedig *Pesti-Újhegyi várnak* (castrum novi montis Pestiensis) nevezték.⁴⁹⁾ A második kereszties hadjárat után tömegesen bevándorolt és letelepedett németek⁵⁰⁾ már *Creynefeld*

néven emlegetik Kispestet, mely elnevezésnek eredetére és a magyaros *Kelenföld* megjelöléssel való kapcsolatára még ma sincs elfogadható magyarázatunk.⁵¹⁾ Okmányyszerűen a települést nem *Kelenföldnek*, hanem *Pestnek* nevezték. Kisebb területénél fogva megkülönböztetésül a nagyobb vagy régibb Pesttől (maior Pest, vetus Pest, antiqua Pest) *Kispest* (parvus (?) vagy minor Pest) névvel jelölték meg a Duna jobb partján levő települést. Ezt az elnevezést találjuk a XIII. század elejétől kezdve Mátyás király uralkodásáig, pedig akkor már régen mint Buda várának alsó városa szerepel (paroch. s. Gerardi de suburbio oppidi Budensis alias novi montis Pestiensis). Kispest tehát a mai Belvárossal szemben levő partvidéken volt, ahol a lebontott tabáni városrész terült el. A település, mint a két part azonos elnevezése is mutatja, elsősorban révhely volt (portus Danubii, portus Pest).⁵²⁾

Szerintünk a hely elnevezésének érdekes fejlődését a hely fontos, átkelésre alkalmas jellege, a rév határozza meg.⁵³⁾ Őseink letelepedtek a mai Pest helyén, a síkságon. Mivel ez a település nem csak törzsi szálláshely volt, hanem jövő-menő kereskedőnépek megállóhelye is, nem a nemzetség(fő)ről nevezték el. Földrajzi jellegzetesség és fontos hely az egész környéken csak a révhely volt, ezt kellett meghatározniok, hol van. Ha a budai oldalról néztek át Pestre, jellegzetességet nem láthattak, ha pedig Pestről néztek a budai oldalra, éppen szemben volt velük a Gellérthegy mészégető kemencéinek feléjük ásitó torka. A rév tehát a pestekhez, a kemencékhez vezető rév volt: a *pesti rév*! A jövő-menő, sokféle nép előtt így alakult át a síkságon levő helység neve Pestté. A Kispest név fejlődése teljesen a nagyobb és a kisebb helység között levő különbözőség megjelölésére vonatkozott és nem a kemencék nagyságára.

Melich János újabb kutatásai szerint a pest köznévnak a magyarban nemcsak *kemence*, hanem *verem*, *barlang*, *kőszál*, *hegy*, *kőszikla* jelentése is volt s részben van ma is.⁵⁴⁾ A németek a magyar *pest* szóból fordították az *Ofen* szót, azonban ez a körülmény nem határozza meg pontosan a hely névadásának a szemléletét, mert a német *Ofen* szó a magyar *pest* szó jelentésének fejlődésével azonos fejlődésen ment át. Ily módon feltehető az is, hogy nemcsak a hegyoldalban levő *kőfejtők*, *kőbányák*, *mészégető kemencék*, *barlangok*, hanem maga a *hegy volt a rév meghatározója*, hogy magát a Gellérthegyet hívták *eleinte Pestnek*, *kősziklának*. A rév volt a *Pest* nevű hegy mellett levő rév: a *pesti rév*! A hegy *Pest* elnevezése elhomályosult: a *pesti rév* mellett pedig megnőtt a település, s a rév nevéből magyarázták a helység nevét, holott a rév neve a hegy nevére utalt. A *pest* szó *kemence* jelentése a reális elnevezés, a többi elvonás, későbbi fejlődés eredménye. Nincs okunk feltenni tehát mindezen körülmények ismeretében sem azt, hogy nem a *kemence* jelentés volt az eredeti a hely elnevezésénél, mert a *verem*, *hegy*, *szikla* jelentések magának a mészégetésnek a megszűnte után fejlődhettek csak ki, amikor a barlangoknak, vermeknek kemence-szerepe valójában már nem volt. Éppen ez teszi bizonyossá azt, hogy a *Gellérthegynek a mészégető kemencékről volt eredetileg Pest a neve*. Ha a *kőszikla*- vagy *barlang*-jelentés értelmezésével adták volna a hegynek a *Pest* nevet, az nem szállt volna a helységre a kemencék megszűnése után, amelyek a rév mellett keletkeztek. A települések fontossága egyre nőtt. A városka lakói az áruforgalom hatása alatt élénken kezdtek fuvarozással, majd kereskedéssel foglalkozni; a régi

romok, a kemencék érdekessége és fontossága már a kezdet kezdetén csökkent.⁵⁵⁾ A pesti rév két oldalán levő élénk helységről a révnek nevet adó hegyet Pesti hegynek kezdték nevezni.

A Gellérthegy tehát a természet által nyújtott kedvező természeti és közlekedési viszonyok folytán ősidők óta fontos hely volt, s mint ilyen ismertebb, emlegetettebb, mint olyan helyek, amelyeknek ilyen jelentőségük nem volt. *A hely jelentőségével magyarázható az, hogy elnevezése a magyarság megjelenése után rövid időn belül több alakban jelenik meg.*⁵⁶⁾ A földrajzi nevek ekkor még nem hivatalos rendelkezések folytán, hanem valami erősen élő, vagy újból felelevenített hagyomány hatásaként keletkeztek.

A Bécsi Képes Krónikában a Gellérthegy Szent Gellért vértanúságának leírásánál mint *Kelen-hegy*, vagyis *Kelenföld hegye* néven említetik (Et everterunt currum eius in ripam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius, in biga positum, de Monte Kelenföld submiserunt).⁵⁷⁾ A kelenföldi területnek, illetve a mai Tabánnak a neve *Alhévíz* is volt, megkülönböztetésül a *Felhévíz* (Császárfürdő környéke) forrásvidékétől. Sokáig használták azonban a *Szent Gellért helység*, vagy városrész elnevezést is *az itt állott korai XII. századi híres templomáról, mely a vértanuhalált halt püspök emlékére épült.*⁵⁸⁾ Kétségtelen, hogy a Gellérthegy-elnevezés Szent Gellért püspök és vértanu halálának helyére utal. Igen sok helység nálunk is temploma védőszentjéről nyerte nevét a középkorban.⁵⁹⁾ A Gellérthegy alján levő híres templom neve és a hozzáfűződő események nevezetessége feledtették a hegy és a helység régi nevét. A városka több ízben elpusztult, nevét elfeledték, s újjáépítésekor a települők új nevet ragasztottak rája. A hegy komolyan és szilárdan helyén maradt a történelem viharában: a hegy neve az élő hagyomány. Őrizte és őrzi a pogány magyarság halódó erejű és a kereszténység diadalmas harcának emlékét.

Sebestyén Gyula szerint »a boszorkánykodás és ennek gyanuja mindenhol és minden időben az illető népek pogány emlékekkel telített naiv hitében gyökerezett.«⁶⁰⁾ Az első térítők az egyház tanításait minden népnél művelődési viszonyainak megfelelően átformálták, hogy megértethessék a néppel a kereszténység magasztos eszméinek fényében pogány szokásainak, ősi hagyományainak hiábavalóságát. A lélek, a gondolkodásmód átalakulásának folyamányaként egész sereg olyan fogalom keletkezett, amelynek helyenként az ősi pogány szokásokhoz viszonyítva más-más értelme volt.⁶¹⁾ Minden pogány szertartásnak lényeges alkotó eleme az öröm, a mulatozás, a keresztény értelemben szilaj dorbézolás, vad, féknélküli élvezete a földi örömeknek. Az embert ősidők óta az asszony csábítja mérhetetlen bűnök elkövetésére. Az asszony egyenes összeköttetésben áll a gonosszal, érti furfangos praktikáit.⁶²⁾ Ezt a régi gondolatot számtalan példa, história jellemzi, s ennek a régi gondolatnak szülötte a boszorkány is.

A középkori keresztény egyház tudatos Isten-ördög ellentét-keresésének és térítő politikájának következménye Ipolyi szerint az a körülmény is a boszorkányhit kifejlődésénél, hogy a kereszténység megismerésével a keresztény vallás új követői közül sokan cselekedték a gyógyítást, a bajoktól való megszabadítást azokon a módokon, azokkal a rítusokkal, amelyeket előbbi hitük hagyományos tisztelete nemzedékek hosszú során át itatott lelkükbe.⁶³⁾ Ezek a cselekvések tiltott módon, titokban történtek,

s idővel a tiltottság és a titokzatosság következtében a keresztény tanítá-
soknak a rosszról képzett fogalomköre is hozzájuk tapadt.

A nagysárrétek mondják, hogy azelőtt a bábák is boszorkányok
voltak. Akire megharagudtak, annak megrontották a gyermekét. Ma
csak az orvosok miatt nem merik gyakorolni gonosz mesterségüket.⁶⁴⁾
A nép a bábát az ördög cimborájának, boszorkánynak tartotta, aki nemcsak
segíthet, de árthat is, ha megbántják. Ezért a többi gyermek születésénél
nem merték cserélni és később is igyekeztek jóbarátságban lenni vele.
A bábának segítő társai a tudósasszonyok (sage-femme, lat. saga), a min-
denhez értő, bábáskodó falusi vénasszonyok, a női samánok korcs utódai.
Főtudományuk szerint lehetnek: füvesek, kenők, csontrakók, nézők,
bűbajosok, öntők, csinálók, halottlátók stb.⁶⁵⁾ A nép a bábák népies
életteni tudását könnyen összetéveszthette a boszorkányok bűbajos mester-
kedésével azért is, mert régebben a javasasszonyok kérkedtek különleges
kuruzslásaik hatásával.⁶⁶⁾ Ha dicsekedésük, kérkedésük munkát, üzletet
nem eredményezett, szitkozódásuk könnyen tűnhetett a gonosszal való
cimborálás bizonyítékának. Az orvoslással összefüggő hiedelmekben szám-
talan olyan utalás van, amely a pogány vallás képzeletének felhasználásával
gyógyító samán működésére utal.⁶⁷⁾

Szücs Sándor megfigyelése szerint a Nagysárréten, Bucsa, Zódony,
Ösvénytető, Középér, Vészszeget, Csarna, Ferendek-gát környékén fel-
tűnően sok a boszorkányos-babonás mende-monda. Szerinte ennek az lehet
az oka, hogy az e tájra eső Kemény-sziget és a rét apróbb szárazulatai
a török-tatár időkben fő búvóhelyei voltak a környék népének. Érdekes
még szerinte, hogy a bihari rész legemlegettebb boszorkányai az öregek
vallomása szerint a Kúnságból ideszármazó családokból kerültek ki.⁶⁸⁾
Szerintünk Szücs megfigyeléseinek értelme az, hogy olyan területeken,
amelyek jó búvóhelyek voltak, amelyeken az új vallás terjesztőinek az
áttekintés és ellenőrzés nehéz volt, a nép tovább hódolt a pogány istenek-
nek. A keresztény papok és hívők előtt nem volt ismeretlen ezeknek a rejtett
helyeknek pogány értelmezése, titkos szertartásokat szolgáló volta. Ezekből
a suttogva emlegetett ismeretekből fejlődött ki egy-egy hely boszorkányos
voltának mende-mondája, amely azután beolvadt a nagy, általános boszor-
kányhiedelem tömegébe. A kunok később keresztelkedtek meg, mint a
magyarok, tovább élt tehát köztük a pogány hitvilág egyes szertartásainak
igazságába vetett hit is, tovább áldoztak, toroztak; faji szokásaiknak eset-
leges eltérései is növelték a távolságot pogányos műveltségük és a magyar-
ság mind mélyebben keresztény műveltsége között. Ezeket a pogányos
vonásokat rögzítette meg a kereszténység a boszorkányság gyűjtőfogalma
alatt.

A magyarok pogány áldozóhelyeként a XI. század végén fák, kövek,
források és kutak szerepelnek.⁶⁹⁾ Az osztjások nagy gondot fordítanak ma
is arra, hogy szent helyeik szép és magas fekvésű helyeken legyenek, ahol
igen nagy fák vannak és a növényzet rendkívül dús.⁷⁰⁾ Finnországban
kedvelt áldozóhelyek voltak a hegyek. Hämében egy hegy csúcsán nagy
kőhalmaz van furcsaalakú kövekből, amelyek valaha oltárkövek voltak.⁷¹⁾
A finnországi lappok a főbálványt magas hegyre állították, hogy mindenki
jól láthassa.⁷²⁾ Van olyan útleírás, amely azt állítja, hogy Szibéria minden

népe, minden fajtája sziklákat és fákat imád.⁷³⁾ A vogulok és osztjákok isteni tiszteletben részesítették a magas hegyeket és sziklákat, kivált azokat, amelyeknek csúcsos tetejük volt, amilyen az ő csinált bálványaiknak a feje.⁷⁴⁾ A kőbálvány és a kőoltár között primitív fokon igen kevés a különbség. Az áldozókőben gyakran maga az isten rejlik; a szent hegyek közül sokat isten gyanánt imádtak valamikor.⁷⁵⁾ Krohn elmondja, hogy a keresztény papok igyekeznek a pogány szokásokat követő finnugor népek szent helyein templomokat, temetőket, kápolnákat állítani, az áldozófákra szent képeket aggatnak.⁷⁶⁾ Ilymódon adnak a pogány szokásnak keresztény tartalmat.

Bán Aladár szerint »a sziklás Gellérthegy is bizonyára szent volt; ezért választották Gellért püspök kivégzési helyének, s ezért tartotta a nép a legújabb időkig a boszorkányok gyűlőhelyének.«⁷⁷⁾

Feltehető tehát, hogy a Gellérthegy vonzó, különös és kiemelkedő alakja révén a magyarság előtt is szent hely lett, s mint általában a nevezetesebb szent helyekre, messze földről gyűltek ide az emberek. Csodálatos gyógyulások történtek, emlegetett, ismert hely volt, s mint forgalmat, mozgást előidéző hely, kereseti lehetőséget is jelentett. Ehhez a nevezetességhez hozzájárulhatott az is, hogy az ősi lakosság által felállított épületek romjait, kőoltárokat találtak itt az új települők; nagyobb szentélyeket is épségben lelhettek. A megmaradt ősi lakosság kelta eredetű ceremóniái és hiedelmei is keveredhettek az ősi hagyományokkal a hely révén.⁷⁸⁾ Sopron megyében a Fertő, vagy az Ikva partján állott valamikor a nagy áldozati oltár, az egykő (=szent kő). Emlékét mai napig *Hegykő* falu neve őrzi. A *Szentkő*-t jelentő *Egykő* nevet a községnek a középkorban még teljesen világos magyar nyelvhasználat és értelmezés hatását magánviselő német neve — a magyar név szó szerinti fordítása — *Heiligenstein* igazolja. Ez az Ikvaparti egykő még talán avar maradvány lehetett, de az sincs kizárva, hogy maguk a magyarok létesítették áldozataik bemutatására.⁷⁹⁾

A Pesten letelepült magyarok élénken résztvettek a nyugatról az átkelő helyen keresztül érkező áruk továbbszállításának munkájában. A mai Tabán, a tulajdonképeni, de a kisebbik Pest helyén maradhettek őslakók, akik néhány idetelepült magyar fennhatósága alatt állandó jellegű épületek emelésére tanították gazdáikat. A Tabánban mindig szegényes házak állottak, az előkelők, a jobbmódúak a mai Vár területén telepedtek meg.⁸⁰⁾ A hódító, a magasabbrendű nép elkülöníti magát a leigázottól, s már a magyarság letelepedése idején kialakulhatott ennek a településnek ilyenféle értelmezése, illetve értékelése. A hely forgalmassága folytán sokféle rendű-rangú, a magyarsággal nem egyértékű kereskedő, vándorló nép választott itt magának átmeneti szállást.⁸¹⁾ A kereszténység diadala után pedig szorulhattak ide a pogánysághoz húzó magyarok, akiknek a keresztény életforma diadala következményeként társadalmi helyzete lényegesen leromlott. A hegy alkalmas volt arra is, hogy titokban itt hódoljanak pogány szertartásokkal ősi isteneiknek, azonban arra nem gondolhatunk, hogy Gellértet tudatosan — áldozat bemutatásaként — végezték volna ki éppen ezen a helyen.⁸²⁾ Láttuk, hogy megjelenésének váratlan volta robbantotta ki a véres események sorozatát. Pogá-

nyok, »boszorkányok« gyűltek itt össze, hogy pokoli orgia közepette örüljenek a kereszténység egyik vezéregyénisége halálának. András herceg a történetek után bizonyára törekedett arra, hogy ez az esemény azok előtt, akik a nyugati műveltség előnyeivel akarták boldogítani fajtájuk, a magyarság sorsát, a véletlennek legyen tulajdonítható. A pogány vezetők meghökkentek Gellért váratlan hódoló megjelenésén, s megkezdődött a harc, de a hercegek, különösen András, nem akarta azokat bántani, akik meghódolási szándékkal közeledtek feléje. István király nagy egyénisége lenyűgözve tartotta még ellenfeleit is és Gellért tudásban, erélyben, hatalomban a nagy királynak mindenképpen méltó munkatársa volt. Munkája semmiképen sem azonosítható a magyarság faji sajátosságainak megsemmisítésére törekvés gondolatával.⁸³⁾

Lőrinc csanádi püspök idejében (1083—1113) arra mutatnak a források, hogy a pogánysághoz való ragaszkodás még nem szűnt meg végképen. Szent László elrendelte, hogy »aki pogány szertartás szerint kutak, fák, források és kövek mellett áldozik, egy ökörrel váltsa meg bűnét.« Az esztergomi zsinat szerint (1095—1116) pedig »senkise merjen pogány szertartást gyakorolni. Aki pedig ezt teszi, ha előkelő, 11 napig vezekeljen erősen, ha közember, 7 napig, de veréssel.« E büntetések enyhésége sejteti, hogy a pogányság órája lejárt: az egyház alig vetett ügyet rájuk. A magyarság egy évszázad alatt átalakult nyugati néppé.⁸⁴⁾ »A régi pogány hit elkeseredett makacs hívei, számban megfogyatkozott bús pásztorok, a hegyek ölen, erdők sűrűjében, puszták sivár homokján, szent fáik, áldó kutaik mellett még évtizedek múlva is áldoztak istenüknek és varázshatalmú szellemeiknek, de az új hittel szembeszállni már nem volt erejük.« Ilyen titkos és tiltott cselekedetek emlékét őrző hely volt a Gellérthegy sziklával telehintett és fákkal sűrűen benőtt hatalmas területe is.

A keresztény gondolat fokozódó diadalát mutatja, hogy Gellért halála után maga a nép avatta szentté (canonisatio popularis): szentnek nevezte és annak tisztelte.⁸⁵⁾ Erdélyi László szerint Szent Gellért holtteste I. András király idejében 1054-ben került át a kanonizálás ünnepélyességével Pestről Csanádvárba.⁸⁶⁾ A vértanu tisztelete aztán végigkíséri egész történelmünket: vértanuságának napja ünnep volt mindig. László király óta böjtöt is tartottak e napon, hogy a pogányok vad kegyetlenkedését kiengeszteljék. Monostorokat és templomokat emeltek tiszteletére. Híre mindig növekedett: alig volt templom, ahol külön oltárt ne szenteltek volna neki a jámbor hívők buzgó fáradozással és imádsággal.⁸⁷⁾

Az 1358-ban készült Képes Krónika 47. fejezete az első forrás, mely azt mondja, hogy ott, ahol Szent Gellért kiszenvedett, templom épült. Valószínűtlen azonban, hogy a templom pontosan azon a hegyen épült volna fel, ahol szétzúzták a sziklák a szentnek a fejét, mert akkor maga a templom is, mint ahogy a szikla, a Duna áradó habjainak lett volna kitéve. A Gellérthegy bércé alatt a lehulló sziklák veszélyeztették volna az épületet és a templombajárókat. A hely is szűk templom számára. Minden körülmény azt bizonyítja, hogy a templom nem a parton volt.⁸⁸⁾

Ezért Némethy szerint a helynek olyanforma meghatározása, hogy a templom ott volt, ahol Szent Gellért kiszenvedett, általánosságban van véve, úgyhogy a helységet kell alatta értenünk. *Kelenföld* (villa Kelenfeld)

vagy más néven *Kispest* (minor Pest) helységnek a plébániatemploma Szent Gellért tiszteletére volt szentelve. Egyik plébánosának pecsétnyomója a Nemzeti Múzeum birtokában van. Kőrirata: S. GERHARDI PLEBANI SCI GERH.⁸⁹⁾ 1391-ben egy jogvitával kapcsolatban szerepel a Gellért-egyház plébánosa (Plebanus Ecclesiae S. Gerardi sub monte Pestiensi).⁹⁰⁾ A Szent Gellért vértanu püspök emlékezetére emelt templom tehát a Gellérthegy északi részén elterülő városrészben volt valamikor. Mivel a templom plébániatemplomként szerepelt, Némethy szerint a legvalószínűbb az, hogy a mai tabáni templomok egyike áll a régi Szent Gellért templom helyén. A Gellérthegy alján előkerült XI—XII. századi leletek III. Béla udvari műhelyének stíluskörébe tartoznak, s arra a templomra utalnak, amely ezen a környéken épült valamikor Szent Gellért emlékezetére.⁹¹⁾ Gárdonyi Albert szerint »az a templom, amelyre a Gellért-legenda utal, a mai Döbrentei-tér környékén a tatárjárás előtt Kispest, más néven Kelenföld temploma volt, amit az is bizonyít, hogy ezt a templomot utóbb Szent Gellértről nevezték el.«⁹²⁾ Kelényi szerint a mai Tabán Boldogságos Szűz-temploma az a hely, amely egy 1236. évi okmányban »ecclesia B. Gerardi martyr is de parvo Pest seu Cremfeld« néven szerepel. Ha tehát Szent Gellért egyházáról tesznek említést, ez csak azt mutatja, hogy a tabáni Szűz Mária templomot ebben az időben Szent Gellért egyházának nevezték. Szent Gellért temploma sokáig tartozott a szent helyek közé, amelyeket a felgyógyultak fogadalomból felkerestek.⁹³⁾ Jovius szerint hasznos volt Szent Gellértet a dögvészeseknek segítségül hívni, amit képek és felfüggesztett adományok mutattak.⁹⁴⁾

Kegyuraságát IV. Béla király a bélakúti ciszterciéknek adományozta. Az 1236. évi adománylevél szerint Szent Gellért templomának fiókegyháza volt a sasadi és az őrsi templom.⁹⁵⁾ Rupp nem tudott semmit kinyomozni arról, hogy a törökvilág előtt milyen volt a Gellérthegy és környéke.⁹⁶⁾ Nagy szőlők lehettek erre.⁹⁷⁾ A hegy alján volt a szegényes kis város. Itt volt a templom, melynek alapítója maga András király volt.

A templom sorsa nem követhető nyomon; valószínű, hogy a török betöréskor pusztult el.⁹⁸⁾ Az elpusztult templom köveiből a jezsuiták 1715-ben kálváriát építettek.⁹⁹⁾ Ez fejlesztette ki a hagyományos gellérthegyi búcsút, amely már az 1830-as években is nagy tömegeket vonzott a Gellérthegyre.¹⁰⁰⁾ Egyébiránt még a XVIII. század elején volt Budán egy Szent Gellértről elnevezett kápolna, Batthyány Zsigmond esztergomi érseknek a budai kiváltságolt plébániában 1732 december 31-én tartott kánoni vizsgálata szerint.¹⁰¹⁾

Szent Gellért iránt ma is él a kegyelet. Minden magyar ember tudja, hogy ő volt Szent István király egyik leghasznosabb, fáradhatatlan, ére-nyekkel és akaraterevel telített munkatársa.¹⁰²⁾ Sok tekintetben az ő fáradozásának köszönhető a magyarság nyugati kultúrája. *A nagy körben ható, eleven erejű férfiről elnevezett hegyhez fűződő hagyományok azonban ellenfelei emlékéből is őrizhetnek számunkra néhány halványan utaló vonást a multa.* A tiszteletére épült templom arra utal, hogy halálának az egyház nagy fontosságot tulajdonított, a szent tisztelete pedig azt bizonyítja, hogy személyének a nép előtt nem mindennapi jelentősége volt. *Szent Gellért hegyének pontos és szabályos megnevezése olyan hagyományokban,*

amelyekben a szent neve már meglehetősen eltorzult, a hagyomány régiségét bizonyítja. Mivel a boszorkányhit bonyolult eredetkérdése miatt következtetésünk bizonyosra nem vehető, csak feltételesen állíthatjuk azt, hogy a Gellérthegyre való járás Gellért gyilkosai, a pogányság makacs védelmezői, elszánt harcosai, fanatikus sámánok, ősök tiszteletére pogány módon bemutatott áldozatok burkolt emlegetése, amelynek első hiteles adatai idején, a XVII. században már tudatos emléke nem volt. A közbeeső időből azonban nincsenek adataink, amelyek bizonyítanák ilyen hagyományok létét, s ezért ez az eredmény vitatható.

*

»... Plock Berg so daher den Namen hat
weil vor Zeiten ein Plock-Haus alda gestanden
aber besser S. Gerhards Berg sich Nennet.« 1733.¹⁰³⁾

A Brocken nevű hegy általában a XVII. század óta szerepel mint a boszorkányok gyülekezőhelye a német néphagyományban és mint ilyen legtöbbször Blocksberg néven említik. A Brocken a Harz-hegység legmagasabb csúcsa. Messziről látható és feltűnőek tetején a különös alakú felhőképződmények. Kopár, fátlan csúcsán hatalmas sziklák éktelenkednek. Közöttük fakad egy állítólag soha ki nem apadó forrás. Ezen a helyen történnek a néphagyomány szerint azok a különös események, amelyek az egész világon ismeretesek. A különös alakú barlangok alkalmasak voltak arra, hogy ezt a helyet ősidőktől fogva haragos szellemek gyülekező helyének, elátkozott hegynek tekintsék. A hegynek a neve a régi lakosok között mindig Brocken volt. A Blocksberg elnevezés a Harz-hegységen kívül Németország igen sok vidékén használatos. Mindig elátkozott hegyekre használják, amelyek rossz szellemek gyülekező helyei.¹⁰⁴⁾

Siklóssy szerint »a német a Blocksberg kifejezést Boszorkányhegy értelemben használja, tehát a német telepések azért nevezték el a Gellérthegyet Blocksbergnek, Boszorkányhegynek, mert gyanús jelenségeket, sötétben bujkáló embereket láttak a hegy környékén. Ezek a jelenségek a boszorkányos hitet jogosulttá tették.«¹⁰⁵⁾ Ezért aztán nem tartja fontosnak, hogy mikor kezdték el a Blocksberg nevet használni, pedig szerintünk igen nagy súlyú bizonyíték lenne ennek kikutatása, mert éppen a magyar hagyományok egykori ismerete lehetett nagy hatással a névadásra. Igen megfontolandó Katona Lajosnak az a vélekedése, hogy a hegy kaphatta e nevet azért is, mert a Harz-hegység Brocken-jéhez hasonlóan látták talán az annak vidékéről idekerült németek, vagy pedig egyszerűen azért, mert a folyóba kikönyöklő sziklatömegre nagyon ráillik a Blocksberg elnevezés. Németország különféle vidékeinek Blocksberg-jei egymástól és későbbi boszorkányos híruktól egészen függetlenül is kaphatták e nevet, pusztán alakjuk miatt.¹⁰⁶⁾

A Münchner Nachtsegen (XIV. század eleje) szerint a brochelsberg éjszakai szellemek és boszorkányok találkozóhelye (elátkozott hely), azonban ezt a körülményt nem említi egész világosan. Egy XIV. századvégi gyóntatókönyv azonban brockesberg-et teljes bizonyossággal mondja a boszorkányok gyűlése helyének. Grimm Jakab ezt a vélekedést biztos nyománál

sokkal régiebbnek tartja. Szerinte a ma is élő *Brocken*-ből lett a *Blocksberg* név metathetikus hangváltozás útján (r—l), amely a következő két adattal érzékeltethető legvilágosabban: *Broccenbergus* (1581) és *Bloccenbergus* (1588). Vélekedésétől ma sincs okunk eltérni, bár a változás okát nem ismerjük.¹⁰⁷⁾

A Blocksberg név mai alakja tehát a XVI. században keletkezett. Ebben a században égtek a boszorkányok alatt leghevesebben a gyűlölet máglyái. Ez a korszak keltette nálunk is életre a boszorkányhitet. Komáromy szerint a középkorból nem maradtak fenn adataink a boszorkányok megbüntetéséről, azonban bűnösöknek tartották őket, mert a pallosjogot adományozó oklevelekben az incantatorok, a ráolvasással igézők, a samántódok fel vannak említve a bűnösök között.¹⁰⁸⁾ A XVI. századnak csodálatosan fejlődő boszorkánymisztikája juttatta el hozzánk is a *Blocksberg* nevet. Mivel a *Szent Gellért hegye* ugyanúgy, mint Európa-szerte híres társa, a harzi *Brocken*, ősidőktől fogva pogány szertartások színhelye, az egyház nyelvén rossz szellemek, ördögök, boszorkányok gyülekezőhelye volt, a török kiűzése körüli időkben errejáró, vagy idetelepedő németek *Blocksberg*nek nevezték el. Valószínűnek tartjuk, hogy pogány szertartások nem sokáig voltak itt tarthatók a hely fontossága, kultúráltsága miatt, de azoknak egykori híre fennmaradhatott.

1495-ből való oklevelünkben, ahol a Gellérthegy oldalán levő szőlőkről van szó, a hegy neve a következőképen szerepel: »in latere *montis Sancti Gerardi*«. ¹⁰⁹⁾ Tollius Jakab, a híres utazó 1700 körül is »versus *Montem Sancti Gerardi*« megy a híres forrásokhoz.¹¹⁰⁾ 1567-ben Zyndt Mátyás haditérképén a Budát környező falvak és hegyek közül aránytalan hangsúlyozással emelkedik ki a »*Mons S. Gerardi*«. Lábánál nagy kiterjedésű sík terület húzódik dél felé. A térképen ennek a síkságnak *Cronfeld* (Kelenföld) a neve.¹¹¹⁾ 1541-ben tévesen »*Cronfeld und Sanct Gotthardperg*« néven említik együtt a kettőt,¹¹²⁾ ami arra mutat, hogy a *Szent Gellérthegy* elnevezés inkább egy másik szent nevét idézte fel, mint a *Blocksberg* elnevezést. Brabant császári mérnök résztvett az 1684-es ostromban, s emlékeiből látképet készített Budáról. Ezen a képen szerepel »*St. Gerhardt's perg*«, azonban nem jó helyen, vagy az eléje rajzolt dombok más perspektíva emlékei.¹¹³⁾ A Blaeu-atlasz térképén a Gellérthegy kis erődítményével közepén, topográfiailag híven van elhelyezve.¹¹⁴⁾ Erről, az Evva Lajos által »*gerendavár*«-nak nevezett erődről terjedt el az általánosan elfogadott nézet,¹¹⁵⁾ hogy az új német lakosság a török *Blockhaus* romjairól hívja *Blocksberg*nek.¹¹⁶⁾ A Gellérthegy elnevezésére vonatkozó régi ismereteket Katona István, a tudós jezsuita foglalta össze; »Perperam igitur aliqui sentiunt, in ipso monte, qui prius *Kelenföld*, postea *S. Gerardi*, Hungarice *Sz. Gellért hegye* dictus est, templum in ejus honorem surrexisse; nec enim templi, sed castelli, a quo Germani *Blogsberg* eundem appellat, illic rudera hodie supersunt.«¹¹⁷⁾

A Fővárosi Múzeumban egy szentképen láthatjuk a visszafoglalás utáni Gellérthegyet. A hajdani *mons Pestiensis* tetején különös alakú építmény élénkíti a kopár ormokat.¹¹⁸⁾ A Gellérthegyet uralta nemcsak Budavára, hanem Pest is: 1529-ben a nagy Szolimán itt ütötte fel sátorát.¹¹⁹⁾ Budavára birtoklása szempontjából a Gellérthegynek fontos

szerepe volt.¹²⁰⁾ Mivel 1540-ben Roggendorf innen lövette Budavárát 15 napig, a török szükségesnek látta megerősíteni, amiről Evlia Cselebi a következőket írja: »Szulejmán khán fermánja folytán a 948-ik (1541) évben Gürz-Eliasz palánkja építtetett fel. A magas szikla felett a négy tájék őrzésére és őrházul való alkalmazás végett, belülről kőépítkezésű, kívülről pedig tisztán palánkszerű szép és szilárd építmény ez, s 800 lépés kerületű erősség. Déli oldalán nyíló egy kapuja, egy magtára és két ciszternája van...« E szerint tehát egy kastélyszerű erőd volt, kettős kerítéssel, melyek közül a belső kőből épült, a külsőt pedig palánk alkotta.¹²¹⁾ Így látszik az összes látképeken is, amelyek ovális formában ábrázolják. Tényleg csak őrház volt, lényeges szerepet nem játszott. 1686-ban a felszabadító sereg egy része itt táborozott és innen támadta Budavárát.¹²²⁾ További sorsára Schams a *Blocksberg* névvel kapcsolatban utal: »Der heutige Name *Blocksberg* stammt von dem auf diesem Berge (vermutlich im 15-ten oder 16-ten Jahrhunderte) erbauten *Blockhause*, dessen Überreste erst dann ganz verschwanden, als 1812 die neue Stern-Warte da angeführt wurde.«¹²³⁾ Az ő idejében (1812) már állott a József nádor által építtetett csillagvizsgáló intézet, amely a Blockhaus helyén épült.¹²⁴⁾ A *Blocksberg* nevet a *Blockhaus*-szal kapcsolatba hozó hagyomány már legalább egy évszázados volt.

Rupp nem tud biztos adatok alapján arról, hogy milyen volt a Gellérthegy környéke (Kelenföld, Tabán) a törökvilág előtt. A XVIII. századi adatok számunkra csak annyit mondanak, hogy kórházak, fürdők, fogadók és sörházak, valamint a hajóhíd voltak ennek a városrésznek jellegzetességei.¹²⁵⁾ Olyan épületek tehát, amelyek a település kezdeteinek továbbfolytatására és nem további fejlődésére mutatnak. Mozgékony és süllyedtebb társadalmi értékű emberek gyűjtője volt ez a település mindig: a városrész képe az Árpádok óta nem sokat változott. A hegy gyűlések, titkos összejövetelek tartására nem lehetett alkalmas, bármily sok verem és barlang adott is ezekre alkalmat. A török a kert- és a szőlőkultúrát szépen fejlesztette a hegyoldalban, és a hegy tetején élő katonák vigyázó szeme nem kedvezett a boszorkánygyűlések tartásához szükséges titokzatos kellékeknek. A *Blocksberg* név megjelenése idején a hegy nem volt titokzatos, boszorkánysággal telített. A *Szent Gellért hegye* elnevezés azonban tudatosan őrizte a hagyományt, amelynek feltétlenül régebbinek kell lennie, mint a *Blocksberg* névnek. A Gellérthegy boszorkányos híre nem a *Blocksberg* név nyomán keletkezett, mert az első magyar adatok sem *Szent Gellért hegyére*, hanem a *Blocksbergre* utalának; nem a *Szent Gellért* név torzult volna (Cengellér), hanem a *Blocksberg* név. Ezzel kapcsolatban az a körülmény is fontos, hogy *nem gyűlésre, hanem csak a hegyre való járásra* utalnak a régi hagyományok. A hegy neve őrizte az elmosódó ősi hagyományt, mely a boszorkányhittel keveredett. Ha a boszorkányos hit lett volna mindig a *Blocksberg* név felidézője, nem hivatkozhatnánk minduntalan a *Blockhausra*. A német hagyomány nem terjedt túl a *Blockhausra* való emlékezésen, nem volt mélyen gyökerező, a magyar adatok sora azonban régebbi hagyomány ismeretére utal. Azt nem tudjuk, mi volt ez a hagyomány, azonban Szent Gellért halálával való összefüggése bizonyosnak látszik.

A Szent Gellért hegyére való járásnak az egész országban való régi ismerete arra utal, hogy valamikor élhetett az egész országban olyan

multság, ünnepszeg, összejövétel emléke, amelyet Szent Gellért halálának emlékére pogány módon tartottak. A hagyomány elhalt, s a hagyomány emléke beolvadt a nyugati, újabb eredetű boszorkányos mende-mondákba.

A Gellérthezhez fűződő boszorkánygyűlés emléke a töredékes népi adatokban sokkal pontosabban utal a boszorkányhit Európa-szerte közismert részleteire, mint a XVII. századtól kezdve a boszorkányperekben lelhető adatok. A XI. és a XVII. század között azonban olyan úr tátong, — mivel bizonyító adat rendelkezésünkre nem áll, — hogy ősi, finn-ugor eredetű vallási hagyományokhoz való kapcsolását túlmerész cselekedetnek tartjuk. Azt azonban kijelenthetjük, hogy magyar eredetű hagyomány, melyhez csak az utóbbi időben tapadtak idegen elemek.

Dömötör Sándor

JEGYZETEK.

¹⁾ Warga László: *A Szent Gellérthezgyűlés jövője*. Bp. 1924. 8. 1. — A szerző utal egy előadásra, amelyet a Gellérthezgyűlés multjáról tartott, azonban erről nem sikerült többet megtudnom.

²⁾ Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Bp. é. n. (A föld és élete. VI.) 312—316. 1., Szeghalmy Gyula: *Dunántúli vármegyék*. Bp. 1937. 154. 1.

³⁾ Solymossy Sándor egyetemi tanár úr szíves közlése szerint ezeltört mintegy 65—70 évvel, amikor még szőlők voltak a Gellérthezgyűlés oldalában a Gellért-fürdő környékén, egyik szőlőlőnkás említette, hogy »bizony, még most is vannak boszorkányok a Gellérthezgyűlés belsejében és azok zsinatolnak, mikor morog a föld.« Anélkül, hogy ezt az egyedülálló adatot további kutatásainkhoz kapcsolnók, a boszorkányhiedelmek keletkezésével kapcsolatban felhívja figyelmünket a Gellérthezgyűlés környékén jelentkező különleges természeti erők hatására is.

⁴⁾ Megyery Ella: *Budapesti notesz*. Bp. (1937) é. n. 79. 1.

⁵⁾ Katona Lajos: *A Gellérthezgyűlés boszorkányai*. Pesti Hírlap 1897. ápr. 18. XIX. évf. 108. sz. 36. 1.

⁶⁾ Bán Aladár: *Néhány szó őseink istentiszteletéről*. (Krohn Gyula: *A finnugor népek pogány istentisztelete* c. könyvének magyarnyelvű kiadásában. Bp. 1908. 365. 1.) Herrmann Antal: *A hegyek kultusza Erdély népeinél*. Kolozsvár 1893. 34. 1.

⁷⁾ Ezen a helyen kell köszönetet mondanunk dr. Budó Jusztin székesfővárost főlevéltárnok úrnak, aki felhívta figyelmünket az utóbbi évtizedekben közzétett levéltári anyag által a kérdés rendezésére nyújtott lehetőségekre. Itt mondunk köszönetet azoknak is, akik az adatgyűjtés nehéz munkájában segítségünkre voltak. — *Gyakrabban használt rövidítések*: Ethn. = Ethnographia — Népelet, a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata; Tanulmányok = Tanulmányok Budapest multjából. Szerk. dr. Némethy Károly és dr. Budó Jusztin; SzIE. = Szent István Emlékkönyv. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. — A kérdés néprajzi vonatkozásait részletesen kifejtem *A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben* c. értekezésemben is. (Solymossy-Emlékkönyv. Bp. 1939.)

⁸⁾ Komáromy: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Bp. 1908. 135. 1.

⁹⁾ Komáromy: id. m. 193—196. 1.

¹⁰⁾ A külföldi boszorkányperekkel való összehasonlítást sürgeti Kovács László: *A szegedi boszorkányperek* c. cikkében. Ethn. 1900. évf. 281—282. 1.

¹¹⁾ Trócsányi Zoltán: *A történelem árnyékában*. Bp. 1936. 282—286. 1.

¹²⁾ Trócsányi: id. m. 286—287. 1.

¹³⁾ Trócsányi: id. m. 293. 1.

¹⁴⁾ A madár hívőjele De Coster híres *Thyl Ulenspiegel*-jének szerencsétlen sorsú Kathelinejét juttatja eszünkbe, ki a halászsas hívőjelére ment ördögi szerelméhez éjszakánként.

- ¹⁵⁾ Sándor József: *A mult századbeli boszorkánypörökhöz*. Ethn. 1902. évf. 312—316. l.
- ¹⁶⁾ Német Phil. Dolgozatok, LII. köt. 71. l.
- ¹⁷⁾ Alapi Gyula: *Bábajosok és boszorkányok Komárom vármegyében*. Komárom 1914. 3—4. l.
- ¹⁸⁾ Reizner János: *Szeged története*. IV. 392. l.
- ¹⁹⁾ U. o. 394. l.
- ²⁰⁾ U. o. 402—404. l.
- ²¹⁾ U. o. 404—406. l.
- ²²⁾ U. o. 409. l.
- ²³⁾ U. o. 400., 411., 418—419. l.
- ²⁴⁾ U. o. 416. l.
- ²⁵⁾ U. o. 514. l.
- ²⁶⁾ U. o. 516. l.
- ²⁷⁾ Nagy József: *Bácsmezei mesék*. Ethn. IX. 139. l., Versényi György: *Felvidéki népmondák*. Ethn. VI. 233. l. és VI. 417. l. (Kis-Cétény, Nyitra m.) Magyarország Néprajza IV. 378—379. l.
- ²⁸⁾ Varga János szerint a boszorkánypörök közismert vádpontja volt, hogy a vádlott »fölgár a szent Gellért hegyre az ördögökkel mulatni, táncolni, sőt fajtalanul párosodni is.« Szerinte a boszorkány »gúzsba köti kezünket, lábunkat, megnyergel s úgy lovagol rajtunk a szent Gellért hegyére.« Úgy magyarázza a vádlottak beismerő vallomásait, hogy a boszorkánynak vélt személyek tulajdonképpen kuruzslók voltak, akik ismertek olyan szert, mely felidézte a gellérthegyi mulatság valóságának, átélésének érzetét. (Varga János: *A babonák könyve*. Arad 1877. 17—33. l.) Lehet, hogy ebben a feltevésben igaza van; ennek eldöntése az orvostudomány és a gyógy-szertörténet feladata — a periratokban van hozzá bő anyag —, azonban általánosítása a Gellérthegyre való járásról és az ott történekről a peres anyagából kihámozható kép zavaros összeillesztésének eredménye, amely eltakarja az adatokkal szemléltethető világos képet.
- ²⁹⁾ »A szalmaszálból való paripa nem lehet egyéb, mint a seprűn lovaglás párhuzama, hisz Gulielmus Alvernus (1248.) is meséli, hogy varázslók miképpen csinálnak lovat nádból és egy Grimm-től idézett ír monda szerint is nádból és fűszázból készítenek lovat.« Setälä Emil: *A Sampo rejtélye*. Bp. 1935. 9. l.
- ³⁰⁾ Siklóssy László: *A régi Budapest erkölce*. Bp. 1922. II. 66., 68., 194. l.
- ³¹⁾ Reizner: id. m. 351. l., Abai Imre: *Boszorkányégetés Szombathelyen*. Vasi Szemle, 1936. évf. 108—115. l., Csefkó Gyula: *Tüskére való*. Balassa-émlékkönyv, Bp. 1934. 45. s. köv. l.
- ³²⁾ Reizner: id. m. I. 346. l.
- ³³⁾ Tápay-Szabó Gabriella: *Szeged erkölcei a XVIII. században*. Gyoma 1933. 24—25. l.
- ³⁴⁾ V. ö. Király György: *A magyar ősköltészet*. Bp. 1921. 52. és 58. l., Karsai Géza, SzIE. III. 192. l.
- ³⁵⁾ Ethn. 1936. évf. 149. l.
- ³⁶⁾ Ortutay Gyula: *A magyar parasztság szerelmi élete*. Népünk és Nyelvünk, 1935. évf. 34. s. köv. l.
- ³⁷⁾ Nyelvméltár, VIII. köt. 53. l., utal rá Csánki is, Századok 1893. évf. 17. l. Ld még: Baros Gyula: *Boldog Margit legendája*. Bp. 1938. 131. l., A Fővárosi Könyvtár Bibliográfiai Munkálatai, *Buda és Pest fürdőinek irodalma*. VI. l.
- ³⁸⁾ Nemzeti Újság 1847. évf. 558. sz. 591. l.
- ³⁹⁾ Nagy Lajos: *Tabán a régészeti ásatások világában*. Tanulmányok IV. köt. 19. l.
- ⁴⁰⁾ U. o. 21. l.
- ⁴¹⁾ U. o. 25. l.
- ⁴²⁾ U. o. 22. l., Szeghalmy: id. m. 122. l.
- ⁴³⁾ Ma is a Gellérthegyre vezető utak fontossága és magának a városrésznek a fejlettsége szabja meg a hely jelentőségét. V. ö. Wurga: id. m. 9. l.
- ⁴⁴⁾ Prinz Gyula: *Utmutató földrajz*. Pécs 1925. 58. l.
- ⁴⁵⁾ Révhelyi Elemér: *Kelenföld (Tabán) helye és neve*. Tanulmányok IV. 43—46. l., Horvát István: *Pest városnak régi Ofen német nevééről*. Pest 1810. 21. l.
- ⁴⁶⁾ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. 137—141. l. V. ö. Belitzky János: *Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához*. Bp. 1939. 36. l.-on levő világos

térképvizsgálattal Pest kialakulásáról. Pais Dezső: *Magyar Anonymus*. Bp. 1926. 133—134. l., Horvát István: id. m. 59—62. l.

⁴⁷⁾ Moór Elemér szerint »abból a körülményből, hogy a pest szónak közmagyar jelentése kemence volt, egyáltalán nem következik, hogy a Gellérthegy aljában keletkezett révfalut valami kemencéről neveztek volna el. Ugyanis csak mészegetőkemence jöhetne tekintetbe; a Gellérthegy dolomitjából pedig meszet még a 10. században sem tudtak volna égetni.« (Népünk és Nyelvünk 1938. évf. 91. l.) Cholnoky szerint (Id. m. 314. l.) nem a dolomitot, hanem »a travertinót használták fel, mert ez kitűnő anyag mészegetésre és mert a Duna közelében más mészkő nincs. Lehordták a Naphegyről, a Gellérthegy hátáról s talán északi oldaláról is. Hogy a Gellérthegy hátán is volt travertinó, azt a 90-es évek elején készített fényképem bizonyítja. Ezt az utolsó darabot a villák építésekor széthordták.« Cholnoky érdekes fényképe műve 313. l.-ján található. A 10. században bőven lehetett még ebből a kőből. Szent István magyarjainak nem volt szüksége a mészegetéshez dolomitra. Lásd még 126. sz. jegyzetet!

⁴⁸⁾ Révhelyi: id. h.

⁴⁹⁾ Rupp Jakab szerint (*Buda-Pest helyrajzi története*. Pest 1868.) »a mai Gellérthegy a pesti határhoz tartozott és pesti új-hegynek neveztetett.« 90. l. Később azonban azt írja: »Alaposan gyaníthatni, hogy a „pesti új-hegy” név a budai dombra (a mai Várra) a szent Gellért hegyéhez viszonyítva ragadt, mely régebben szinte „pesti hegynek” neveztetett és melynél amaz későbbben lett benépesítve.« 130. l. Tehát Rupp előtt még meglehetősen elmosódó volt ennek a névnek és változatainak fejlődési fokozata. V. ö. Századok 1893. évf. 527. l., Horvát István: id. m. 32—33. l.

⁵⁰⁾ A telki és kanai apátságok 1246-i bérleveleiben a nagy-pesti németek és a kis-pesti szászok földjeiről van szó. Cod. Dipl. IX. 7. 657. l. Tehát már ekkor lehettek itt kisebb német telepek, ami a boszorkányhit eredete szempontjából nem teljesen közömbös tény. (Rupp: id. m. 240. l.)

⁵¹⁾ Révhelyi: id. m. 36—37. l.

⁵²⁾ U. o. 48. l.

⁵³⁾ V. ö. Czirbusz Géza: *Határnevek és hágók a Kárpátokban*. H. és é. n. 14—15. l.

⁵⁴⁾ Melich János: *Melyik nép nevezte el Pestet Pestnek!* Magyar Nyelv 1938. évf. 129—140. l.

⁵⁵⁾ Cholnoky: id. m. 314—315. l.

⁵⁶⁾ Révhelyi: id. m. 35. l.

⁵⁷⁾ Révhelyi: id. m. 38. és 47. l., Belitzky: Adatok... 37. l.

⁵⁸⁾ Révhelyi: id. m. 53. l. Rupp szerint Gellért »a pesti (később róla elnevezett Gellért) hegyről ledobtatván, a vértanui babért is kivívta.« (Magyarorsz. hr. tört. I. 276. l.) Pesty szerint a nevezetes eseményről ily magyarázatot ad Cornides: »Kelenföld azon hely neve, melyről Szt. Gellért püspököt lelőtték. Most is Szt. Gellért hegyének neveztetik.« (*Magyarország helynevei*. Bp. 1888. I. 160. l.) Pesty későbbi vélekedése szerint módosítandó az a megjegyzése, mintha »a pogányok Szent Gellértet a Gellérthegyről a Dunába lökték volna, mert csak a Duna partjára lökték le, odalent megragadták és a fejét a sziklához csapkodták. Így lett vértanu 1046. IX. 24-én« (Id. m. 446. l.)

⁵⁹⁾ Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései*. Kecskemét 1936. 24. l., Dömötör Sándor: *Dunaszentgyörgy népe*. Bp. 1937. 14. l. 14. sz. jegyzet.

⁶⁰⁾ V. ö. Ethn. 1900. évf. 439. l.

⁶¹⁾ Reizner: id. m. 339. l., Magyarság Néprajza IV. 385., Szabó Károly: *Emlékiratok*. Pest 1869. 16., 61. l.

⁶²⁾ György Lajos: *Világjáró anekdoták*. Bp. 1938. 59—62. l.

⁶³⁾ Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. 2. kiad. II. 163. s köv. l. Kühár: *Egyetemes vallástörténet*. Bp. 1936. I. 115—120. l., Halász Gábor: *Magyar középkor*. Magyarságtudomány c. folyóirat, 1937. évf. 60—63. l.

⁶⁴⁾ Ethn. 1936. évf. 153. l.

⁶⁵⁾ Szendrey Zs., Ethn. 1937. évf. 17. l., Népünk és Nyelvünk 1937. évf. 67. l., Luby Margit: *A paraszttélet rendje*. Bp. 1935. 147., 151., 157., 173., 180. l.

⁶⁶⁾ Katona Lajos: id. h. V. ö. Békésmegyei boszorkánypörben (1724) Koosné Török Mária azzal dicsekedett, »hogy azt, hogy az emberek félnek tőle, jobban szereti ezer forintnál.« Komáromy: id. m. 326. l.

⁶⁷⁾ Kálmány: *Szeged népe*. Arad 1882. II. 216. s köv. l. V. ö. Diósadi Elekes

György: *Orvostörténeti vonatkozások Szent István idejében*. Debreceni Szle. 1939. évf. 41—43. 1.

- ⁶⁸⁾ Ethn. 1936. évf. 154—155. 1.
⁶⁹⁾ Kühár: id. m. II. 95. 1., Sebestyén: *Honf. mondái*. I. 99. 1.
⁷⁰⁾ Krohn: id. m. 78. 1.
⁷¹⁾ U. o. 59—61. 1.
⁷²⁾ U. o. 49. 1.
⁷³⁾ U. o. 95. 1.
⁷⁴⁾ U. o. 96. 1.
⁷⁵⁾ U. o. 98. 1., Kálmány: id. m. II. 218. 1.
⁷⁶⁾ Krohn: i. m. 293. 1.
⁷⁷⁾ U. o. 365. 1.
⁷⁸⁾ Belitzky szerint (*Adatok* . . . 37. 1.) az ősi mészégetőtelepen a magyarok bolgár és pannonszláv lakosságot találtak. Török ethnikumú nép korai jelenléte megerősíti azon feltevést, hogy annak vallási hagyományai hatottak a magyarságra. V. ö. Balogh Albin: *Mindennapi élet Szent István korában*. SzIE. III. 563., 583. 1.
⁷⁹⁾ Belitzky János: *Sopron vármegye története*. Bp. 1938. I. 192. 1.
⁸⁰⁾ Cholnoky: id. m. 316. 1.
⁸¹⁾ Nagy Lajos: id. m. Tanulmányok IV. 20. s. köv. 1., Horvát István: id. m. 21—25. 1.
⁸²⁾ Herrmann szerint Vargyas közelében van a gyönyörű idomú *Ejtelkő* vagy *Ejtőkő*. »Vajjon nem volt-e ez«, mondja Orbán (I. 93.) »székely őseinknek valamely *Tarpei sziklája*, honnan bűnösök a mélybe ejtettek, mert hogy a régi pogány korban szikláról való leejtés vagy inkább letaszítás által gyakran büntettek őseink, példa erre szt. Gellért püspök.« Idézi Herrmann ezenkívül az *Istenkelete* (Szilágysomlyó mellett), *Istenszéke* (a Maros jobbpartján, Vécs felé), *Ördögoltára* (Mátéfalvánál), *Pogányhavas* (Szépvíz felett), *Nagykő* (Siklód mellett) nevű hegyeket, mert ezekről is maradtak fenn olyan hagyományok, hogy »a pogány magyarok ezeken mutattak be különféle áldozatokat Isten előtt.« (Id. m. 33—34. 1.)
⁸³⁾ Karácsonyi János: *Szent Gellért élete*. Bp. 1925. 54. s. köv. 1., Karsai: SzIE. III. 206. s. köv. 1., Mihályi: SzIE. I. 384. 1.
⁸⁴⁾ Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. Makó 1930. 88—91. 1., Deér József: *Pogány magyarság — keresztény magyarság*. Bp. 1938. 155. 1., Kühár: id. m. Szent Gellért és társainak egyedülálló vértanuságából »a nép és a pogány papság ellenállásának gyengeségére« utal.
⁸⁵⁾ Erdélyi László: *I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása*. SzIE. I. 569—570. 1.
⁸⁶⁾ Juhász Kálmán: id. m. 89. 1.
⁸⁷⁾ Mihályi Ernő: *Szent István élete és művei*. Bp. é. n. I. 133. és 153. 1., II. 63. 1. Rupp szerint Pest város Boldogasszony plébániatemplomában I. Mátyás király alatt Szent Gellért oltára a szabók és a borbélyok céltársulatáé volt. (Id. m. 242. 1.)
⁸⁸⁾ Némethy Lajos: *Hol állott Szt. Gellért vértanu temploma?* *Archaeologiai Értesítő* 1889. évf. 208—209. 1.—V. ö. az eredeti források utalásaival. *Képes Krónika*: »Nunc in eodem loco ubi contritum est caput eius in honorem beati Gerardi martyris ecclesia sub monte apparet fabricata.« (Toldy-féle kiad. XL. VIII.) Thuróczi, aki ezt az adatot felhasználta és saját tapasztalatait is feljegyezte, szóról-szóra ismétli annak jeléül, hogy I. Mátyás korában még így volt. Muglen krónikája pedig azt mondja: »Vnter dem perg de sant gerhard erslagen wart, do is ein kich gepaut in seiner ere.« (Kováchich: *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*. 50. 1.) Bonfini: »Novum autem in suburbio Budensi, ubi ille deturbatus est, sacellum est divo Garardo dicatum.« (Decad. II. Libr. II. 1568. kiad. 224. 1.) Horvát István: id. m. 29. 1.
⁸⁹⁾ Némethy: id. h.
⁹⁰⁾ Tanulmányok IV. 71. 1., Rupp: id. m. 240. 1., Pesty: id. m. 163. 1., Schoen Arnold: *Buda és Óbuda XVIII. századi templomai*. Történetírás 1937. évf. 52. s. köv. 1.
⁹¹⁾ Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Bp. 1938. 119., 261. 1., Horváth Henrik: *Budapest művészeti emlékei*. Bp. 1938. 16—17. 1., u. a.: *Buda a középkorban*. Bp. 1932. 17., 62. 1., u. a.: *Budai kőfaragók és kőfaragójelek*. Bp. 1935. 87., 90—92. 1.
⁹²⁾ Gárdonyi Albert: *Buda középkori helyrajza*. Tanulmányok IV. 61. 1.

⁹³⁾ Kelényi B. Ottó: *A Buda melletti Szent Lőrinc Pálos kolostor történetének első irodalmi forrása*. Tanulmányok IV. 104—105. l. Rupp »pesti hegy alatti Gellért-plébániáról« beszél: id. m. 57. l., Szeghalmy: id. m. 136. l.

⁹⁴⁾ Paulus Jovius szerint: »Mons praealtus ex adverso arci, urbique imminens, intercedenti vallo, atque fossato ita assurgebat, ut media montis pars fastigium arcis aequaret, summo autem cacumine regiones, plateae, inferioraque tormentorum ictibus subjecta spectarentur. In eo templum erat divo Gerardo, a quo nomen ducit (mons), dedicatum, cujus nomen in pestilentia rite invocantibus salutare esse, pictae imagines, et persolutis votis adpensa donaria cumulate testantur.« (Lib. XXXIX. 440. l.) V. ö. Pados János, *Nemzeti Ujság* 1847. évf. 534. sz. 494. l.

⁹⁵⁾ Fejér IV/I. 60., v. ö. IX/VII. 706., 732., 733.

⁹⁶⁾ Rupp: id. m. 187. l.

⁹⁷⁾ Révhegyi: id. m. 39. l. Rupp szerint 1422-ből vannak adataink a gellérthegyi szőlőkultúrára. (Id. m. 216. l.)

⁹⁸⁾ Rupp: id. m. 165—166., 209—210. l.

⁹⁹⁾ Schoen Arnold: *A budai Szent-Anna templom*. Bp. 1930. 17. és 27. l., Hóman-Szekfű: *Magyar történet*. 2. kiad. IV. 395. l.

¹⁰⁰⁾ Kelényi B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929. 38. l.

¹⁰¹⁾ Rupp: id. m. 166. l.

¹⁰²⁾ Siklóssy László: *A magyar középkor erkölce*. Bp. 1922. 21—29., 41. l.

¹⁰³⁾ *Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen*. 1733. 38. l., v. ö. Tanulmányok IV. 159., 161. l.

¹⁰⁴⁾ E. Hoffmann-Krayer und Hanns Bächtold-Stäubli: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin u. Leipzig, megj. 1927. évtől I. 1423—1424. hasáb.

¹⁰⁵⁾ Siklóssy: id. m. II. 63. l.

¹⁰⁶⁾ Katona Lajos: id. h., *Handwb. d. d. Aberggl. I.* 1423—1424.

¹⁰⁷⁾ U. o.

¹⁰⁸⁾ Komáromy: id. m. XVI. l.

¹⁰⁹⁾ Idézi Csánki, *Századok* 1893. évf. 26. l.

¹¹⁰⁾ Jacobus Tollius: *Epistolae itinerariae... etc.* Amsterdam MDCC.

¹¹¹⁾ Révhegyi: id. m. 52. l.

¹¹²⁾ Révhegyi: id. m. 57. l. 93. sz. jegyzet.

¹¹³⁾ Borbély Andor: *Kéziratok ábrázolások Buda visszafoglalásáról*. Tanulmányok V. 135. l.

¹¹⁴⁾ U. o. 134. l.

¹¹⁵⁾ Evva Lajos: *Szent-Gellérthegy*. Vasárnapi Ujság 1875. évf. 5. sz. 73—74. l.

¹¹⁶⁾ Hóman-Szekfű: *Magyar történet*. 2. kiad. IV. 392. l., Siklóssy: id. m. II. 62. l.

¹¹⁷⁾ *Hist. Pragm. Hung. P. I.* 327. l. v. ö. Pados: id. h. 494. l.

¹¹⁸⁾ Jajczay János: *Budai és pesti veduták vallásostárgyú képeken*. Tanulmányok IV. 159., 161. l.

¹¹⁹⁾ Evva: id. h.

¹²⁰⁾ Banfi Florio: *Buda és Pest erődítményei 1686-ban*. Tanulmányok V. 103. l.

¹²¹⁾ U. o. 119.

¹²²⁾ Szeghalmy: id. m. 154. l.

¹²³⁾ Franz Schams: *Vollständige Beschreibung... Ofen in Ungern*. Ofen MDCCCXXII. 623. l.

¹²⁴⁾ Kelényi B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929. 19. l.

¹²⁵⁾ Rupp: id. m. 187. l., Ballai Károly: *Magyar horcsmák és fogadók a XIII—XVIII. században*. Bp. 1927. 88—89. l.

¹²⁶⁾ Tök közsgben (Pest m.) az a hagyomány él a nép között, hogy a Gellérthegyen a hegy tetején, a hátsó oldalában felvetődött a pénz: úgy lángolt, mint mikor a szalmakazal ég. Találtak is sok pénzt, akik a hegy hátulját kivájták. Csak a híd felől hagyták meg azokat a nagy köveket — jegyzi meg a mesélő. (Ethn. 1935. évf. 72. l.) Adatunk egyedülisége bizonyítja, hogy csak az újabb időkben éppen a travertino eltűnésének hatása alatt kapcsolódhatott kincsmonda a Gellérthegyhez, a boszorkányhittel összefüggése nincs, ezért következtetéseinkhez nem kapcsolható.

Pest-budai ónműves emlékek.

Az ötvösművekkel rokon formáik és az ezüsthalmikhoz való színbeli hasonlóságuk az ónedényeket már a középkori budai háztartásokban is kedvelté tették. Egy erdélyi lelet és a bácsbodrogi megyei »vajszkai kincs« összgyűjtésekor a budai ónművesség négy tárgyi emléke is előkerült, és így Buda középkori ónedényeiről nemcsak a régi leltárak és okleveles adatok tanuskodnak, hanem most már közvetlenül maguk az emlékszenvedők is.

Erdélyben még 1904-ben tíz más kannával és kilenc tányérral együtt lelték azt a hengeres testű, recés gyűrűkkel és testén elől lángsugaras koszorúban vésett IHS-sel díszített fedeles kupát, melyen három ónjegy közül a hármastoronnyal díszített bélyeg, valamint a reávésett 1541-es évszám kétségtelenül igazolja, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum ezen 33,5 centiméter magas kupával egy olyan műhöz jutott, mely egy jóképességű budai ónműves mester műhelyében, Budának török kézre való kerülése évében készült.

33. Budai középkori ónbélyegek a Vajszkán talált három óntányérról és az Erdélyben lelt, 1541-ben készült fedeles kupáról.

1917-ben Vajszkán a budai gótikus ónművességnek további három emlékére bukkantak. Ez alkalommal ismét nagyobb számú ónedény került elő a földből. Harmadolás révén (Varjú Elemér udvari tanácsos útján) az értékesebb részt képező az a három tányér, melynek bélyegei a budai címert tüntetik fel, ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeumé lett, míg a többnyire bécsi készítésű többi holmi a zombori Bácsbodrogvármegyei Múzeumnak jutott.

A budai középkori ónművesség idáig felismert négy emléke nemes egyszerűséggel a komplikáltabb szerkezet nélküli tiszta formahatásra van felépítve. A budai gótikus ónművességnek, a középkori ötvösség pompázatos szerepével ellentétben, a háztartási edények körére szorítkozó szerepéről tanuskodnak.

Az európai ónművesség is e korban még hasonló szerény keretekre szorítkozik s csak a XVI. század előrehaladó évtizedeivel kezd mindjobban testesedni. A budai és a pesti ónművesek a XVI. és XVII. századi francia és német ónművészethez hasonló szerepet nem tudtak játszani, mert az Erdélyben talált budai kupán feltüntetett évben — 1541-ben — Buda tornyaira lófarkos zászlók kerülnek, s a pestbudai ónművességet a török uralom másfélszázadra kikapcsolja az európai és a magyar ónművesség történeti fejlődéséből.

I.

A törökök elűzése után az ónművesség újra meghonosodott Pesten és Budán, mégpedig hamarosan és az első mesterségek között. Az ónművek a romjaiból újjáépülő két város lakosainak legelső háztartási szerelvényei között kapnak helyet. Az ötvösműveket megfizetni nem bíró szerényebb igényű lakosok az ezüsthöz hasonló színük miatt »szegények ezüstjé«-nek nevezték az ónműveket.

A visszafoglalás után pár évvel, midőn a háborús zajok már lecsitultak, s az ónnak hadicélokra való igénybevétele sem volt már annyira szükséges, Schwartz Márton és a bécsi Röder Miklós ónművesek tűnnek fel a két testvérvárosban. Az előbbi 1696 táján Budán kap polgárjogot, míg Röder Pesten telepszik le s kezdi árusítani készítményeit. Ezek sorából az 1698-ban, tehát még a XVII. században készített egyik tányérja a mai napig is reánk maradt a gyömrői református egyházban mint az újjáéledő két város új életszakának legelső ónműves emléke.

Schwartz Márton budai és Röder Miklós pesti letelepedésével a pestbudai ónművesség kerek másfélszázadra terjedő, utolsó szakasza indul meg. Röder és Schwartz munkásságához csatlakozik még a Pestre telepedett Röder Kristóf, a Braunschweighból bevándorolt s 1716-ban Budán letelepedett Schreckh Sámuel János, a brünni születésű s 1717-ben ugyancsak Budára került Streckh Károly, az ugyanakkor pesti polgárjogot nyert Ederth Tamás s a Komáromban született Miholtzky Ferenc József munkássága, aki 1720-ban budai polgárrá lesz.

Ezek a Bécsben, Braunschweigban, Brünnben és Komáromban született mesterek voltak a pestbudai ónművesség újjá indítói s ők látták el az újjáépülő háztartásokat is. A korai készítményekből csupán Röder

Miklós két tányérja maradt reánk; a budai készítmények teljes egészükben megsemmisültek abban a tűzvészben, mely 1723-ban a Bécsi-kapu közelében tört ki. Az egyházi körmeneten résztvevő hívek vigyázatlansága folytán lőporoshordó lobbant lángra s okozta azt a tüzet, mely végigterjedt és pusztított a várban.

A tűzvészben a budai ónműves emlékek is elpusztultak, s a helyi ónműveseknek sürgős munkákkal kellett pótolni és felszerelni a nélkülözhető háztartásokat. Budán ekkor két ónműves dolgozott. Csakhamar megütközéssel kellett látniuk, hogy a konjunktúrális helyzetet kihasználó olasz ónművesek bukkantak fel Budán és elkaparintják előlük a megélhetést és kenyeret jelentő munkaalkalmakat. Sürgős panasszal fordultak tehát mind a budai városi tanácshoz, mind pedig a Szent György-napi tisztújításokra érkezett azon királyi bizottsághoz is, amelyik évente szállt ki és kamarai pénzügyekkel is foglalkozott, és sürgős segítséget kértek aziránt, hogy azokat az olasz ónöntőket, akik házról-házra járnak, tiltsák el a munkától, mert sem a városnak nem fizetnek, sem a kincstári közadók terhében nem részesednek és *a pénzt innen csak elviszik*. Kérik tehát, hogy az olaszok helyett őket, mint helyi mestereket támogassák. 1723 június 9-én a budai városi tanács ülésén két alkalommal is szóba kerül a kérésük, amelyet azonban a tanács elutasított. Indokolásul felhozta, hogy a tűzvészben az ónműves emlékek teljesen elpusztultak, s így a kereslet most oly nagy, hogy a *két helyi mester* nem tudná ellátni. A budai ónművesek amúgysem akarnak a házakban dolgozni. Ezen indokok alapján az olaszoknak egy bizonyos ideig tehát a munkát még megengedik. Kötelezik azonban az itt dolgozó idegen ónöntőket arra, hogy havonként négy forintot a városi kamarai hivatalba fizessenek be.

A következő nap (június 10-én) a budai tanács ismét a budai ónöntők kérésével foglalkozik és mérlegeli a helyi ónművesek újabb javaslatát. Az idegen ónöntők minden font után hat krajcárt, azonkívül élelmet és szemet követelnek. Ezzel szemben a helyi mesterek csak öt krajcárt kérnek a síma tálért és tányérért és tíz krajcárt a mély tál és gyertyatartó után, élelmezés és szén nélkül, csak azért, hogy a polgárokon való segítést jó szándékát megmutassák. A városi tanács méltányolta is ezt az előterjesztést és azt határozta, hogy ha a helyi mesterek tényleg be is tartják ezen ajánlatukat és eszerint dolgoznak, valamint, ha jó munkát végeznek — amelyet meg fognak vizsgálni — és ha a vásárló közönség részéről is nagy lesz a kereslet, abban az esetben nem fogják a zavarókat (»Störer«-eket) polgári védelemben részesíteni.

A városi tanács támogatásával és az olcsóbb árajánlattal a fenyegető versenyt ilykép sikerrel legyőzvé, most már zavartalanul fejlődött tovább a pestbudai ónművesség. A reánk maradt csekélyszámú emléktárgy tanúsága szerint ez a nyugati szomszéd államok hatása alatt formálódott s főleg a csehek és a szudétanémetek által befolyásolt karaktert mutat. Kezdetben többnyire bevándorolt mesterek újták, később azonban a már Magyarországon született ónöntők, de majdnem teljes egészében a Középeurópában kialakult cseh és német előképek után. 1743-ban bukkan elő az első pesti születésű mester, Weinberger Péter és 1763-ban Budán is végre a helyi születésű Streck Péter lett mesterré.

A pestbudai ónművesség reánkmaradt darabjai azt mutatják, hogy a két testvérváros visszafoglalása utáni időben az ónművesség már túl van azon a korszakon, amelyet ónművészet címmel lehet beilleszteni a magyar iparművészet történetébe. Ekkor az ónművészeget már majdnem teljes egészében csak művészségnek tekintették: tisztán anyagnak, a megélhetés, illetőleg kenyérkereset kérdésének. A magyar ónművészségnek Pestbudához fűződő e kori fejezete csupa gond és aggodalom a magyar ónművesség akkori elesettsége és megtámadottsága miatt is. Az a temérdek idegen hatás, mely a pesti és budai ónművészeget érte, természetesen nem mult el nyomtalanul. Sokszor úgy tűnik azonban, hogy a pestbudaiak mindent átszűrtek, ami idegen volt és a helyi ónművesség is csak olyat vett fel és tett magáévá, amiről ösztönösen előre érezte, hogy magához tudja hasonítani. A pestbudai ónművészségnek idáig csak ötven emlékét sikerült felkutatnunk, és így további szorgalmas anyaggyűjtés szükséges ahhoz, hogy az megfelelő számú alkotással igazolja egykori fejlettségét és feltételezett számottevő szerepét. Az emlékek eddigi csekély száma teszi azt, hogy ma, az időnek bizonyos távlatából a pestbudai ónművesség idegenből származó rétegeződését is, az önkupák formáját és díszítését sokszor magyarnak érezzük.

II.

A pestbudai önöntő mesterek sorából munkásságával és szereplésével Fauser Mátyás tűnik ki különösebben. Ő már Buda szülötte s egyúttal alapítója egy olyan dinasztíának, mely a budai ónművészségnek a XIX. század hatvanas évéig terjedő életében mindig adott egy-egy tevékeny és jeles mestert. A budai Fauserok folyamatos és állandó működése ilykép törzset alkot a budai ónművesség történetében.

Fauser Mátyás 1774 elején folyamodik mesterjogért a budai tanácshoz. A négy évvel előbb letelepedett és bécsi születésű Loibl István, valamint Wittinger Lukácsné, aki férje halála után ura műhelyét tovább vitte és abból élt, kenyérüket féltik tőle s ezért elutasítását kérik. Ismételten hivatkoznak arra, hogy megélni többen nem tudnak. Szorgalmazzák, hogy emiatt Fauser a felvétel és bekebelezés követelt szándékától mozdítassék el. A városi tanács Loibl és Wittingerné számadásait, kérvényeit és indokait tüzetesen megvizsgálva, 1774 március 7-én megállapította, hogy a közokiratokban világosan áll, hogy Buda városában két önöntő mesternél több egyazon időben nem volt, közülük pedig az egyik vagyoni lehetőségeiben mindig elszegényedett s a közös terhek viselésére ilykép képtelenné vált. Fauser kérelmével e miatt elutasítják: az önöntők számának a növelését a közérdek nem kívánja, de főleg azért is, mert Fauser Mátyás a letelepedés eltiltását kérelmező Loibl személyes jelenlétében kijelentette, hogy ő a bécsi próbával ellátott öntő bécsi áron szándékolja eladni, lemondva a műhelyről, tisztán azért, hogy a legalacsonyabb áron értékesíthesse.

Fauser Mátyás lába alól saját szülővárosának a tanácsa húzta ki tehát a talajt egy özvegy mesterasszony és egy Bécsből bevándorolt mester kedvéért. Fauser sorsa bizonytalanná vált s még négy keserves éven át kellett küzdenie és harcolnia, míg végre Budán polgárjogot kaphatott.

1789-ben Nagyszébenben is feltűnik egy Fauser Mátyás és mesterjogot nyer.¹⁾ Valószínű, hogy ez a budai önöntővel azonos, s nagyszébeni szereplése azzal magyarázható, hogy az önművesek csekély száma miatt akkor még sem Pesten, sem pedig Budán céhet nem alkottak. Így arra kötelezhatték őket, hogy más városok céheibe kebeleztessék be magukat. Ez alapon feltehető, hogy a budai születésű Fauser Mátyás azonos azzal a hasonló nevű mesterrel, aki 1789-ben a nagyszébeni önöntők mesterjogát nyeri el.

III.

A XIX. század elejétől kezdve a pestbudai önöntők a pozsonyi önműves céhekbe kebeleztették be magukat. 1804-ből találjuk erre vonatkozólag az első adatokat, midőn is Fauser Mátyás özvegye április 29-én megjelenik az önöntőcéh előtt, hogy fiát Budán mesterré tehesse. Mint-hogy Fauserné kötelezte magát arra, hogy urának szerszámain, felszerelését és műhelyberendezését a fiának átadja, a Friedrich János és Róth József önöntőmesterek elnökletével tartott pozsonyi önműves céhgyűlés Fauser Jánost budai céhtársnak elismerte. Ettől kezdve Stadler József (1804) pesti, Kirnást József (1806) budai, Floth Ferenc (1808) budai, Wilcke Gottlieb (1814) hasonlóképp budai, Scheller Vilmos (1816) pesti és Brotzky János (1826) pesti önöntők a pesti és budai letelepedési engedély megszerzése után a pozsonyi önöntőcéhbe is felvétették magukat.

A XIX. század huszas éveinek vége felé a pestbudai önöntők lassankint annyira elszaporodtak, hogy a pozsonyi önműves céhtől szabadulni igyekeztek és önálló életet próbáltak kezdeni. 1827-ben a pesti születésű Stadler Lipót már ezen szorgalmazások értelmében ismerték el a pesti és budai önöntők remek készítése nélkül mesternek. 1832 augusztus 11-én Korher János városi tanácsost már céhbiztosnak nevezik a hivatalos iratok. 1833 szeptember 11-én a három budai mester (Fauser János, Floth Ferenc, Wilcke Gottlieb) és a hat pesti önöntő (Brotzky János, Stadler Lipót, Fauser János, Eichl József, Floth Ferenc és Raichardt István) mint az alakulóban levő pestbudai együttes önöntőcéh tagjai ültek össze s határozatban kimondták, hogy ezentúl havonta egy forintot fizetnek céhköltségekre s minden ezután jövő mestert is erre köteleznek. 1833 október 18-án már Pistory Jakab tanácsos a kommisszáriusuk, s reményük 1833 december 19-én végre valósággá vált, amennyiben I. Ferenc e napon írta alá Bécsben a pestbudai önöntő együttescéh privilegialis levelét.²⁾

A kiváltság birtokában az önművescéh gyors iramban kezdte meg a szükséges kellékek beszerzését. A budai Fauser János és Wilcke Gottlieb, valamint a pesti Stadler Lipót és Fauser János mesterek 1834 február 3-án háromszáz forintot adnak Rigler József budai kereskedőnek az önöntőcéh királyi szabadalomlevelének beszerzéséért. Május havában a céhládájukat is felavatták s a fedelének belső lapján levő négyes zárószerkezet lemezére büszkén és nemes reménységekkel vésették reá Fauser János, Floth Ferenc, Wilcke Gottlieb budai, valamint Brotzky János, Stadler Lipót, Fauser János, Euchel József és Floth Ferenc pesti mesterek nevét. A 41 cm magas és 65×50 cm méretű, téglány alakú egyszerű tölgyfaláda

ma Budapest Székesfőváros Történeti Múzeumában van elhelyezve. Két oldalt kengyeles fülekkel van ellátva. Belsejében két üres bádoggal van, Ezekben őrizték egykoron a privilegiális levelet.

1834 augusztus 3-án Fauser Jánosnál, mint a legidősebb budai mesternél céhülést tartottak s elhatározták, hogy a pesti önöntők azon panaszkodására, mellyel a mesterjogaik és a kereseti águk csorbítását igyekeznek elkerülni, a következő két évben üléseiket Pesten fogják tartani. Ezzel is sikeresebben remélték a kezdet nehézségeit áthidalni. Egyúttal szabad akarattal főcéhmesternek a Pesten lakó ifjabb Fauser Jánost választották meg s az 1834 augusztus 3-tól 1836 augusztus 3-ig terjedő időre őt Pesten főcéhmesternek elismerték. Alcéhmesternek viszonzásképpen budait jelölték s Wilcke Gottlieb megválasztásával ezt a tisztséget két évre be is töltötték. Egyúttal megállapodtak abban is, hogy az első fertályülésüket 1834 augusztus 7-én Fauser János főcéhmesternél fogják megtartani.

A kijelölt időben Schweitzer János budai és Korher János pesti tanácsosok mint biztosok jelenlétében ünnepélyes keretek között tartották meg immár teljes jogú és hivatalosan is elsőnek számított céhülésüket a pestbudai együttes önöntőcéh tagjai. Fauser János, Floth Ferenc, Wilcke Gottlieb budai és Brotzky János pesti mesterek — akik ezideig a pozsonyi önöntőcéh tagjai voltak — kimondták a pozsonyi céhtől való elszakadásukat és teljesen független, önálló céhet képeztek. Az 1833 december 19-én Bécsben nyert és őfelsége által sajátkezűleg aláírt privilégiumok alapján kimondták, hogy ezentúl Budán és Pesten a mesterjogért jövő új tag remeket készítsen, s az ilyen mestereket azután a tanáccsal egyetértve a céhtársak sorába vegyék be. Egyúttal újból kijelentették, hogy Fauser Jánost tekintik főcéhmesterüknek.

IV.

A pestbudai együttes önöntőcéh alakulása tehát az ónművesség történetének késői szakában, az utolsó évtizedekben, majdnem kapuzárás előtt történt. Az ónművesség ebben az időben már óriási területeket vesztett, s működési köre a porcellán, a keménycserép- és az üvegáruk rohamos előretörése és keresettségé miatt igen szűk területre szorult.

A végső küzdelmekben lassan kimúló iparágról és a pestbudai ónművesség utolsó korszakáról szomorú és egyes vonatkozásaiban érdekes képet kapunk abból a hosszadalmas harcból, mely a Fauser János által képviselt pestbudai ónművesek és az önöntőmesterségbe belekontárkodó Vogel János Jakab szappanosmester között dúlt és amely mintegy másfél évtizedig keserítette a pestbudai ónművesek életét és veszélyeztette kereseti lehetőségeiket.

Az 1830-ban vándorkönyvet nyert és a Zürich melletti Tiguro-ból származó Vogel János Jakab szappanosmester gyertyaöntéshez alkalmas önfornákat készített Buda és Pest városában, majd Magyarország néhány más helyén is. Mindenki meglegedésére és gyümölcsözően. 1832-ben Pestre visszatérve, június 6-án a pestbudai önöntők állást foglaltak ellene. Az ügy Korher János szenátorhoz került, mint az önöntők biztosához.

Ő erre 1832 július 13-i kelettel beadvánnyal fordul a pesti városi tanácshoz és részletes helyzetjelentéssel egyúttal útbaigazítást és döntést kér az ügy érdemleges és pártatlan elintézésére. Előadja, hogy Vogel mint szappanos és ónformaöntő több idegen és örökös tartományban vándorolt és mesterségét mindenütt akadálytalanul gyakorolhatta. Mind az idegen, mind pedig a pesti szappanosok bizonyosságai szerint az ónformák öntésével teljes bizalmat nyert el, és különben is a pesti szappanosok bizonyítványt adtak arról, hogy az első ónformák már harminc esztendővel ezelőtt e helyen, vagyis Pest városában szerepeltek, s egy szappanos által feltalálva, gyakoroltatott is ez a mesterség. A kébelbeli ónöntők azonban Vogel ellen fordultak s arra hivatkoztak, hogy a kérelmező Vogel szappanos, így tehát ennél a tanult mesterségénél maradjon s ezt folytassa.

A pesti városi tanács hamarosan foglalkozik is Vogelék ügyével és igazságosan úgy dönt, hogy a gyertyaöntésre szolgáló ónformák készítését az ónművesek mesterségéhez sorolja. Minthogy ezek közül több ilyen mester él Pest városában, Vogel pedig szappanos, kérését tehát elutasítják.

Vogel János azonban a maga, Schlechta Ignác és Kurtz Károly pedig a szappanosok részéről nem hagyta annyiba a dolgot. A helytartótanácshoz fordultak azzal a kéréssel, hogy Vogel a nevezett formák gyakorlatában hagyassék meg. A felfolyamodás kedvező eredménnyel is végződött, amennyiben a helytartótanács kimondta, hogy a mesteremberek a mesterségükhöz szükséges szerszámokat és az azokhoz kívánt felszerelést maguknak otthon előállíthatják. Amennyiben tehát Vogel az ónformák készítésének gyakorlatában volt, neki is szabad lesz továbbra is a kívánt ónformákat önteni, anélkül azonban, hogy az évi vásárok alkalmával azoknak nyilvános árusítása megengedtetnék.

A kedvező döntés birtokában Vogel nem törődött többé az ónöntők tiltakozásaival és vigan gyártotta tovább a gyertyatartó ónformákat. A pesti és a budai ónművesek ekkor még nem álltak királyi aláírással megerősített céhszervezetben és így alkalmi tanácskozásokon állapodtak meg a mesterségük védelmét célzó intézkedések megtételében. Fauser Jánost kérték fel, hogy a pestbudai ónöntőkre káros helytartótanácsi és városi tanácsi döntések és határozatok visszavonását felségfolyamodvánnyal igyekezzen elérni. Rövid idő múlva, 1833 január 6-án Fauser be is adja I. Ferencnek címzett részletes és hosszas írását, melyben Vogel Jánosnak az ónöntő munkákba való belekontárkodása ellen tiltakozik. Keserűen utal arra, hogy az óntányérok és az ónöntő mesterségére tartozó egyéb cikkek már amúgyis majdnem használaton kívül vannak, és a pestbudai ónművesek mestersége annyira vissza van már szorítva, hogy a Vogel által gyártott ónformák eladása az ónöntő foglalkozásnak úgyszólván fő- és egyetlen ágát teszi. A pesti és a budai szappanosok által kiadott okmányok mind azt igazolják, hogy a szóbanforgó ónformákat mindig az ő legnagyobb elismerésükre készítették a pestbudai ónművesek. Semmi szükség sem forog fenn tehát, hogy azok az ónformák, melyek a pestbudai ónöntők foglalkozásának cikkét teszik, egy szappanos által készíttessenek. Már csak azért sem, mert ha ennek a gyártása most egy szappanosnak megengedtetnék, később egy más tárgynak a készítése hasonló elv alapján másnak engedtetnék meg, úgyhogy a pestbudai ónöntőmesterség részben

a szappanosok, részben pedig más ellenség által teljesen elrabolhatnák, ami azt eredményezné, hogy a pestbudai öntő mesterségnek ezeknél fogva teljesen el kellene tűnnie.

A pestbudai öntőknek Fauser János által tolmácsolt panaszaira és kérelmeire a helytartótanács kedvező határozatot hozott. 1833 június 7-én a városi tanács tárgyalja és tudomásul veszi a helytartótanács azon döntését és rendeletét, hogy az 1832 november 6-án Vogelnek adott kedvezmények a pestbudai öntő-testület kára nélkül tovább nem halmozhatók, és erről Vogelnek oktatják ki és kontárkodásától tiltásuk is el.

A helytartótanács rendeletének és parancsának végrehajtása azonban ismeretlen okok miatt késett, és így Vogel már nemcsak a mestersége számára készítette a kifogásolt formákat, hanem üzérkedésből is és azokat nyilvánosan árusította is.

Ezért 1833 június 6-án Fauser János újabb felségfolyamodványban jelenti, hogy Vogel, a pestbudai öntők veszteségére és teljes mesterségbeli kárszenvedésükre és pusztulásukra adott kedvezményekkel, továbbra is önti a formákat. Kéri, hogy Vogel végérvényesen tiltsák el az öntőmunkálatok végzésétől. Egyúttal panaszt emel azért is, hogy a pesti városi tanács a kérelmükre még semmi megoldást nem adott.

Az öntőknek Fauser által tolmácsolt kérésére csakhamar megjöhetett a végső döntés. Hamarosan ugyanis közmegelegeléssel lecsendesedtek azok a hullámok, melyeket Vogelnek az önművességbe való belekontárkodása vert fel.

A tűz azonban nem aludt ki végleg. A hamu alatt izzó parázs maradt, mely tizenkét év múlva újra lángot vetett, s így ismét harc tört ki Vogel és a pestbudai öntőcéh között. 1845-ben Vogel ugyanis újból folya-
modott és előadta, hogy ő, aki a városban lakik és évről-évre adózik, több helybeli szappanos teljes megelegedésére — az általuk kiadott bizonyítványok szerint is — gyertyamintákat készít. Geist Gáspár, aki a stearin-gyár igazgatója, csak az általa felhasznált és készíteni szokott mintákat használja, úgyhogy ezáltal fényesen igazolódik azoknak a stearin gyertyák öntésére való alkalmassága és használhatósága. Maszlagy Antal táblai jegyző által kiadott bizonyítvány is igazolja, hogy ilyen minták sem a pesti, sem a budai öntőknél nem találhatók. Készítményeinek tehát egy nyilvános és nyitott boltban való árusítására engedélyt kért.

Az ügy ismét a helytartótanács elé került, s 1845 Böjtmás hava (március) 4-én már határozatban kimondták és utasították is a pesti városi tanácsot, hogy a stearin gyertyamintáknak nyitott boltbani árusítását Vogel Jánosnak ne engedjék meg, mert a helytartótanács a városi tanács véleményét helyesli.

Előzőleg, január 19-én Kanicsér János helyettes tanácsnok jelenti a városi tanácsnak, hogy az öngyertyaminták készítése az önművesek céhe szerint az öntő mesterséghez soroztatott. Azok készítésével Vogel Jánosnak mint szappanosnak foglalkoznia nem szabad. A céhek számára kibocsátott Ismervények szerint is bármely mesternek más mesterségében kontárkodni tilos. Vogel törvénytelen kérelme egyébként sem érvényes. Nemcsak azért, mert részint hazug állításokon alapul, hanem már a miatt is, mivel az az öntőcéhre feletle káros. Nem igaz az sem, hogy öntött ön-

gyertyamintákat a pestbudai együttes ónöntőcéh tagjainál beszerezni nem lehet. Ez koholmány, mert a céh által felterjesztett bizonyítványokból kitűnik, hogy ilyenfajta gyertyamintákat nemcsak a kebelbeli, hanem a vidéki szappanos mesterek is szoktak készíttetni a pestbudai ónműveseknél. Geist Gáspár és Maszlaghy (Maszlagy) bizonyítványait a céh érvénytelennek mondja, mert ők sohasem keresték fel mintákért a helyi ónöntőket.

Vogel ilyen minták feltalálásáról való előadása az igazságtól eltávozott hazugság, mert a helytartótanács 28828. számú, 1832. november 6-án adott Ismervénye szerint az ilyenféle minták készítése csak úgy engedtetett meg, hogy azokat csupán csak olyan mesterek számára készítheti Vogel, kiknek műhelyében dolgozik. Nyilvánvaló tehát, hogy tetemes károkat okoz a céhnek.

Ezért Kanicsér János helyettes tanácsnok Vogel János készítményeit és dolgozó helyét, az ónöntők műhelye közül pedig Eichel Józsefét személyesen megtekintette. A gyertyaöntőmintákat a hozzájuk szükséges szerszámokkal együtt megnézte és azt tapasztalta, hogy közöttük különbség sincs. Alaptalan tehát Vogelnek az az állítása, hogy a gyertyaöntőminták az ő találmánya, és hogy ezeket rajta kívül senki el nem készítheti.

Vogel szappanos mostani foglalkozása a céhbeli ónöntők mesterségébe vág. Az ónművesek e nélkül is gyéren foglalatatoskodhatnak. Vogel működése ezért nemcsak hogy tetemesen káros, hanem családjakkal együtt végső romlásnak is teszi ki őket.

A városi tanács ezek alapján eltiltja Vogelt az ónminták készítésétől. Nem is hallunk többet róla, s valószínű, hogy véglegesen és teljes sikerrel szabadulhattak meg tőle. A céh békéje és nyugalma helyreállt, s ezzel ismét folytatódhatott a csendes élet és a zavartalan munka.

V.

Az ipari termelés új készítményei és a rohamosan fejlődő kézművesség új technikákkal és új anyagokból készített holmijai nagy iramban szorították ki az ónműveket a háztartásokból és a piacokról. Az ónművesség felett már az elmúlás árnyai kezdtek feltűnedezni, de a pestbudai ónöntők még görcsös szeretettel ragaszkodtak új alapítású céhükhöz és friss privilégiumaikhoz. A pozsonyi céhtől való egykori függőségüknek az emlékei rövidesen kimosódtak az emlékezetből és mindjobban feledésbe merültek. A pestbudai együttes céh lassankint központi testületté kezdett alakulni: 1836-ban az újvidéki Peckle József kéri vidéki mesterként való bekebelezését a pestbudai ónöntő együttes céhbe. Nemsokára a kassai Winckler Antal Ede, 1855-ben pedig az esztergomi Inagy József és a győri Braun János vétetik fel magukat vidéki mesterként.

De ez már mind késő. Az idő elrohant a céh felett, s a körülmények is megváltoztak. 1854. november 28-án Eichel József fő- és Raichardt István alcéhmester, valamint Fauser Ede és Kirnast József mesterek a teljes munkaszünetelés miatt a pesti adóbizottságot az 1855/56. évi adóösszeg leszállítására kérik. A céhben található kilenc mester közül négy teljesen elszegényedett. Ennek jeléül hivatkoznak arra, hogy »über Jahr und Tag« csak egyetlenegy legény állt munkában egy mesternél.

A kilenc mesterből négy a teljes elszegényedés miatt úgy sem számít már.

Ilyen körülmények között lép be mesternek Floth János 1857-ben. Előrehaladott korára és gyenge szemére való tekintettel a mesterremek készítése alól is mentesítik. Szegénységére való tekintettel a szegényház részére fizetendő összeg alól is felmentik és minthogy hetven évnél idősebb anyja van, testvérétől pedig még két árva gyerek is reászakadt, a mesterpénz lefizetésétől is elnéznek.

Floth János az utolsó mester a pestbudai együttes céh sorában. Rokkant fizikumával és szegénységével mintegy szimboluma is egyúttal a pestbudai önöntő együttes céh elmúlásának.

VI.

Budának 1541-ben török kézre való jutásával a budai ónművesség első fejezete is lezárul. A pestbudai ónművesség második szakasza csak a török hadak eltakarodása után kezdődik. A pestbudai ónművesség két fejezete között áthidalhatatlan másfél százados űr van.

Az új életet kezdő két testvérváros háztartásaiban rövidesen helyet kapnak az ezüstfehérszínű ónedények. Szép színük a levegőn hosszú ideig változatlan maradt s így az új telepések polcain valóban a »szegények ezüstje« szerepét játszották. Az ónedényeket a háztartásokban nem igen kímélték; az erős használatban kilyukadt vagy megsérült holmikát anyaguk felhasználásával az ónműves olcsó áron újjáöntötte. Az ónedényeket katonai célokra is gyakran igénybevétték, de legtöbbször a múlt század második felében pusztult el, midőn az olcsó porcellán, valamint az egészségre ártalmatlanabbnak tartott új ötvözetű fémedények szorították ki őket a háztartásokból, s a használatból kikerült ónedényeket kidobálták.

A pestbudai ónművesség egykori termékei azonban mégis elkerülték a pusztulást s reánk maradvá fogalmat nyújtanak a pestbudai ónművességnek a XVII. század végétől a XIX. század közepéig terjedő utolsó szakáról, annak fejlődéséről, alakulásáról és tevékenységéről. A magánosoknál és a Budapest Székesfővárosi Történelmi Múzeumban őrzött pár darabon kívül az idáig ismert, legrégebb és legjelentékenyebb darabok az egyes magyar református egyházakban maradtak fenn. A kenyérszótányérnak és bortartó edénynek használt pestbudai készítésű óntányérok, fedeles kupákból és boros kancsókból huszonkét darabból álló sorozatot őriz a botykapeterdi, ceglédi, csabdi, dunabogdányi, fülöpszállási, gárdonyi, gyömrői, jászkiséri, kékcsei, kunszentmiklós-pusztakerekegyházi, lovasberényi, nagyszékelyi, ócsai, rákoscsabai, ramocsaházi, szentmártonkátai és a tömöri református templom.

Ezek az 1698-tól 1838-ig terjedő időközből származnak, ilyképp tehát a pestbudai ónművesség másfél százados fejlődését és alakulását olvashatjuk le róluk. Mint ahogy azt az 1732-es évvel jelölt fülöpszállási, vagy az 1737-ből származó kunszentmiklós-pusztakerekegyházi fedeles kupák mutatják, a XVIII. század első felében készült pesti ónműves emlékek konzervatív ízlésben s a XVII. századi közép-európai ónművesség által alakított formákban gyökereznek. Mindamellett a hivatás szolgálatában is jól tudták a pesti mesterek, hogyan kell dolgozni és kihozni a szépséget.

Pest és Buda névszerint is ismert ötven ónöntőmestere közül négy bécsi és kettő karlsbadi születésű, de tudjuk azt is, hogy Prágából, Brünnből, a csehnémet Schönfeldből, az anhalti Zerbstből, Mannheimből és Braunschweighből is származtak át ónöntők. Ezekkel a szoros és közvetlen személyi kötelékekkel is erősen kapcsolódik tehát a pestbudai ónművesség az ebben az időben is még oly nagy szerepet vivő középeurópai ónművességhez. A pestbudai mesterek fele magyarországi származású volt, és így a pesti és a budai ónművesség fejlődésében azt tapasztaljuk, hogy a kezdetben eklektikus elemek lassankint hazaiakkal keverednek, s így a XVIII. század második felében kialakul az, hogy az idegen mesterek Pesten és Budán született fiai, vagyis egy már meggyökeresedett helyi második nemzedék veszi át és viszi tovább a szerepet.

A magyarországi református egyházak ónedényei a pestbudai ónkutatás mai állása szerint azért is bírnak különösebb jelentőséggel, mert a huszonkét darabból álló sorozat emlékei nagyrészt vésett magyar felirattal ékesek és így kissé enyhítik azt a komor képet, melyet csak a száraz levéltári adatok nyújtanának.

A XVIII. század eleji tűzvész, pusztulás, a napoleoni hadjáratok és egyéb veszedelmek ellenére mégis remélhetjük, hogy a XVIII. századi polgári ónedényekről is majd hű képet kaphatunk. Ezt a pesti Lyka-családnak még a világháború befejezéséig is birtokában volt nagy ónedénykészlet alapján remélhetjük. A Lyka-család pesti és budai készítésű ónedényekből óriási készletet bírt. Az edényeken a tulajdonos család monogramja görög betűkkel volt ráévesve. Tányérokon és változatos formájú tálakon kívül fedeles fazekak, leveses tálak és a XVIII. századi polgári készletek jóformán minden tartozéka képviselve volt benne. Mintegy tizenöt évvel ezelőtt a család értékeit öröklő Lyka István ezeket áruba bocsátotta. A tárgyak pontos felvételezését és leírását ekkor sajnálatosan elmulasztották, és így Höllrigl Józsefnek, az Iparművészeti Múzeum egykori igazgatójának emlékezése alapján utalhatunk azokra az ónedényekre, amelyeket a Lyka-család birtokolt és melyek az eladáskor egy hatalmas asztalra voltak zsúfoltan felrakva. Mindegyik darabra pesti vagy budai ónjegy volt beütve, kétségtelen tehát, hogy lokális készítmények voltak. Lefényképezésükről sem történt gondoskodás, így hát a pestbudai ónműves emlékek összhatásának benyomását csak akkor kapjuk majd meg, ha ezek a szétszóródott emlékek valamikor újra összekerülnek. Felkutatásuk és egybegyűjtésük a Budapest Székesfővárosi Történeti Múzeumra vár.

Nem valószínű, hogy elpusztultak volna, mert a huszas években még együtt voltak, a világháborús rekvirálásokat és a bolsevizmus alatti elkobzásokat és köztulajdonba való vételeket is túléltek és megúszták. Azóta sem semmisíthették meg őket, mert a közönség manapság régiségeket már nem pusztít el. A múzeumok nevelése révén reájött arra, hogy minden régi dolog értéket jelent.

A Lyka-család pestbudai ónkészlete az inflációs időkben történt eladásakor szétkallódhatott ugyan, de nem pusztult el. Egyrészük állítólag gróf Pongrácz Jenő országgyűlési képviselő és földbirtokosnak a békésmegyei Gyulaváriban levő vadászkastélya falára került.³⁾

Pesti készítményűnek tartják a Budapest Székesfővárosi Történeti

Múzeum XVIII. századi azon fedeles céhserlegét is, melynek boltozatos fedelén mérőszerszámokat tartó mesterember plasztikus alakja díszlik. Hasonló a vélemény arról a fedeles céhedényről is, melynek felső része vésett levelek között kerékgyártó céh jelvényeivel ékes, fedelén pedig kereket tartó mesterember áll. Ez az 1738-ból származó mű is pestbudai céhemlékekkel együtt került a Székesfővárosi Történeti Múzeumba. Pesti vagy budai eredete azonban még kétségtelenül igazolva nincs. Lehetséges, hogy mindkettő külföldön készült olyan mű, melyet a pestbudai céhek aránylag gyakran vettek használatba.

A XIX. század harmincas évei felé egyre sűrűbben kerültek forgalomba azok az óntányérok, melyek tréfás, pikáns és sokszor nyárspolgári mondásokat tartalmazó, vésett szövegekkel voltak ellátva. A Székesfővárosi Múzeum ezen emlékekből két díszesebb darabot is őriz. A 22 centiméter átmérőjű kerek tányérok bemélyedő közepén — az egyikén — vésett díszítésben nadrágot, szoknyát, valamint két virágszál között pólyás-csecsemőt látunk. Peremén pedig ez olvasható: »Az natrághoz szoknya illik, kettő közt ily rosa nyillik«. (50. kép) A másik tányér közepére égő lámpással haladó férfiú van vésvé, peremén pedig a következő körirat: »Az ki Pesthen keres szüzet, gyujtson félnyes nappal tüzet!« (51. kép)

Ezeknek a tréfás emlékeknek többnyire csak a vésett díszítése készült Pesten. Maguk a tányérok sokszor idegen gyártmányok. A pólyás-csecsemős tányér fenekén a karlsbadi önöntők jegyét találjuk beütve, míg a szüzet kereső lámpásos férfiú tányérján jegyet nem látunk.

Újabban, mióta a régi pestbudai ónemlékek felkutatására és összehúzására megindultak a kezdő lépések, a piacon a régi pestbudai ónedényeket utánzó hamisítványok is bukkantak fel. Ezeken pesti és budai mesterségek jelvényeit láthatjuk, vésett díszítésben. Dült betűs, vésett és németnyelvű felirataik egyes budai (ácsok 1760, kötélverők 1730, harisnyakötők 1723, pékek 1738 stb.) vagy pesti (paplanosok 1810, ötvösök 1740) céhekre utalnak.

A sokszor eredeti, régi, külföldi és néha pestbudai jegyű tányérok felhasználó hamisítók utánzatait és készítményeit főleg arról lehet megismerni, hogy a vésett díszekbe és betűkbe niellőszerű fekete fényes masszát dörzsöltek be, mely hamarosan és könnyűszerrel eltávolítható. A kidörzsölés után alattuk ezüstfehéren ragyog a fém. Szerencsére a rajtuk szereplő évszámok is azonnal útbaigazítanak. Kezünkbe került a pesti ötvöscéh 1740-es évvel jelzett óntányérja: vagyis tehát még egy olyan évszámmal szereplően, mikor ez a céh még meg sem alakult. Az Iparművészeti Múzeum eljárta a Kőszegen élő egyik hamisító ellen, úgyhogy az a működését be is szüntette. Valószínű azonban, hogy ezek a hamisítványok még sokáig fognak keringeni mind a piacon, mind a műgyűjtők között, mindaddig, míg általánosan közismertté nem lesz, hogy nem eredeti alkotásokkal, hanem csak megtévesztő hamisítványokkal állunk szemben.

VII.

A pestbudai ónedények anyagának összetételére, finomságára s a hozzá megengedett arányban kevert ólomnak az előírt mértékben való szereplésére az illetékes hatóságoknak nagy gondjuk volt. Az ón finomságát,

az edények étkezésekhez való felhasználhatóságát és a mérges anyagok ártalmatlanná tevését a kész árukra ütött jegyek igazolták.

A középkori budai ónedényeken hármás jegyjelölést találunk: 1. a négy pólával osztott háromtornyos bástyát, 2. O betűt feltüntető bélyeget és 3. M V, C. I. és egyéb betűket, monogramokat, valamint bányászszerszámokat és koronákat feltüntető bélyegeket.⁴⁾

Nyilvánvaló, hogy a hármastornyú bástya Buda középkori címerét tünteti fel, és így az ónedényeken ezek tehát *városbélyegként* tekintendők. Probléma azonban az O betűt feltüntető jegy. Úgy véljük, ez az Ofen *városjelölést* rövidítve rejti magában, s szerepeltetését azért tartották szükségesnek, hogy a középkori ónedényeken szereplő számos változatú és minden esetben más várost jelentő háromtornyos-bástyás bélyegek között ez segítően utaljon Buda városára. Állításunkat támogatva látjuk azzal is, hogy az önbélyegekkel erősen rokon ötvösjegyek ebben az esetben is erre látszanak utalni. Idáig a győri székesegyházban őrzött németjárfalvai úrmutatót, a Tolnamegyében levő nagydorogi református egyház kelyhét és az Esterházy hercegeknek az Iparművészeti Múzeumban őrzött krizoprász csészével díszített serlegét tartjuk a magunk részéről Budán készült középkori ötvösműveknek. Feltűnő, hogy mindhárom ötvöstárgy jegyeinek közepén O betűt találunk. Kétségtelen, hogy ezen ötvösjegyek O betűi és a budai középkori ónedények O betűs bélyegei között ugyanazt a célt elérni akaró szoros összefüggés van.⁵⁾

A címeres városbélyeg és az O betűs városjelölő bélyegeken kívül szereplő harmadik jegy pedig a készítő mesterre utaló és sokszor a nevének kezdőbetűit is magában rejtő *mesterjegy*. Pozsony város 1526/1527. évi számadáskönyve (a 88. lapon) Lukács budai önöntő mester nevét örökítette meg.⁶⁾ Más okleveles kiadványok átböngészésével még pár más középkori budai önműves nevét szedhetnők össze. Remélhető, hogy a főváros középkori okleveles emlékeit közrebocsátó kiadványsorozat köteteiből Lukács mester társainak névsora gazdag bőségben lesz majd összeállítható, és ilyképp az Erdélyben és Vajszkán talált négy középkori budai ónedény mestereit is sikerrel lehet majd megállapítani.

VIII.

A Buda visszafoglalását követő időkben készült óntárgyakkal már sokkal szerencsésebb helyzetben vagyunk. Az 1698-tól 1863-ig terjedő időszakból negyvenhét, Pesten és Budán működött önöntő mestert ismerünk névszerint is, és így csak igen kevés lesz az olyan pestbudai ónedény, melynek mesterét csak további kutatásokkal lehet megállapítani.

A) A XVII. század végén és a XVIII. század első felében Pesten készült önműveket — mint ahogy azt a gyömrői (1698 és 1730), ceglédi (1712), ócsai (1725), fülöpszállási (1732), kunszentmiklós-pusztakerek-egyházai (1737) és a rákoscsabai (1741) református egyházakban reánk maradt emlékek bizonyítják — olyan bélyegekké jelezték, melyek ovális vagy kartus-idomú paizsban egytornyos várkaput, a S. PEST (vagy sokszor S. PESTH) városjelölő feliratot és a toronytól jobbra és balra egy-egy betűt tüntettek fel. A paizsban levő tornyos bástya Pest város

címere, amit a fölötte levő S(ignum) Pest is világosan megjelöl, nehogy az ónedényt vizsgáló egyén a sok tornyos jegy között megtévedjen s Pest helyett más városban készültnek vélje az ónművet. A két oldalozó betű pedig a készítő ónműves monogramját adja, mint például az 1698-ban készült gyömrői tányéron levő N R monogramm Nicolaus Röder mestert rejti, az 1741-ben készült rákoscsabai úrasztaltányér T E jegye pedig Thomas Ederth nevét.

Pesten a XVIII. század közepéig tehát az egy-jegyves jelölés volt gyakorlatban. Olyképp, hogy a mester jegye egybe volt szerkesztve a városjeggyel, s így csak a monogramokat adó betűk változtak mesterenkint.

Az ón rendkívül puha és könnyen deformálódó anyaga miatt sok esetben elmosódottan beütött vagy a későbbi tisztogatások alkalmával megkopott jegynél a mestermonogrammok már annyira elkoptak, hogy azokat felismerni és kibetűzni ma már nem lehet. Az ócsai református egyház 1725-ben készült kenyérszótányérjáról, a fülöpszállási (1732) kupáról és a kunszentmiklós-pusztakerekegyházi (1737) boroskancsóról ilyképp tehát csak azt tudjuk megállapítani, hogy pesti ónműves műhelyben készültek, de mestereiket meghatározni névszerint még nem tudjuk.⁷⁾

B) A XVIII. század második felében a pesti önöntők az addig szokásban volt egy-jegyves (bástyás, városneves és mestermonogrammos) jelzést elhagyták s változó rajzú, többesetben pedig már két-jegyves olyan bélyegeket kezdtek használni, melyek Pest városának a nevét, a készítő mester teljes nevét, a mesterjog szerzésének az évét, sőt még az ón finomságát is feltüntetik. Így Jurame Sebestyénnek 1777-ben készült s a reichenbergi

34. Jurame Sebestyén pesti ónműves bélyege a reichenbergi Huber-gyűjtemény három tányérjáról. 1777.

Huber-gyűjteményben levő három tányérján koronás rózsás jegyben a teljesen kiírt mesternév olvasható, a fölötte mondatszalg formában beütött bélyegben pedig IN REINES ZINN PEST olvasható. Ez utóbbi kvalitásbélyeg a nagyon finom arányban kevert ón jóságát akarja jelezni. A teljes névvel kiírt jegyben látható rózsza pedig arra utal, hogy a keverés aránya az úgynevezett »rózsaón«-nál szokásos arányban történt. A pesti keverésarányt még nem ismerjük, de tudjuk, hogy az Lipcsében és Pozsonyban olyképp volt előírva, hogy tizenöt font ónhoz egy font ólmot lehetett csak adni.

C) Az 1832-ben készült nagyszékelyi ónkupán és írasztali csapos boroskancsón kettős jelzést találunk: a közepén levő körídomú jegyben »IOS. STADLER IN PESTH« és a melléje háromszor is beütött azt a 8-as idomú bélyeget, melyben leveles ágak között a koronás rózsamotívumot látjuk, felette a teljes egészében kiírt mesternévvel.

D) Az 1833-ból származó szentmártonkátai kenyérosztótányéron ovális mezőben a leveleságakkal körülvelt koronás rózsát látjuk »STEPHAN RAICHARDT IN PESTH 1833« körirattal.

E) Az 1838-ban készült jászkiséri három borkupának fenekén ismét a nagyszékelyi edényeket készítő Stadler József pesti önműves jegyével találkozunk, de a jegyét körülvevő és háromszor beütött más bélyeggel társulva: a körídomú paizsban PROB ZINN felirattal, »sisakdísz«-ében pedig szárnyas sassal. Fölötte a 13-as számot látjuk, amely ez esetben azonban nem az ötvösjegyekben előforduló 13-as fínomságra utal, hanem a rosszul beütött jegynek alul is lehetett két száma — a 8-as és a 2-es — és így kiegészítve az Stadler József 1832-ben szerzett pesti letelepedésére utal.

Ezt bizonyítja az is, hogy a jászkiséri edényeken előforduló PROB ZINN megjelölés a régebbi előírások »Probe zum Zehnten« szavaiból származik és alakult. Ezzel a megjelöléssel pedig az olyan anyagot jelezték, melynél 1 rész ólom volt 10 rész ónhoz keverve.

IX.

Noha Budán Schwartz Márton önöntő már 1696 körül polgárjogot nyert, és Schreckh Sámuel János (1716), Streckh Károly (1717), Miholtzky Ferenc József (1720), Wittinger Lukács (1740), Streck Péter (1763) és Loibl István (1770) önöntők személyével a budai önművesség állandó és folyamatos tevékenységét ellenőrizhetjük, budai készítésű ónedényt — a középkorból reánk maradt négy emléktől eltekintve — az 1783 előtti időkből még nem ismerünk. Pedig már 1705 június 22-éről van arra vonatkozó adatunk, hogy az önöntői próbaszedésre Buda városának tanácsa Werner és Eckher biztosokat küldi ki.

Ugyancsak a budai városi tanácsi jegyzőkönyvek örökítették meg annak az emléket is (1723 június 9), hogy az 1723-as nagy tűzvészben az önműves emlékek teljesen elpusztultak. Ugyanakkor felemlítik azonban azt is, hogy e miatt a kereslet annyira fellendült, hogy olasz önöntőknek is munkaengedélyt kellett adni az elpusztult ónedények gyors pótlására. A Budán akkor működött két polgári önműves kedvezőbb ajánlataival kifüstölte azonban az idegen mestereket, úgyhogy attól kezdve zavartalanul dolgozhatott tovább. Reméljük, hogy az akkor készült edényekből pár darab még lappang valahol, s így idővel emlékanyaggal is pótolhatjuk azt az űrt, amely a budai önművesség történetében Fauser Mátyásnak 1783-ban készített fedeles kupájáig terjed.

Az 1774-ben szülővárosában — Budán — letelepedni szándékozó Fauser Mátyás azzal rémítgette az akkor Budán műhelyt tartó Loibl Istvánt és özvegy Wittinger Lukácsnét, hogy ő bécsi próbával ellátott ónedényeket akar olcsó áron árusítani. A megírt konkurrencia össze-

fogására és kérelmére Fauser el is utasítják kérésével. Négy évi harc után azonban sikerült végre mégis polgárjogot nyernie Budán.

A) A gárdonyi református egyház részére 1783-ban készült fedeles kupájának fenekén a koronás FEIN ZINN jegyet találjuk beütve. Mesterjegy nem is került a műre, ellenben hengeres testén elől, vésett feliratban ott díszlik:

»... TSINALTOTTA TOTH JANOS BUDÁN FAUSER MATIAS ALTOL...«

B) Fauser Mátyásnak hét további művén a nevét, a koronás rózsát, a Schlackewalder Fein Zinn-t és az 1789-es évszámot feltüntető jegyét találjuk. Az 1770 október 26-án kiadott azon patens alapján és értelmében történt ez a jelölés, amely azt rendelte el, hogy azokat az új ónműveket, melyek »aus purem und aus reinem Zinn« készülnek, ólom hozzáadása nélkül mint schlagewaldi Feinzinnt kell jelezni.

C) Fauser János 1805-ös és 1826-os évszámmal jelzett bélyegeiben mérleget tartó angyalt és az Englisch Zinn megjelölést látjuk. Ez a bélyeg

35. Fauser János budai ónműves bélyegei 1805-ből és 1826-ból a reichenbergi Huber-gyűjteményben levő műveiről.

tehát a szerint készült, ahogy ebben az időben az angol ónból készült edényeket általában mindenütt jelölték. Angol ón alatt eleinte az Angliából behozott és oly tiszta ónból készült edényt értettek, melynek anyagához semmi ólmot sem kevertek. Érdekes, hogy az angol ón megjelölésből a rokon hangzás és a mérleges figura miatt »angyal ón« elnevezés is divatozott. Sok esetben azt jelentette, hogy ha az illető tárgy nem is importált angol ónból készült, akkor is az anyaga olyan finom mint az angol — vagyis az »angyal« — ónnak.

D) Wilcke Gottliebnek a Budapest Székesfővárosi Történeti Múzeumban őrzött egyik óntányérján olyan jegy szerepel, mely közepében X-el jelölt rózsát tüntet fel. Köriratában pedig az 1814-es évszám mellett az OFNER U. P. PROB ZINN megjelölést is magában foglalja. Ebből értesülünk, hogy budai ón elnevezést is használtak. Ennek a finomságát és keverési arányát a jegy közepén levő római tízes szám világosan elárulja, vagyis a budai »probzinn«-edények azok voltak, melyek egy rész ólom és tíz rész ón keverékének az anyagából készültek.

BUDAI ÉS PESTI ÓNMŰVES MESTEREK.

1696—1863.

1. SCHWARTZ MÁRTON. 1696—1705.

1696 körül nyer Budán polgárjogot. A budai telekkönyv 126. lapjának feltüntetése szerint a 219. számú ház volt az övé. Az 1705. évi október 3-i tanácsülési jegyzőkönyv megemlíti, hogy az elhunyt mester felesége két gyermekkel maradt özvegyen. Az 1706. augusztus 19-i és még az 1719. március 2-i tanácsülésen is említik Anna Mária nevű özvegyét.

2. RÖDER MIKLÓS. 1698—1712.

A bécsi születésű mester 1699. február 13-án nyer csak polgárjogot, de már előzőleg is Pesten dolgozik. A gyömrői református egyház birtokában fennmaradt tányérja 1698-as évszámmal van jelölve. 1699. augusztus 22-én Maria Susanna nevű feleségével együtt a kamarai adminisztrációtól a Kecskeméti-kapuvál szemben ingyen telket kap azon kötelezettséggel, hogy egy év múlva házat épít reá. 1699. szeptember 8-án erről teleklevelét is állítanak ki a részére.⁸⁾ 1702-ben Röder Kristóf nevű rokonával egyességet köt a Plébánia-utcában levő másik háza ügyében. 1712-ben még él, ami kitűnik abból, hogy a ceglédi reformátusoknál levő tányérja az 1712-es évszámmal van jelölve. Művei:

a) *Kenyéosztótányér* 1698-ból, a gyömrői református egyház birtokában. Átmérője 24 centiméter. Kerek idomú. Síma; bemélyedő középső résszel. Peremén vésett felirat:

1 : 6 : Gŷ Óm. (sic) Rei. Ecclesiae. D(sic)anier. . 9.8

b) *Kenyéosztótányér* 1712-ből a ceglédi református egyház őrizetében. (Átmérője 24.6 centiméter.) Egyszerű; kerek idomú. Síma. Peremén vésett koszorúban CE 1712 jelöli a ceglédi eklézsiához való tartozását.

3. RÖDER KRISTÓF. 1702—1703.

A bécsi származású Röder Miklós pesti ónműves rokona. 700 forintért vele együtt Gennone-tól a régi városháza közelében volt s a pesti mai Piarista-utca tájékán húzódott Plébánia-utcában házat vettek. 1702-ben még együtt birtokolták, 400 forint ellenében azonban szóbeli megegyezést kötöttek, hogy a Röder Miklósékat illető felerész Röder Kristóf és Anna Erzsébet nevű feleségének tulajdonába megy át. 1703. november 8-án Röder Kristóf a teleklevelét kérelmezte.

4. SCHRECKH SÁMUEL JÁNOS. 1716.

A Braunschweigban született mester 1716. július 17-én Budán polgárjogot nyert.

5. STRECKH KÁROLY. 1717—1724.

Brünnben született. 1717. június 21-én polgárjogot nyer Budán. Az 1724. február 7-i tanácsülési jegyzőkönyv egy »Streck« önmű mestert említ családi ügygel kapcsolatban.

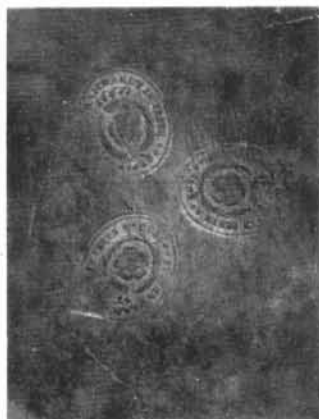
6. EDERTH TAMÁS. 1717—1741.

1717. október 29-én nyer polgárjogot Pesten. A rákoscsabai református

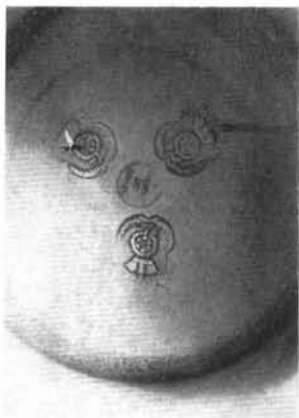

60. Fauser Mátyás budai önműves
1789-es bélyege a lovasberényi
reformátusok önkupájáról.

61. Raichardt István pesti önműves
jegye 1833-ból a szentmártonkátai
reformátusok úrasztali tányéjről.

62. Stadler József pesti öntő bélyege
az 1832-ben készült nagyszékelyi
fedeles önkupáról.

63. Stadler József pesti öntő bélyege
az 1838-ban készült jászkiséri
úrasztali boroskupáról.

36. Budai óntányér a XVI. század elejéről.
A Magyar Történeti Múzeumban.

37. Budai óntányér a XVI. század elejéről.
A Magyar Történeti Múzeumban.

38. Budai óntányér a XVI. század elejéről.
A Magyar Történeti Múzeumban.

39. Fedeles ónkupa 1541-es évszámmal. Budai munka.
A Magyar Történeti Múzeumban.

40. A fülöpszállási református egyház fedeles ónkupája.
Pesti munka 1732-ből.

41. A kunszentmiklósi-pusztakerekelyházi református egyház fedetes önkupája. Pesti munka 1737-ből.

42. A gárdonyi református egyház fedetes önkupája. Füsser Máttyás budai ömlesztéses munkája 1783-ból.

43. A lovasberényi református egyház fedeles ónkupája 1793-ból.
Fauser Mátyás budai ónöntő műve.

44. A lovasberényi református templom »Veres« ónkupája 1793-ból.
Fauser Mátyás budai ónöntő műve.

45. A nagyszékelyi református egyház
fedeles ónkupája.
Stadler József pesti öntő műve 1832-ből.

46. Úrasztali csapos boroskancsó
a nagyszékelyi református templomban.
Stadler József pesti öntő műve 1832-ből.

47. A ramocsaházi reformátusok úrasztali tányérja. Fauser Mátyás budai önműves munkája 1789-es jeggyel.

48. A kékcei református egyház kenyérsztótányérja 1792-ből. Fauser Mátyás budai öntő műve.

49. A jászkeséri református egyház úrasztali boroskupája. Stadler József pesti öntő műve 1838-ból.

50. Tréfás feliratú öntányér. Karlsbadi mű; vésett disze
Pest, 1830 körül.

51. Tréfás öntányér. Jegy nélküli.
Vésett disze és felirata Pesten készült, 1830 körül.

52. Röder Miklós pesti önműves bélyege az 1698-ban készült ócsai kenyérszótányérról.

53. Röder Miklós pesti öntőjegye a ceglédi református egyház 1712-ben készült tányérjáról.

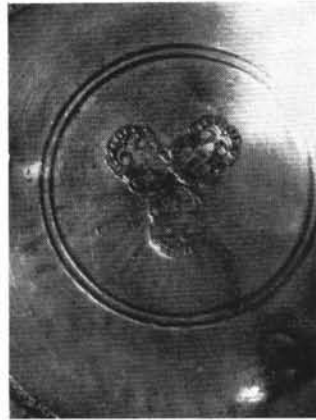
54. Ederth Tamás pesti önműves jegye 1741-ből a rákoscsabai kenyérszótó tányérról.

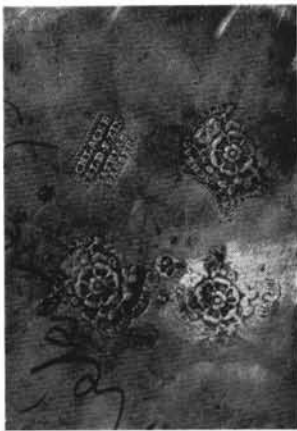
55. B. H. monogrammos pesti öntőjegye a gyömrői reformátusok 1730-ban készült kenyérszótányérjáról.

56. Pesti önműves bélyeg az ócsai reformátusok 1725-ben készült kenyérszótányérjáról.

57. A künszentmiklós-pusztakerekegyházi reformátusok kupájának pesti ónjegye 1737-ből.

58. Fauser Mátyás budai önműves bélyege 1789-es évjelöléssel a kékcseireformátus egyház tányérjáról.

59. Fauser Mátyás budai öntő bélyege 1789-es évszámmal a ramocsaházi reformátusok tányérjáról.

egyház birtokában lévő tányérján látható 1741-es évszámból következően, ekkor még mint mester működhetett.

A rákoscsabai *kenyérosztótányérja* 28 centiméter átmérőjű, kerek idomú, egyszerű formájú mű. Bemélyedő középpel. Peremén »17 C: E: 41« vésett felirattal.

7. MIHOLTZKY FERENC JÓZSEF. 1720—1738.

A Komáromban született mester 1720 december 13-án nyer Budán polgárjogot. A tanácsülési jegyzőkönyvek 1723 március 8-án, 1738 január 30-án, március 7-én, október 23-án és 27-én említik őt, midőn is egy bizonyos Gaudimus Ferenc 33 forintnyi adósságában eljár, valamint hagyatéki eljárása is van, melynek elintézésére és kivizsgálására Schultz és Hörger biztosokat küldik ki.

8. H. B. 1730.

1730 körül működött Pesten ez az ónöntőmester, akit idáig csak nevének kezdőbetűiről ismerünk. A gyömrői református egyházban fennmaradt és általa készített tányéron látjuk a pecsétjét: B. H. Ebből következtetjük, hogy vezetékeve H, keresztnéve pedig B betűvel kezdődött. Minthogy a nevezett tányéron az 1730-as évszámot találjuk bevésve, működése a XVIII. század harmincas éveire esett.

A gyömrői *kenyérosztótányérja* 24,7 centiméter átmérőjű, kerek idomú, síma. Bemélyedő középrésszel. Peremén poncolt körirat díszlik:

A GYÖMREI: SZENT ECCE SIA TÁLA: ANNO 1:7:3:0:

9. BERCHNER BALTAZÁR. 1739.

1739 november 18-án a Pesten lakó mester polgárjog elnyerése iránti kérésével foglalkozik a budai városi tanács és azt rendeli el, hogy az értesítés megkapásáig legyen türelemmel, azután pedig jelenjék meg a tanács előtt személyesen.

10. WITTINGER LUKÁCS. 1740—1774.

A Törökbálinton született, katolikus vallású mester 1740 február 4-én nyer polgárjogot Budán. Szőleje volt. Az 1747 szeptember 11-i és az 1748 február 5-i tanácsülésen különböző szőlőkezelési és munkálási ügyekkel kapcsolatban emlékeznek meg róla. 1760 január 18-án azon panaszával foglalkozik a tanács, melyben sérelmezi és magának súlyos károkat tevőnek nyilvánítja azt, hogy »dem gewësten Buchhalter der Zinnhandl erlaubet worden«. Minthogy neki ezáltal súlyos kára van; kéri az eltiltást. A tanács azonban úgy döntött, hogy: »Gleich wie der Zinnhandl von dem Zinngiesser unterscheiden ist, als hat solcher auch statt«. 1774-ben már nem él, mert ez év január 20-án a városi tanácsülés a Rosalia nevű özvegyének azon kérését tárgyalja, melyben az özvegy a jönni akaró Fauser Mátyás legény elutasítását szorgalmazza, azzal, hogy több mester nem tudna megélni.

11. WEINBERGER PÉTER. 1743.

1743 március 8-án mint pesti születésű mester polgárjogot nyer szülővárosában.

12. KANITZER JÁNOS. 1758.

Belgrádban született. Római katolikus vallású. 1758 augusztus 22-én Pesten polgárrá tették.

13. STRECK PÉTER. 1763.

1763 február 25-én a budai városi tanács tárgyalja a kérését: kenyerének megkeresésére nyilvánosan dolgozni akar. Ügyének támogatásául felhossa, hogy helyi öreg polgár fia. A tanács elrendeli, hogy a polgárjog elnyeréséért személyesen jelenjék meg, és akkor megadják részére a kívánt tanúsítványt. Ezen határozat értelmében három nappal később megjelent a tanács előtt, mesterségére a polgárjogot megkapta s a rendes polgárjogi illeték felét le is fizette.

14. HERBERGER MÁRTON. 1770.

A pesti belvárosi telekkönyv 1770 április 29-i feljegyzéséből értesülünk, hogy Agatha nejével együtt a Bástya-utca 452. számú házat bírja.

15. LOIBL ISTVÁN. 1770—1774.

A bécsi születésű mester 1770 augusztus 13-án nyer Budán polgárjogot. Az 1774 január 20-i és március 7-i városi tanácsüléseken azon beadványait tárgyalják, hogy Fauser Mátyás felvételét és bekebelezését utasítsák el, mert többen megélni különben nem tudnának.

16. JURAME SEBESTYÉN. 1773—1777.

1773 január 4-én polgárjogot nyer Pesten. Ekkor kitűnik, hogy helyi születésű, római katolikus. A feljegyzések Sebastianus Juraneck-nek nevezik, valószínű azonban, hogy a Jurame név a helyesebb, mert Ulrich Huber és Gustav Oertel »Siebenbürgisch-sächsisches und anderes Zinn« (Reichenberg 1936) könyvének a 260. oldalán (csonkán) URAME néven említik mesterünket a reichenbergi Huber-gyűjteményben levő műveinek a jegyei alapján.

A Richard Huber-féle gyűjteményben három, tőle származó tárgy látható:

1. *Tányér*. 22 centiméter átmérőjű. Vésett GA. AM monogramokkal és 1777-es évszámmal, 2—3. *Két tányér*. Síma. Nehéz. Keskeny szegéllyel.

17. FAUSER MÁTYÁS. 1774—1804.

Budán született. Az 1774 január 20-i tanácsülés tárgyalja a polgárjogot és önöntőmestéri foglalkozás engedélyezését szorgalmazó kérvényét. Loibl István és özvegy Wittinger Lukácsné azonban elutasítását kéri azzal az indokolással, hogy több mester megélni nem bír. Ezért a március 7-i tanácsülés kérését el is utasítja. 1778 november 3-án végre polgárjogot nyer Budán. 1804 április 29-én már halott, mert özvegye ekkor véteti fel János nevű fiát Budáról a pozsonyi önöntőcéh mestereinek sorába.

Richard Huber öngyűjtési útjai alkalmával az egyes erdélyi városok önműveseinek személyi adatait is kutatta. A gyűjteményét és kézirati hagyatékát is ismertető könyvben (U. Huber—Gustav Oertel: Siebenbürgisch-sächsisches und anderes Zinn. Die Altzinnsammlung von Richard Huber. Reichenberg 1936. 67. l.) az ő kutatása alapján állítják határozottan, hogy egy Fauser Mátyás önöntő 1789-ben Nagyszebenben mesterjogot

kapott. Minthogy több erdélyi óntárgyon Fauser Mátyás jegye 1789-es évszámmal van beütve, ennek hitelt is adtak és így mindezen ónműveket egy nagyszzebeni — Fauser Mátyás-féle — műhelyből származónak vélték. Egyidőben tehát Budán és Nagyszzebenben is működött volna egy-egy Fauser Mátyás.

Ez azonban valószínűtlen, mert Bielz Gyula úr, a nagyszzebeni Brukenthal-Múzeum igazgatója kérésünkre szíves volt a Szász Nemzeti Levéltárban levő ónöntőcéh-aktákat (1539—1636. és 1841—1873.), az ugyanott levő Nagyszzebeni Polgárok Könyvét (1770—1836), valamint az evangélikus egyháznál és a nagyszzebeni katolikus egyháznál lévő anyakönyveket is áttekinteni, de Fauser Mátyás nyomára nem bukkant. Következtethető ebből tehát az, hogy a Nagyszzebenben feltételezett Fauser Mátyás egy és ugyanazon mester a Budán működött ónművessel. Nagyszzebeni szereplésére minden valószínűség szerint azok a dolgok kényszerítették, melyeket jelen tanulmányunk II. fejezetének a végén említettünk meg.

Művei: 1. *Fedeles kupa* 1783-ból a gárdonyi református egyház birtokában. Magassága 34 centiméter. Háromkarmos, gömbös lábon áll. Fedélgombja hiányzik. Felfelé keskenyedő hengeres testén hatsoros vésett felirat:

N. 1

A GARDONYI REF Sz. EKLESIA
SzAMARCA (sic) TSINALTOTTA
TOTH JANOS BUDAN
FAUSER MATIAS ALTOL
1783 · DIE · 28 · OCT

2. *Fedeles kupa* a lovasberényi református egyház őrizetében. Magassága 39, talpátmérője 17 centiméter. Tagozott szélű talpperemmel. Felfelé keskenyedő hengeres testén elől koszorúban, vésett felirat: Az L. BERÉNYI REF. Sz. E. EKLESIA számára tulajdon költségeken készítették SOMOGYI ISTVÁN és MIHÁLY TOTH MIHÁLY és JÁNOS 1793 ESZT P. M. Préd(ikátorsága idején). Tagozott széles kiöntő csőrrel. Fedélgombja toboz idomú. 3. *Fedeles kupa* ugyancsak a lovasberényi reformátusok birtokában. Az előző kupával teljesen rokon. Testén elől vésett koszorúban: A L. BERÉNYI REF. Sz. EKKLESIA számára tulajdon költségeken készítették VERES ISTVÁN VERES MIHÁLY 1793 ESZT P. M. Préd. 4. *Kenyérosztótányér* a Szabolcs vármegye nyírbaksai járásában levő ramocsaházi református egyház tulajdonában. Átmérője 23·2 cm. Kerek idomú; hatkarélyos hullámos peremű. Bemélyedő középrésszel. Hátperemén vésvé: »1803. H. T.« Hátán Fauser 1789-es kétfajta ónjegye négyszer van beütve. 5. *Kenyérosztótányér* a fejérvármegyei csabdi-i református egyház birtokában. Átmérője 25 cm. Kerek idomú; egyszerű. Peremén vésett felirat: ISTEN DITSŐSSÉGÉRE A TSABDI REFA(sic)RMÁTA Sz AEKKLÉSIA KI(sic)SZITTETTE ANNO 1790. 6. *Kenyérosztótányér* a szabolcsvármegyei kékcse-i református egyház

tulajdonában. Átmérője 22·5 centiméter. Kerek idomú, egyszerű. Peremére vésve KÉHSEI RE : EKL : TSINALTATA ANNO 1792. Hátán a peremén vésett monogrammok »N. J : ES : B : G :«, valamint halványan bekarcolva : »Kékcse. F. Pál József Gondnok 1924-től 1933-ig.« Fauser 1789-es jegyével. 7. *Étkezőtányér* Richard Huber reichenbergi gyűjteményében. (648. számú tárgy.) Átmérője 21 centiméter. 8. A *brassai* Adalbert Resch-gyűjteményben is van egy, tőle származó, de közelebbről még nem ismertetett tárgy. Mind ez, mind a 7. szám alatt említett előbbi tányér is még az 1789-es évszámot feltüntető bélyeggel van jelezve. 9. *Kenyérosztótányér* az egykori botykai, ma botykapeterdi református egyház birtokában. Átmérője 24·8 centiméter. Egyszerű, kerek idomú. Hátán Fauser Mátyás 1802-ből származó jegyével. 10. *Kenyérosztótányér* a tömöri református templomban. Átmérője 21·5 centiméter. Fauser 1802-es bélyegével. 11. *Kenyérosztótányér* a dunabogdányi református egyház őrizetében. Átmérője 22·5 centiméter. Kerek idomú; egyszerű. Hátán vésett felirat, melyből egy reáragasztott papiros miatt csak a következő részleteket lehet kivenni : »A szent . . . Asztalra öz . . . lyné vette E . . . nyért.« Fauser Mátyás hosszúkas, nyolcszögű jegyével. 12. *Nászajándék tányér* a budapesti Országos Magyar Zsidó Múzeumban. Átmérője 23 centiméter. Csipkés, karélyos peremmel, bemélyedő középrésszel. Peremén T M, valamint Sch I és V M 1920 vésett monogrammmal és évszámmal. Hátán vésett M P és H, valamint H és K héber betűkkel (1802-es jeggyel.) 13. *Nászajándék tányér* a pesti Zsidó Múzeumban. Az előbbivel rokon. Hátán vésett héber név : Simon Ráche Ransburg és két virágszálás dísz hatágú, csillagos rozettával. A győri Ransburg-család részére készült. 1802-es jeggyel.

18. SZELEPP VINCE. 1783—1785.

Az »ex Tervis Carolinis in Bohemia«, vagyis Karlsbadban született mester 1783 szeptember 10-én nyer Pesten polgárjogot. Ekkor feljegyzik, hogy katolikus vallású. A pesti belvárosi telekkönyv 1785 január 21-i bejegyzése szerint Catharina nejével együtt az Alsó-Bástya-utca 592. szám alatti házat bírták. Egyes feljegyzések Selb névvel is említik.

19. HEILING SEBESTYÉN. 1796.

Bécsből származik. Katolikus vallású, nő. 1796 június 13-án polgárjogot nyer Budán.

20. FAUSER JÁNOS. 1804—1847.

Fauser Mátyás budai önöntőmester fia. 1804 április 29-én özvegy édesanyja megjelenik a pozsonyi önöntőcéh előtt, hogy fiát Budán mesterré tétesse. Ura szerszámain, felszerelését és teljes műhelyberendezését is átadja fia részére. Ennek alapján a pozsonyi önöntőcéh mesterei Fauser Jánost budai társmasternek elismerik. A római katolikus vallású mester 1804 május 18-án budai polgárjogot nyert. 1833-ban a pestbudai önműves céh főmestere. 1834 szeptember 4-e előtt nála tanult három évig Ede nevű fia. 1836 végén arról értesülünk, hogy a Vízivárosban lakik az 55. szám alatt. Az 1839-re adózók között még szerepel a neve, de 1840-re már nem fizetett. Ettől kezdve az ugyanott lakó ifjabb Fauser Ede fizet. Valószínű, hogy ettől kezdve előregedett apját ő tartotta. 1847 augusztus 12-én halt meg 72 éves korában. Ivelt kereszttel díszített vörösmárvány

síremléke 1937 végén a Virányos dűlőben fekvő vízivárosi temetőben a XV. számú sírtábla 12. sorának 6. számú sírján még megvolt.

Művei : 1. *Tányér* a Székesfővárosi Történeti Múzeumban. Átmérője 29 centiméter. Szegett peremű, kerek, egyszerű. Mérleget tartó álló angyalos jegyében az 1802-es évszám látható. Valószínű tehát, hogy Fauser még a pozsonyi céhbe való lépése előtt már dolgozott Budán. 2. »*Erdélyi tányér*« Richard Huber reichenbergi gyűjteményében. Véssett felirattal »Geschenk unserem Meister 1829«. 3. *Étkezőtányér* a reichenbergi Huber-gyűjteményben. Síma, véssett peremmel. Szegélyénél : G R 1819. 4. *Tányér* a reichenbergi Huber-féle öngyűjteményben. Átmérője 22 centiméter. C W 1825. jelzéssel. 5. *Tányér* a reichenbergi Huber-gyűjteményben. Tulipánnal és C W 1825. jelzéssel. 6. *Tányér* a fentemlített Huber-gyűjteményben. 27 centiméter átmérőjű. Keskeny szegéllyel és 18 F W 25 jelzéssel. Véssett szalagos és virágszálás díszekkel. 7. *Kádár tányér* a reichenbergi Huber-gyűjteményben. Véssett G A monogrammal és 1829-es évszámmal. 8. *Tányér* az Iparművészeti Múzeumban, Budapesten. Átmérője 29 centiméter. Szegett peremmel. Bemélyedő közepén véssett hullámos, indás körben tulipántó.

A 2—5 alatt felsorolt tárgyak 1805-ös, a 6—7 szám alatt említett művek pedig 1826-os évszámú jegyekkel vannak bélyegezve.

21. STADLER JÓZSEF. 1804—1836.

Karlsbadban született. 1804 július 29-én a pozsonyi öntőcéh — Friedrich János Mihály főcéhmester és Roth József alcéhmester vezetésével tartott ülésében — pesti mesterként a pozsonyi céhbe kebelezte. 1809 március 4-én Pesten polgárjogot nyert. Római katolikus. Négy és félévig inasa volt a pesti származású Philipp Mátyás. Az elhunyt mester üzemét a pozsonyi céh jóváhagyásával Erzsébet nevű özvegye tovább vitte; 1836 március 19-én is még élő és működő céhtagnak nevezik özvegyét.

22. KIRNÁST JÓZSEF. 1806.

1806 június 26-án a pozsonyi öntőcéh a Budán született Kirnást Józsefet mesterré felvette, miután igazolták, hogy előzőleg már a budai polgárjogot is elnyerte. Ezt Friedrich János Mihály mint a legidősebb mester, valamint Róth József, Glockner János Kristóf és Zimmermann Gottlieb pozsonyi öntők írásban is tanúsították. Kirnást József fiatalon hunyt el, műhelyét azonban Teréz nevű özvegye tovább vezette.

23. FLOTH FERENC. 1808—1846.

A csehnémet Schönfeldben született mester 1808 elején már Budán működött. 1808 február 1-én a pozsonyi öntőcéhbe bekebelezték, miután igazolta, hogy a budai polgárjog elnyerése iránt beadott kérését teljesítették. A Vízivárosban lakott, a 701. szám alatt. 1834 szeptember 4-e előtti időkben nála tanulta ki mesterségét Floth János. 1839 végén elrendelik, hogy Philipp Mátyás az ő műhelyében készítse el remekét. 1843 augusztus 15-én az alcéhmesteri tisztségre választják, melytől 1846 április 5-én válik meg.

24. WILCKE GOTTLIEB. 1814—1849.

Az Anhalt-hercegségi Zerbst-ben született mester 1814 február 8-án lesz tagja a pozsonyi öntőcéhnek. Egy özvegy mesternével lépett

házasságra. 1827 júniusától 1832-ig nála tanult öt évig a budai születésű Kammerer Mátyás és egy évig a hasonlóan budai származású Kirnatz József. 1829 májusától 1835-ig — öt éven át — pedig Bonkratz Lajos. Ez a Pongrác Lajos ugyancsak budai fiú volt. 1835 szeptember 4-én Kirnatz Istvánt veszi fel; 1838 szeptember 4-én felszabadítja őt. Mint mester fiával csak 7 forint 30 krajcárt fizettetnek vele. 1834 augusztus 3-án a pestbudai együttes öntőcéh két évre alcéhmesternek választja. 1837—1839-, 1843- és 1846-ban főcéhmester. A Vízivárosban lakott, a 45. számú házban. 1849 december 23-án húnyt el hatvanhárom éves korában. A virányosi dűlőben lévő vízivárosi temetőben 1937 végéig közös sírban nyugodott Pepich Márton miskolci öntőmesterrel. Sírköve, akkor már kiemelve, az út mellett feküdt. A sírkő hátlapjára vésett »Pepich Márton és vője Wilcke Gottlieb emlékére Nyugogyanak (sic) az Urban« feliratból értesülünk, hogy Wilcke felesége a miskolci Pepich-leány volt.

Művei közül három darab a Székesfővárosi Történeti Múzeumban található: 1. *Tányér*. Átmérője 28 centiméter. Kerek. Peremén vésve »Michael Schön und Paul Casper beyde Alt Gesellen — 1835«. Bemélyedő közepén császári koronás kétféjú sas; karmaiban kardot tart. Mellén ovális idomban csizma és két talp. Fenékén három-jegyű jelölés: Kör-idomú mezőben római X-esszámmal jelzett rózsa *OFNER ZIN* GOTTLIEB WILCKE fínomsági és név-felírással, mellette téglaidomú mezőben PROBZINN kvalitásbélyeg. A harmadik bélyegben csipkés peremű ovális mezőben G W monogramm látható. 2. *Kanna*. Magassága 20,5, fenékatmérése 13 centiméter. Kupa idomú. Hengeres testtel, csőrös nagy kiöntővel és kérdőjel idomú tagozott füllel. Fedél nélkül. (Ez eredetileg sem volt.) 1814-es évszámú jeggyel. 3. *Tányér*. Kerek. Egyszerű; szegett peremmel és bemélyedő középpel. Átmérője 28 centiméter. 1814-es jeggyel bélyegezve. A tányér hátán, a peremen T. K. 1869-es monogram és évszám van bevésve. Az 1814-es jegy bizonyossága szerint — késői évszáma ellenére is — ez a mű még az idősebb, nem pedig az 1856-ban mesterré lett Wilcke Gottlieb készítménye.

25. SCHELLER VILMOS. 1816—1836.

A mannheimi születésű mesternek 1816 augusztus 9-én ad mesterjogot a pesti tanács; tanuló és vándor éveit teljes egészében kitöltötte, és személye ellen sem tettek kifogást az öntők. 1817 november 23-án a pozsonyi önművesek testülete a céhbe való bekebelezését és felvételét elismerte. 1836 szeptember 5-én hátrahagyott feleségét említik. Az özvegy mesterné műhelye még 1837-ben is megvolt.

26. BROTZKY JÁNOS. 1826—1846.

1826 szeptember 6-án Friedrich Gottlieb főcéhmester, Lederer József másodelöljáró és Zimmermann János Gottlieb — mint a pozsonyi öntőcéh tagjai — igazolják, hogy a pesti tanács végzése és elismerései alapján Brotzky János nevét a pozsonyi céh mesterkönyvébe bevezették. 1846-ban még mindig fizeti anyagi kötelezettségeinek részleteit, amiből szűkössé pénzügyi viszonyaira lehet következtetni.

27. STADLER LIPÓT. 1827—1846.

Pesten született. 1827 február 29-én a pesti városi tanács kedvező döntése alapján mesterségének gyakorlására jogot nyer; hivatását szorgalmas munkával tanulta és vándoréveit is kitöltötte. Ezen határozat következményeként augusztus 7-én a pestbudai öntők remek készítése nélkül elismerték mesternek. 1833 december 20-án polgárjogot nyert. Római katolikus és nős. 1834 szeptember 4-e előtt nála tanult öt éven át a pesti származású Filip András. 1835 május 4-én Scheller Mártont veszi fel inasnak, aki 1838 május 4-éig tanult nála. Ekkor felszabadult és mint mester fia, a kedvezményes (7 forint 30 krajcár) taxát fizeti. 1837-ben, valamint 1843 első felében alcéhmester. 1843 augusztus 15-én főcéhmesterré választják. 1846 április 5-én megválíik e tisztétől.

28. BAUER HENRIK. 1829.

1829 június 26-án halt meg 32 éves korában. Ívelt kereszttel ellátott vörösmárvány sírkövét a virányosi dűlőben fekvő — a Kútvölgyi- és a Budakeszi-út által határolt — vízivárosi temetőből (a XV. számú sírtábla 6. sorának 22-ik sírjáról) 1937 végén kiemelték, és az akkor az út mellett feküdt.

29. VOGEL JÁNOS JAKAB. 1830—1845.

Eredeti foglalkozása a szappanosmesterség, de hosszú éveken át a pesti önművességbe is belekontárkodott.

A Zürich melletti Tiguro-ban született. 1830-ban vándorkönyvet nyert. Magyarország néhány helyén, majd Budán és Pesten gyertyaöntéshez alkalmas önműveket készített. 1832-ben Pestre visszatérve ismét gyártani kezdte önműveit. 1832 november 6-án helytartótanácsi engedélyt kapott azok előállítására, de működését a pestbudai öntők tiltakozására és felségfolyamodványa következtében be kellett szüntetnie és a szappanos mesterséghez kényszerült visszatérni. 1845-ben újra öntői munkálatokat végzett, de koholmánynak és hazugságnak minősítették állításait, és így a helytartótanács is eltiltotta az öntői tevékenységtől.

30. STADLER JÓZSEF. 1832.

Pesti születésű. Római katolikus. Nős. 1832 augusztus 8-án polgárjogot nyer Pesten. Valószínű, hogy az 1804-ben Pesten feltűnt Stadler József fia vagy rokona.

Művei: 1. *Kupa* a Tolna vármegyében levő nagyszékelyi református egyház birtokában. Magassága 40,5, talpátmérője 18 centiméter. Tagozott kerek talpperemmel, felfelé keskenyedő hengeres testtel, csőrös kiöntővel, díszváza idomú billentővel és kérdőjeles füllel. Testén elől négysoros vésett feliratban: »Heinrich Rohrbach und seine Ehefrau Elisa Hildebrandin der Gr: Szekler Ref: D. Kirche verehrt im Jahre 1832«. 2. *Úrasztali csapos boroskancsó* a nagyszékelyi reformátusok birtokában. Magassága 46, fenékátmérője 19 centiméter. Felfelé keskenyedő hengeres testén elől háromszögű tagozaton csap, két oldalán gyűrűs karima, tagozott boltozatos fedelén váza idomú billentő. Testén elől hatsoros vésett felirat: »Georg Neidert und seine Ehefrau Christina Ungerin der Gr: Szekler Ref: D. Kirche verehrt im Jahre 1832. in Daniels Keck pfarr Jahren«. 3. *Kupa* a jászkiiséri református egyház birtokában. Magassága (gombbal együtt) 44, talp-

átmérője 22·5 centiméter. Tagozott kerek talpperemmel, felfelé keskenyedő hengeres testtel, csőrös kiöntővel, kérdőjel idomú füllel és vázás billentővel. Fedelén vésett feliratban: »A Jász Kis-Éri Ref: Eklésia Készítette 1838«. 4. *Kupa* ugyancsak a jászkiséri református templomban. Az előzővel formában, méretben, díszítésben, vésett feliratában és hitelesítő jegyeiben is teljesen egyezik. 5. *Kupa* a jászkiséri református egyházban. A 3. és 4. szám alatt leírt művekkel (vésett feliratában is) teljesen egyező, illetőleg rokon. Magassága 39, talpátmérője 17·2 centiméter. 6. *Tányér* a Budapest Székesfővárosi Történeti Múzeumban. Átmérője 29·5 centiméter. Egyszerű, kerek. Szegett peremmel. 7—8. *Két tányér* a Székesfővárosi Múzeumban. Átmérőjük 21 centiméter. Egyszerű, síma, kerek művek, szegett peremmel.

Mínthogy az 1804-ben Pesten dolgozni kezdő Stadler József özvegyét 1836-ban is még működő céhtagnak említik, további kutatások folytán lehet majd csak megállapítani, hogy az itt 1—8. számok alatt felsorolt Stadler-művek a két rokon nevű mester közül tényleg az 1832-ben polgárjogot nyert fiatalabb Stadler készítményeinek tekinthetők-e mind.

31. EICHL, JÓZSEF. 1832—1863.

Eichel, sőt gyakran Euchelnek is nevezik. Prágai születésű. 1832 június 16-án kérését a pesti városi tanács kedvezően intézi el. Ennek birtokában augusztus 18-án megjelenik a pestbudai önkormányzat testülete előtt, felmutatja sikerült remekét és kebelbeli mesterré lesz. 1843 december 22-én polgárjogot nyer; ekkor feljegyzik róla, hogy római katolikus, nős. 1851 június 23-án főcéhmesterré választják. E tisztséget 1854-ben is viseli, sőt 1857 február 15-én is mint főcéhmester szegődötteti 18 éves, Pesten született István nevű fiát, aki előzőleg egy évig már Fausernél szolgálatban állott. 1862 február 19-én újra főcéhmester. 1863 február 8-án István fia felszabadul.

32. FLOTH FERENC. 1832—1857.

Budán született. 1832 július 13-án a pesti városi tanács feljogosítja az önművesség gyakorlására. 1833 október 18-án a 27 éves mester a remekét bemutatja, mire a céh társnak nyilvánítja. 25 forint illetéket fizetett. 1857-ben elhunyt. Örökét és műhelyét János fia vette át.

33. FAUSER JÁNOS. 1832—1836.

1832 április 30-án a pesti városi tanácstól mesterjogot nyert, mert a megkívánt feltételeknek megfelelt és vándoréveit is kitöltötte. Augusztus 11-én megjelent a pestbudai önkormányzat testülete előtt, felmutatta remekét s mestertárssá lett. 1833 december 20-án pesti polgárjogot nyert. Ekkor megemlíti, hogy római katolikus, nőtlen. 1834 augusztus 3-án az 1836 augusztus 3-áig terjedő időre főcéhmesterré választják.

34. RAICHARDT ISTVÁN. 1833—1862.

Ráckevén született. 1833 szeptember 9-én kérelmét a pesti városi tanács kevezően intézte el, miután mesterségének kitanulását igazolta, vándorlásait is befejezte és morális karaktere ellen sem volt kifogás. Ezen döntés alapján a szeptember 11-én tartott céhgyűlésen már megjelent. A december 6-i céhösszejövetelen mesterré mekként egy mosdótálat mutat be a hozzátartozó kannával együtt és egy sőtartót, melyet el is fogadnak. Együttal mestertárssá is nyilvánítják. 1833 december 20-án

pesti polgárjogot nyer. Ekkor 26 éves, római katolikus, nős. 1835 január 27-én a budai városi tanács elutasítja azt a folyamodást, melyben Raichardt István orvosolni kéri azt a sérelmet, melyet neki a társai közül négy mestertársának az elébe helyezése okozott. A városi tanács ezt a határozatát az 1834 december 10-i iratokkal együtt kifogástételre kiadja. 1846 április 5-én alcéhmesterré választják. E tisztségét 1850-ben is viseli. 1862 február 19-én még említik.

Művei: 1. *Kenyérostótdányér* a szentmártonkátai református egyház birtokában. Átmérője 21·7 centiméter. Egyszerű, kerekidomú. 2. *Tányér* a Budapest Székesfővárosi Történeti Múzeumban. 22·5 centiméter átmérőjű. Kerek; szegett peremmel. Mindkét műve 1833-as jeggyel van bélyegezve.

35. STADLER FERENC. 1836.

Pesten született. Miután tanuló- és vándoréveit kitöltötte, 1836 szeptember 5-én — 24 éves korában — feladják részére a remeket. November 6-án bemutatott munkáit jónak találják és így a mesterek sorába iktatják. 1837 szeptember 10-én az özvegy mesternék (sic) között szerepel »Frantz Stadler.«

36. PECKLE JÓZSEF. 1836—1845.

Újvidéken született mint az ugyanott működő Peckle Kristóf önöntömester fia. 1836 október elsején kérésére a pestbudai ónműves együttes céh Újvidéken dolgozó vidéki mesternek felveszi, azzal az utasítással, hogy a helyi hatóságokkal rendezze ügyeit és a péterváradai egyesült céhnél vétesse és szabadíttassa fel magát. Céh-illetményeit még 1845-ben is megküldte a pestbudai ónműves céhnek.

37. WINCKLER ANTAL, EDE. 1837—1838.

1837 november 13-án Kassáról levelet ír Wilcke budai ónművesnek, mint főcéhmesternek. Azt a szándékát fejezi ki, hogy az Isten segítségével befejezett vándorlása után szülővárosának polgára szeretne lenni és az önöntömesterséget szeretné űzni. Ezen kérelme alapján 1838 január 10-én a pestbudai együttes önöntőcéh azzal iktatja vidéki mestereinek sorába, hogy Kassa város polgárai közé vétesse fel magát s az ottani egyesült céhnél fogadtassa és egyúttal szabadíttassa fel magát. 1838 augusztus 10-én ismét levelet írt Wilckének Kassáról, a céhbeállítás illetve rendezése ügyében.

38. REICHARD IGNÁC. 1838—1862.

Ráckeven született. 1838 május 15-én a 28 éves mester remekét a céh elfogadja és őt mesterré nyilvánítja. 1846 augusztus 10-én pesti polgárjogot nyer. Ekkor már nős; római katolikus. 1851 június 23-án alcéhmesternek választják. 1854-ben is viseli a tisztséget. 1862 február 19-én még említik.

39. FAUSER EDE JÓZSEF. 1839—1856.

Fauser János ónműves és Gráz Erzsébet gyermeke. 1815 december 30-án született Budán. 1839 június 9-én megszabják és kijelölik a remekét. November elsején már inast is szegődtet: öt évi tanulásra felveszi a budai születésű Kohl Antalt. 1846 elején Budáról Pestre költözött. A céh január 25-i ülésén úgy dönt, hogy a pesti városi tanács január 17-én kiadott áttelepedési engedélyét tudomásul véve, újabb remek készítésére nem

kötelezi, mert ilyet már akkor bemutatott, midőn budai mesterré lett. Ugyanezen év szeptember 24-én öt évre felveszi a Perkatán született Keresze Jánost. 1846 december 13-án alcéhmesterként szerepel, ami ellentmond annak az adatnak, mely szerint háromnegyed évvel előbb főcéhmesternek választották. Viszont 1847-ben is főcéhmester. 1850 február 2-án Keresze Jánost felszabadítja. Ugyanabban az évben a Tótmegyerből való, 13 éves Paulick Ferencet is inaskodásra fogja. 1856 február 8-án még említik.

Műhelye a Vízivárosban volt, az 55. szám alatt. A pestbudai egyesült önművescéh 1850 január 1-én Pesten kelt azon szabadító levele, melyet Kirnást József és Reichardt István írtak alá, a Székesfővárosi Történeti Múzeumban van. Ez az okmány azt igazolja, hogy Fauser Ede pesti mester-nél a baracskai születésű Wadas János négy évi tanulás után felszabadult és legénnyé tétetett. A felszabadult inas 1831 március 31-én született; apja Vadas István, anyja Albert Zsuzsánna.

40. PHILIPP MÁTYÁS. 1839—1855.

Mayer Mihály céhbiztos és Wilcke Gottlieb főcéhmester 1839 december 22-én Budán kiállított iratából értesülünk, hogy a letelepedni szándékozó mester remeke a minta után készítenő rézformán kívül egy olyan mosdótál, melyet saját elgondolása után kell elkészítenie. Együttal megszabják azt is, hogy művét Flott Ferencnél kell elkészítenie. 1840 március 1-én a céh felveszi. 1841 végén arról értesülünk, hogy az Országút 223. szám alatt dolgozik. 1850-ben felszabadítja Wilcke Gottlieb önműves mester-társának hasonló nevű fiát és a Miskolcra származó Kmetony Imrét. 1855 december másodikán felszabadítja 17 éves fiát, akit szintén Philipp Mátyásnak hívnak.

41. KIRNÁST JÓZSEF. 1844.

1844 január 14-én jónak talált remeke alapján felvették. 25 forint illetéket fizetett. 1850-ben főcéhmester. 1851-ben is céhelöljáró. 1863 február 8-án alcéhmesternek választják.

42. SCHELLER MÁRTON. 1846—1856.

1837 június 29-én Láng Mihály pesti evangélikus prédikátor igazolja, hogy Scheller Márton öntöntőinas a nyilvános istentiszteleteket rendszeresen látogatta. 1846 május 24-én a Pesten tartott céhülésen mesternek felvették. Egy, tíz évvel később kelt, 1856 február 8-i feljegyzés pedig azt örökítette meg, hogy a pesti születésű Scheller Mártonnak ovális mosdótálat adtak fel remekül s egyúttal elrendelték, hogy azt Stadler Ferencnél készítse el.

43. PEPICH MÁRTON. 1849.

Az 1849 január 20-án, nyolcvanhárom éves korában elhunyt Pepich Márton miskolci polgári öntöntő vörösmárvány síremléke a Virányosdűlőben fekvő budai vízivárosi temetőben volt 1937 végéig, a XV. számú sírtábla 8. sorának 6. számú sírján. Ugyanezen sírban nyugodott Wilcke Gottlieb is, aki a veje volt.

44. INUGY JÓZSEF. 1855.

Az 1836 szeptember 16-án Esztergomban kelt eredeti okmány alapján a szardíniai királyság palanzai tartományában levő Casaleban született Inugy József, római katolikus öntöntő mestert — 52 éves korában — 1855

december 2-án a pestbudai együttes öntőcéh Esztergomban működő vidéki mesternek felveszi. Az újonnan beiktatott mester ugyanekkor szegődtetni és nyomban szabaddá teszi fiait, akik nála az önművességet tanulták. Mindkettő még Casale («Kosale»)-ban született. Az idősebb a 23 éves János, a fiatalabb pedig a 18 éves József.

45. BRAUN JÁNOS. 1856.

Az 1855 december 14-én Győrben kiállított igazolvány alapján a pestbudai önművesek testülete 1856 szeptember 9-én az 56 éves mestert győri vidéki mesternek felveszi. Ugyanekkor felszabadítják József nevű fiát, mert mesterségét már kitanulta és megkövetelt bizonyítványát bemutatta. Fia Győrben született s 1853 szeptember 9-én vétetett felapjához.

46. WILCKE GOTTLIEB. 1856—1863.

Wilcke Gottlieb budai önműves fia. 1850-ben szabadult fel Philipp Mátyás mesternél. 1856 szeptember 21-én a 25 éves, evangélikus, budai születésű és nőtlen mestert a budai városi tanács szeptember 15-én kelt végzésével remek nélkül vették fel mesternek. 1863 február 2-án főcéh-mesterré választották.

47. FLOTH JÁNOS. 1857—1858.

Budán született. Előrehaladott korára és gyenge szemére való tekintettel a helytartótanács 1857 június hó 4-én úgy rendelkezik, hogy a mesterremek készítése alól mentesítsék. Szegénysége miatt a szegényház részére fizetendő összeget is elengedik neki. Minthogy hetven évnél idősebb anyja van, és testvérétől még két árva gyerek is reá szakadt, a céhbeállási és a beiktatási illeték alól is felmentik. Az 1857 december 30-i pesti városi tanácsülés a rövid idővel ezelőtt elhunyt apja mesterjogát neki megadja. 1858 január 12-én ilyképpen a 43 éves mestert remek készítése és illeték fizetése nélkül mestertársáá fogadják.

Mihalik Sándor

FORRÁSOK.

A budai és a pesti öntőcéh szabadalomlevele. (I. Ferenc. Bécs, 1833. december 19.)

A pestbudai együttes öntőcéh mesterkönyve. 1834—1863.

A pestbudai öntőcéh jegyzőkönyve. 1834—1851.

Inas- és legénykönyv. 1834—1863.

Pénztári elszámolókönyv. 1833—1846.

A pestbudai öntőcéh iratai.

Buda város tanácsülési jegyzőkönyvei. 1696—1846.

Pest város tanácsülési jegyzőkönyvei. 1697-től.

A budai és a pesti polgárok könyve. 16.. — 1789-ig, ill. 1687—1848-ig.

A pestbudai szabadalomlevél az Országos, a többi okmány a Budapest Székesfővárosi Levéltár őrzésében.

JEGYZETEK.

¹⁾ Ulrich Huber—Gustav Oertel: Siebenbürgisch-sächsisches und anderes Zinn. (Die Altzinnsammlung von Richard Huber). Reichenberg 1936. 67. l. — Dr. Bielz Gyula, a nagyszombati Brukenthal Múzeum igazgatója szíves közlése szerint Fauser Mátyás nagyszombati szerepeltetése Huber tévedésén alapszik. Bielz Gyula kutatásai szerint ugyanis Fauser Mátyás és Fauser János óntők nem működtek Nagyszombaton.

²⁾ Mindkettő az Országos Levéltár őrizetében van.

³⁾ Gróf Pongrácz Jenő úr szíves ígérete alapján remélhetjük, hogy gyulavári vadászkastélyában levő öngyűjteménye vizsgálat alá kerül, s így a pestbudai önművesség számos értékes emlékével lehet majd gazdagítani a budai és pesti XVIII. századi önműveket idáig ismert szegényes sorozatát.

⁴⁾ A középkori budai önművek jegyeit először Ervin Hintze közölte a »Die deutschen Zinngiesser und ihre Marken« című műve VII. kötetének (Süddeutsche Zinngiesser, Teil III., Leipzig 1931.) 424. lapján.

⁵⁾ Az általunk budainak vélt három középkori ötvöstárgy jegyeit Kőszeghy Elemérnek a »Magyarországi ötvösjegyek«-et közreadó munkájában (Budapest 1936) a 370. lap 2157. és a 371. lap 2159. és 2160. száma alatt láthatjuk. Kőszeghy egyelőre ismeretlen provenienciájú jegyeknek tartja őket, az Esterházy hercegek serlegét pedig Zápolya István egyik ötvösétől származtatja. Oskar Schürer—Erich Wiese: Deutsche Kunst in der Zips (Brünn—Wien—Leipzig 1938) c. munka, a 242. lapon a 437. szám alatt, hasonlóan Kőszeghy álláspontját közli. Kívánatos, hogy e fontos probléma tisztázása céljából Kőszeghy Elemér az Esterházy-féle krizoprász serleggel kapcsolatban végzett munkálata eredményeit hamarosan tegye ismertté.

⁶⁾ Danninger József: Pozsony szabad királyi város 1526/27. évi számadáskönyve művelődéstörténeti szempontból. Budapest 1907. 147. l.

⁷⁾ A további kutatások megkönnyítése céljából felsoroljuk azokat a pesti eredetű önműveket is, melyeken a készítő mester monogramja már felismerhetlenné kopott:

1. Kenyérosztótányér az ócsai református egyház birtokában. Átmérője 27·5 centiméter. Kerek idomú, egyszerű, sima. Peremén vésett körirat:

EZ : T A L. MELJ ET. A : NEMEDI CSILLUS : MIHAJ AZ : ÓLCSAI Sz : R
ECCLESIA : CSINALTATOT ANNO 1725.

2. Kupa a fülöpszállási reformátusok tulajdonában. Magassága 32·7 centiméter. Hengeres teste három, gömbös, szárnyas-angyalfejes lábán áll. Testén elől vésett leveles koszorúban tizenegysoros vésett felirat:

AZ NES KUN FÜLÖP SZAL LASI R Ecclesia CSinaltatta T : KECSKE METI DANIEL, Ur Praedi Kátorságá ban, és Nagy Gerg gely Ur BI-ROSA (sic) bann 1732.

Testén négy vésett és poncolt hevederes dísz. Széles, nagy kiöntőcsőrrel és tagolt billentővel. Fedelén orsós gomb.

3. Kupa a kunszentmiklós-pusztakerekegyházi református templomban. Magassága 29·8 centiméter. Hengeres testtel és három, gömbös, szárnyas-angyalfejes lábbal. Fedélgombja hiányzik. Levéldíszes billentője csigásvégződésű. Tagozott kiöntőcsőrénél vésett felirat:

N. KUNST. MIKLOSI R
ECCLESIAE
1737

⁸⁾ Köszönettel tartozunk dr. Bánrévy György úrnak, aki ezen adat szíves közlésén kívül munkánk egész ideje alatt hasznos és támogató jó tanácsokat adott s a Székesfővárosi Levéltárban való kutatásunkat nagyban elősegítette.

Szükségesnek látjuk felemlíteni még annak a két keresztlevélnek az adatait is, melyek a pestbudai önművescéh iratai között maradtak reánk: 1. 1799 december 16-án született az az Andreas, akinek az anyja Zeller Ágnes, apja Simphorianus volt. 2. 1782 november 16-án Soroksáron született Hampl Pál fia, Károly.

A vándorlásokra érdekes fényt vetnek azok a feljegyzések, amelyek a pestbudai önműveseknél megforduló legények érkezéseit örökítették meg: 1834 augusztus 11-én Lansból Meisz Ferenc. Ugyanaznap Jiranzki (Jirantzky) János Sopronból. Augusztus 25-én Wernigerodéból Brand Frigyes. Augusztus végén Scolary Károly Kaadanból. Szeptember 2-án Moravek Miklós Königrätzből. November 26-án ismét Scolary Károly. December 27-én Drexler Ferenc Prágából. 1835 február 7-én Csastek Ferenc Niemschitschből. Február 23-án Moravek Miklós újból. Március 14-én Gerl József Bécsből. Március 24-én Hirotné (Hirshdae) Adolf Znaimból. Május 17-én Müller Henrik Gera-ból és Friedrick Pál Celle-ből. Május 20-án ismét Csastek Miklós. Előzőleg — május 10-én — pedig Castek Ferenc Bécsből. Június 10-én Floth Márton Schönfeldből. Július 21-én Steeg János Schneebergből. Szeptember 14-én Mordiny Ignác Besztercebányáról; szeptember 21-én Winke János Vinschotinból. Október 24-én Bank Móric (Plank) Landsbergből. Október 26-án Vinckler Antal Kassáról. 1836 január 2-án Hencke György Rotenburgból. Március 7-én Bernhardt Móric Drezdából. Április 6-án Bring Frigyes Bajorországból. Április 13-án harmadszor Moravek Miklós. Április 27-én Pietryck Márton Varsóból. Május 7-én Lányi Ferenc és a budai Kammerer Mátyás. Május 10-én ismét Drexler Ferenc. Május 14-én Weis Fidél és május 16-án Vinckler Antal.

A magyarországi önművesség történetének szempontjából szemmel kell tartani ezeket a vándorlókat, mert nagyrészüik véglegesen letelepedhetett magyar földön. A kassai Winkler Antal, aki 1835-ben és 1836-ban is vándorolt Budán, 1837-ben a pestbudai együttes önöntőcéhbe kebeleztetett be vidéki mesterként.

József nádor és Pavlovna Alexandra bevonulása és ünneplése Pest-Budán 1800-ban.

— Haydn és Beethoven hangversenye Budán. —

Új korszak kezdődött Magyarország közéletének minden ágában s Pest és Buda fejlődésében 1796-ban, amikor a rendek közfelkiáltással és nagy lelkesedéssel nádorrá választották *József Antal János* főherceget, II. *Lipót* császár és király hetedik fiát. Az új nádor mindössze húszesztendő volt ekkor, de már tizenkilenc éves korában jutott kezébe Magyarországon a főhatalom, mert bátyja, *Sándor Lipót* főherceg halála után mint helytartó vette át a kormányzást.

Az ifjú főherceg nagy lelkesedéssel és becsvágygal kezdte meg hatalmának gyakorlását, mert teljesen tisztában volt magasrendű hivatásának kötelmeivel. Nagyon megkönnyítette nemes törekvését az a nagy bizalom, amellyel a magyar nemzet mindjárt kezdetben megajándékozta, és kedvezően hatott rá a magyar urak magatartása is, akik a személye iránti tiszteletet össze tudták egyeztetni férfiúi és nemzeti önértetükkel. És József jól tudta, hogy az egész magyar nép ilyen jellemű. Éppen úgy tapasztalhatta és élvezhette azt is, hogy ő a legkedveltebb, legnépszerűbb ember az országban.

De egy fiatal embert nem elégíthet ki milliók szeretete. A milliókon kívül *egy* ember is kell még: valaki, aki legközelebb van a szívéhez és életének mindenben osztályosa. És szétnézett Európában feleség után. Nem is kellett sokáig keresnie. Rövid családi és diplomáciai tanácskozás után megkérte I. *Pál* cár leányának, a tizenhat éves *Pavlovna Alexandrának* a kezét. A megállapodás befejezése után nyilvánosságra hozták az eljegyzést, amely egész Európában nagy feltűnést keltett, ami teljesen érthető.

De Magyarországon nem csupán feltűnést, hanem igen nagy lelkesedést is idézett elő. A magyar nemzet most már bizonyos családian meleg szeretetet érzett az ifjú nádor iránt, amelyhez mindenesetre az is hozzájárult, hogy a menyasszony mindössze tizenhat éves; — és hogy orosz — az némi titokzatos varázst terjesztett körülötte. Oroszország akkor sokkal messzebb volt még Magyarországtól, mint ma.

A magyar lelkesedés irodalmi formában is megnyilvánult, ami egészen szokatlan jelenség volt ilyen, voltaképpen mégis családi ügyben. Az első ilyen füzetnek, amely a görög mitológia keretébe helyezte hódoló tartalmát, ez volt a címe:

Akkori

GONDOLATOK

midőn

a' Fels. Királyi Hertzeg, Ma-
gyar Ország Nádor — Ispánnya

JÓSEF

a' felséges Orosz Császár leányát

ALEXANDRA

PAULOVNÁT

el-jegyezte.

1799.

Szerzette

MÁTYÁSI JÓZSEF

Pesten.

A fenséges pár esküvőjét Gacsinában tartották 1799-ben, október 31-én. A nagyhercegnő megtartotta vallását, a Habsburg-család részéről nem is kívánták áttérését. A téli hónapok egy részét Bécsben töltötték a boldog fiatalok, csak január második felében gondoltak arra, hogy Budára jöjjenek. A bécsi társaság szokatlan, de hamar megszokható vidám környezete nagyon tetszett az északi leánynak, de néhány hónap alatt betelt vele, és felébredt érdeklődése új hazájának népe és a saját új otthona iránt.

De mielőtt elhagyta Bécsset, egy fontos ügyet kellett elintéznie: elhatározta, hogy március 8-án, férje születésnapjának előestéjén előadatja a királyi palotában *Haydn* legújabb művét, a *Teremtés*-oratóriumot és ezt elintézi az ősz mesterrel. S hogy az öröm teljes legyen, maga a szerző fogja vezényelni művét. Tudta, hogy férje nagy zenebarát és gyermekkora óta nagy tisztelője *Haydn* művészetének. Amikor ezt a kedves ügyet elintézte, csak akkor készülődött férjével a budai útra.

BÉCS—BUDA: NÉGY NAP.

A »Bécsi Magyar Kurir« 1800. évi január 21-i száma ezt a hírt közölte a nádor és felesége utazásáról:

»A' Palatinus ö Királyi Fő Hertzegsége ma dél előtti tizenegyedfél órakor indult útra kedves élete párjával, és egész Udvarával egygyütt, friss jó egészségben, Magyar Országgra, Buda városába.«

Az utazás azonban leküzdehetetlen akadályokba ütközött. A sáros magyarországi utak a fagy miatt járhatatlanná váltak hintóknak, s az előkelő expedíciónak vissza kellett fordulnia. Erről így számolt be a »Magyar Kurir«:

»A' Palatinus ö királyi Fő Hertzegsege a' mult kedden nem folytat-hatta útját Magyar ország felé, szerentsésen, enynyiben, hogy a' nagy olvadások és a' méjj hónap fel-fokadása 's a' vizek fel-duhodása az utazást lehetetlenné tévén, Fischament nevű Státzióról, mely a' második Bétstől fogva Magyar ország felé, vissza térni kénytelenítettett és még azonnapi déli után minden hozzá-tartozóival egygyütt, egyéb aránt egészszen szerent-sésen, Bétsbe vissza érkezett Ó Kir. Fő Hertzegsege.«

A második magyar ujság, a szintén Bécsben megjelenő »Magyar Hirmondó« természetesen ugyancsak hírt adott a visszafordulásról:

»A' lágyulni kezdett idő igen elrontotta az utakat, a' mellyeket méjjen fedett volt a' hó mindenfelé. Ez az oka annak, hogy Nádor Ispány Ó Kir. Hertzegsege Kedves Feleségével 's a' Kiséző Méltóságokkal vissza tért Budai útjából, nem mehetvén tovább másfél Póstánál. Mihelyst az utak javulni fognak, azonnal le indul innen Ó Kir. Hertzegsege.«

Bécsben nem voltak hajlandók megvárni, míg az idő megjavítja az utakat, hanem szigorú rendelkezés érkezett Budára a bécs—budai országút azonnali rendbehozására. Nem telt bele több, mint nyolc nap, s máris járhatóvá tették a budai utat.

Január 29-én délben gördült ki a Burg udvaráról József nádor és Alexandra hintója a kíséret hosszú kocsisorával és számtalan málháskocsival. Az időjárás kedvező volt, s a meglehetősen megjavított országúton gyorsan jutottak előre. Estére Moson vármegye határába értek, ahol Szapáry József gróf fogadta őket Moson és Pozsony vármegyék nevében. Nála töltötték útjuk első éjszakáját.

Másnap jókor reggel útnak indultak Győr felé. Estére Acsa községig jutottak el, ahol Eszterházy Károly gróf fogadta és látta őket vendégül. A gróf meghívta a környékbeli birtokosokat is és nagyszerű táncmulatságot rendezett fejedelmi vendégeinek. Alexandra nagyhercegnő nagyon hamar beleélte magát a vidám magyar hangulatba.

Január utolsó napja Esztergom városában alkonyodott le rájuk. Itt a fiatalabb Sándor gróf vendégei voltak, aki szintén rögtönözött a tiszteletükre jó magyaros mulatságot. A társaság éjfélig együtt maradt, de a holnap utasai szívesen mulattak volna tovább is.

Esztergom után valamennyi község népe kivonult az országút szélére, szépen kiöltözködve és órákig fagyoskodtak türelmetlen várakozás-ban. Virágot nem dobálhattak február elsején, de elővették legszínesebb kendőiket, azokat lobogtatták a fenséges utasok és kíséroi felé. A nádor és a felesége mosolyogva fogadták a melegsívű üdvözlést.

Pest vármegye határán a vármegye küldöttei és más hivatalos személyiségek és egyháziak üdvözölték a nádort és feleségét. Az útvonal községekiből lovas bandériumok csatlakoztak hozzájuk, Vörösvárnál pedig az eléjük küldött óbudai ulánus csapat is.

Amikor a menet éle Óbuda határához ért, előlépett Pest, Buda és Óbuda városok magisztrátusa és hódolattal köszöntötte a nádori házaspárt. József nádor néhány meleg szóval megfogadta, hogy mindig különös gondja lesz a három város fejlesztésére. Azután mind a ketten integettek a körülöt-tük összesereglett ezreknek s a díszkísérettől követte elindultak Buda vára felé.

HÓDOLÓ ÜNNEPSÉGEK SOROZATA.

A menet a Bécsi-kapu felől vonult fel a Várba. A kaputól az Ország-házig magyar és német ulánus és polgári katonaság állt sorfalat.

Az első hivatalos fogadás voltaképpen csak most következett. Pest vármegyét *Felsőbüki Nagy József* adminisztrátor képviselte, a helytartó-tanácsot *Podmaniczky József* báró, a hétszemélyes táblát *Ráday Gedeon* koronaőr; ott volt természetesen a három város magisztrátusa, a főurak közül *Keglevich Ádám* gróf, *Orczy József* báró, *Prónay Sándor* báró, *Festetics György* gróf; *Szerdahelyi Gábor* és *Milassin Miklós* püspök a római katolikus, *Popovics Dénes* püspök pedig a görögkeleti egyházközség képviselőjében jelent meg.

Hogy az üdvözlés ne tartson sokáig a téli hidegben, úgy intézkedtek, hogy egyetlen szónok lesz csak a fogadáson: *Szerdahelyi Gábor* püspök. Ő üdvözölte a nádort és a feleségét Buda és Pest nevében is.

Az üdvözlő beszéd és a nádor rövidre fogott köszönete után a díszmenet elindult az Országház-utcán át a királyi palota felé.

Az élen Buda és Pest lovas gárdistái haladtak. Utánuk Buda és Pest városok magisztrátusai »szekéren«. Azután Pest vármegye követei, mögöttük *Nádasdy, Cziráky* és *Sándor* grófok és *Kollonics* kamarás lóháton. A főhercegek kísérete gyalogosan. A főhercegek és a testőrség lovon. *Szapáry* Jánosgróffőudvarmester szintén. *Traun* grófné főudvarmesternő, *Eszterházy, Cziráky, Nádasdy* és *Sándor* grófné udvarhölgyek hintón.

József nádor és a felesége hatosfogatú üveges díszhintóban ült.

A tanácsház (most I. kerületi előljáróság) előtt pásztornak öltözött polgári ifjak és leányok várakoztak a díszmenetre és alkalmi énekeket adtak elő, majd virágfüzéreket nyújtottak át a főhercegi párnak.

A tanácsház előtt pesti polgári katonák díszszakasza állt *Wittmeister* Mátyás városkapitány parancsnoksága alatt, a Szent György-téren a budai polgári katonaság nyolc százada *Kalmárffy* Ignác városbíró vezetése alatt. A tanácsháztól a királyi palotáig harsonaszó és dobpergés kísérte a díszmenetet.

A királyi palotánál az egykorú tudósítás szerint »pengő muzikaszóval és más egyéb katonai tisztelet-tételekkel« fogadták a nádort és feleségét. A díszteremben ekkor már együtt voltak az ország főnemesei, a díksztériumok előkelőségei, továbbá »Nemes Pestvármegyei számos Rendek és a többi nemes Vármegyék követei«.

Abban a pillanatban, amikor a főhercegek fogata a palota udvarára begördült, háromszoros sortűz dördült el, s a lobogódszbe öltöztetett udvaron ezer meg ezer lelkes *Vivat!* kiáltás reszkettette meg a téli levegőt.

A nádor és a felesége kedvesen üdvözölte a sokaságot és rövid időre visszavonult, hogy átöltözzék és a díszteremben összegyűlt előkelőségekhez siessen. Ez a fogadás csak futólagos volt, mert az utazástól fáradt főhercegi pár pihenni vágyott. Ezen a napon a szűkkörű ebéden kívül más program nem volt.

A nap azonban nem mult el olyan simán, mint gondolták. Délután három óraker, amikor a pestiek még nem szándékoztak hazamenni, a Dunán megindult a jégzajlás. Hatalmas jégtáblák uszkáltak a szennyes, fagyos

vízben s egymásnak ütődve félelmetes recsegéssel és ropogással zúzódtak darabokra. Gondolni sem lehetett rá, hogy életveszedelem nélkül átmehessen valaki Pestre, s a roppant nagy számú hivatalos személy, a sok katona és a polgárság Budán rekedt. Voltak sokan, akiknek sikerült idejében szálláshoz jutni, de sokkal többen maradtak jó vagy rossz sorsra bízva. A zavar olyan nagy volt, hogy valamit tenni kellett. Jelentést tettek a nádornak, s a fenséges úr mindjárt intézkedett. Bált rögtönöztetett az Országházban, s az úri közönség ott gyülekezett, a népet pedig a vendéglőkben látták el a nádor költségén. Mindenki biztos helyen tölthette az éjszakát, senkinek sem kellett fáznia, éheznie, sőt szomjúznia sem: a fenséges háziúr mindenkiről gondoskodott. Csak reggel kilenc órára javult a helyzet annyira, hogy veszedelem nélkül lehetett a hídon vagy csónakon Pestre átkelni.

*

Másnap már korán délelőtt elárasztották a két várost magyar, német és latin szövegű röpiratokkal, amelyek többé-kevésbé irodalmi formában magasztalták a nádort és hitvesét. A magyar költemények között *Virág Benedeké* volt a legszebb és legkelendőbb, amelyet később, a 18-án rendezett álarcosbálon elő is adtak. A latin versek legszebbjét *Grigely* József, a filozófia doktora, a budai főgimnázium tanára írta. Ezt még kritikára is méltatták. A »Magyar Hírmondó« szerkesztője ezt írta a *Gaudia Pastorum* című költeményről:

»Magam is el olvastam ezen Pásztori Versezetét Grigely Úrnak és mondhatom, hogy gyönyörűséget találtam a' pompa legfőbb körülállásainak olly pásztori egygyűgyűségű s könnyen érthető Versek által lett előadásában.«

Virág Benedek költeményének címlapja így festett:

ÖRÖM — ÉNEKEK
 mellyekkel *Királyi Hertzeg József*
 Magyar Ország Nádor-Ispánnya 's
Ő Hertzegségének Jegyese a'
 magyar szívből megtiszteltetnek.
Budán
 a' Királyi Universitasnak betűivel
 1800.

*

A nádori udvar február másodikik eseményeit így mondta el a »Magyar Kurir«:

»Ő császári és királyi fő Hertzegségeknek, Kedves Nádor Ispányunknak és Felséges Hitvesének Budára lett érkezések után következett napon, úgymint Februáriusnak 2-dikán dél előtt tíz óraker minden Budán és Pestenlevő Dicasteriumoknak tagjai, a tekintetes Vármegyéknek deputátusai és a polgári katonaságnak fel tisztjei bé mutattattak Alexandra Pavlovna Ő Császári Nagy Hertzegségének.

Délben százötven személyre terítették a Várban, a' melyre az Országnek első emberei, Tekintetes Pest Vármegyének tisztviselői 's a' többi Vármegyék Deputatusai közül sokan, nem különben Buda és Pest szabad királyi Városoknak fő bírái hivatalosak voltak.

Esteli hét órakor a Magyar Dámák mentek Ő Császári Nagy Hertzegségének udvarlására. Azon nap mindkét királyi Városban szabad komédiák tartattak.

A »Magyar Hirmondó« olyan hírt is közölt, amely a »Magyar Kurir« tudósításából kimaradt: Alexandra nagyhercegnő délelőtt tizenegy órakor a részére készített, de még fel nem szentelt kápolnában misét hallgatott. Utána Szapáry János gróf főudvarmester bemutatta neki *Kollonits* érseket és azokat a főurakat, akik az előző napon nem voltak jelen a palotában s az aznapi ebédre hivatalosak voltak. A nádor ezredének díszruhájában, a felesége *magyaros ruhában* jelent meg ezen a fogadáson.

Február harmadikán »táncos társalkodás« volt *Szentiványi* Ferenc tárnokmesternél a nádor és felesége tiszteletére. Itt láttak először verbunkos táncot, amelynek vérforraló zenéje és férfias negédessége nagyon megtetszett nekik. Igaz, a főúri társaságok ekkor még húzódoztak a magyar táncoktól, de ezen rendszerint úgy segítettek a jóakarató vendéglátók, hogy meghívták a tekintélyes polgári családok fiait és leányait. Ezek fiatalos és magyaros tűzzel járták a magyar táncokat s üde kedvességükkel és festői öltözetükkel a legtartózkodóbb idegent is elbájolták. Alexandra nagyon fogékony volt a tiszta népies lélek művészi megnyilvánulásai iránt a hazájában is; ez a fogékonyosság egyszerre fölkelte rokonszenvét a magyar zene és magyar tánc iránt.

Este ünnepi előadás volt a Várszínházban. Két rövid vígjátékot adtak elő. Ezek befejezése után a színpadot boszorkányos gyorsasággal átalakították díszes teremmé. Az előtérben hatalmas méretű orosz és magyar címer függött egymás mellett, kétoldalt klasszikus oszlopsort állítottak fel perspektivikus nézetben, s az oszlopok között görögös edényekben áldozati tűz lobogott. A háttérrel könnyű felhők borították fátyolszövetből; ezt teljesen elsötétítették, s a felhők mögül József és Alexandra neve ragyogott elő tűzbetükből.

Amikor a nádorék beléptek a nézőtérre, a színpad már látható volt. A művészi ízléssel elrendezett díszítés és világítási hatások nagyon meglepték őket. A díszes közönség egyszerre felugrott megjelenésük pillanatában, s dörgött a száz meg száz *Vívát*, a zene üdvözlő tuszt húzott és hatalmas tapsvihar rázta meg az intim nézőtér levegőjét.

A főhercegek kedves integetéssel köszönték meg a közönség szeretetet sugárzó üdvözlését és elfoglalták helyüket. Néhány percig gyönyörködtek a színpadi képben, amelyet festői öltözetű ifjúság tett még elragadóbbá, azután intettek, hogy elég volt.

A függöny összecsapódott. Rövid idő múlva ismét szétnyílt, s ekkor harminchat főúri leány vonult be a színpadra, pásztornak öltözve, színes és ízléses jelmezekben. Másik oldalról a színház énekesnői és énekesei jöttek be, s a két csoport elkeveredve, művészi felállásban helyezkedett el. Műsoruk első száma *Schedius* Lajos egyetemi könyvtárnok üdvözlő kardala

volt, amely nagyon meghatotta a nádorékat. Amikor a közönség üdv-rivalgása elcsöndesült, más dalok következtek, majd német és magyar táncok. Élőképek fejezték be a változatos és meglehetősen hosszú műsort.

*

A többnapos utazás s a két utolsó nap izgalmai és fáradalmi után pihenésre volt szüksége a nádornak és feleségének. Különösen az asszony törekeny szervezetét viselte meg a sok ünneplés.

Most csendesebb napok következtek a királyi palotában. Mindig csak szűkkörű társaságot hívtak és mindig ünnepies szertartásosságok nélkül való meghitt, csendes együttlétre. A nádorné meg akart ismerkedni az udvarképes magyar urakkal és hölgyekkel.

Azért olyan egészen csendes nem volt a ház. A nádorné, aki már kapott egy kis izelítőt a magyar zenéből és táncból, szűkebb körben közelebről meg akarta ismerni. Meghívták a Szentiványiéknál látott ifjú párokat, akik egymás után bemutatták az új magyar táncokat. Alexandra gyermekes örömmel nézte a szemet-fület gyönyörködtető látványt és kedves figyelmességekkel jutalmazta a fiatalokat.

Csaknem két hét telt el nyugodt szemlélődéssel, emberek, szokások, a magyar múlt és a nádori udvar környezetének megismerésével. Alexandra alkalmazkodó természetű nő volt és nagyon szerette a férjét: két komoly ok arra, hogy minél előbb teljesen otthonosan akarja magát érezni.

Február tizenharmadikán *Almássy Pálnál*, »az Ország Fő Commissaria-tusa Directoránál« volt estély a nádorék tiszteletére. Ez alkalommal nem hívtak táncoló ifjúságot, mert az összejövetelnek nem multság jellege volt, hanem tiszteletadás. Almássyék kezdettől fogva a nádor meghittebb környezetéhez tartoztak, ezért kívánta maga József, hogy a felesége minél előbb megismerje otthonukat. Ezt megelőzően Almássyék már több ízben voltak a főhercegi pár vendégei.

Ugyancsak tizenharmadikán utazott el Budáról *Pahlen* grófné, a cárné udvarhölgye, aki Pétervártól Budáig kísérte Alexandrát. A grófné első állomása Bécs volt. Alighogy tudomást szereztek Bécs főúri családai a megérkezéséről, sietve meghívták, hogy kikérdezzék budai élményeiről. Nyilatkozatát akkor az ujságok is közölték.

A grófné, aki szemtanúja volt a bevonulásnak és az ünnepek első részének, nem győzte eléggé dicsérni a magyaroknak »kellemes és nemes illendőséggel teljes« magaviseletét. »Une nation bien respectable«: ez volt véleményének magva. A Vár fekvésétől és a szép kilátástól is el volt ragadtatva.

A legközelebbi multság nagy álarcosbál volt, amelyet az Országház dísztermében tartottak február tizenötödikén. A hatalmas épület kívülről fényárban úszott. »Több örömtűzekkel ragyogott a mulató palota ez nap, mint másszor« — írta egyik ujság. A teremben díszes emelvényt rögtönöztek a főhercegi párnak s címerekkel, nemes növényekkel és virágokkal borították el. Jelen volt a főúri társaság színe-java és sok katonai és hivatali méltóság.

A multság természetesen most is látványosságokkal kezdődött. Tizenhat pár vonult be, *vadembernek* öltözve. A párok sorakoztak és

elvonultak a nádori páholy előtt, lassú ünnepiességgel s egyenkint üdvözölték a fenséges párt: a leányok galyakkal, a fiuk lándzsával. Ezután egyenes sorba álltak, majd négyes csoportokra oszlottak és felálltak táncra.

Legelőbb lengyel táncokat jártak, azután angol és kontratáncot, szépen, ízlésesen. Ezek után ellipszist formáltak és körülfogták a kilenc múzsát. A kört néhány perc múlva kinyitották, s a múzsák odavonultak a nádorék páholyához. Ekkor elhallgatott a zene.

Thalia előlépett és ezt mondta:

— Fenséges Úr és Asszony! Az Istenekhez olyan hiráddal érkezett Mája fia, hogy Hymen ha valaha: most ugyan szép szövetséget kötött.

Clio ezt mondta:

— Apolló intett sugárövezte fejével, és mi tüstént elhagytuk az Olympust, hogy inneplenénk ezt a szövetséget!

Clio után sorban előlépett a többi múzsa is és átnyujtották a nádornak és feleségének a magyar-, német-, francia-, orosz- és latinnyelvű örvendező és hódoló költeményeket. Sárga, zöld, kék, viola és rózsaszínű papirosra nyomtatták ezeket a verseket s gyöngyházzsínű selyemtáblába kötötték; a tábla előlapján egy-egy finom festmény díszelgett, hátsó lapján a nádor és felesége nevének kezdőbetűje.

Az átadás után a múzsák egyesültek a párokkal és szép menetben elvonultak. Néhány percnyi szünet következett, majd bevonult tizenkét magyarruhás ifjú egy főtiszttel, két strázsamesterrel meg egy káplárral. A túlsó oldalról ugyanekkor visszatért az előbbi tizenhat pár. A férfiak vörös nadrágot, vörös mellényt, zöld dolmányt, piros csizmát viseltek és vörös csákót aranyzsinórral és kócsagtollal. A leányok szebbnél-szebb színes magyar ruhát.

Megkezdődött a *toborzó*. Kezdetben kissé vontatottan ment a tánc és a hozzátartozó mókázás, mert a fiatalok elfogódottak voltak. De a vezetőjük, Szabó István helytartósági hivatalnok biztatta őket, ne féljenek semmitől, minél szabadabban mozognak, annál jobban tetszik a táncuk a fenséges párnak. A bátorítástól egyszerre feloldódott minden gátlás: a fiatalok szabadjára engedték szilaj jókedvüket, de magával ragadta őket Bihari, Csermák és Lavotta muzsikája is, amelyet a legjobb pesti cigánybanda húzott nekik. A nádor és a felesége mélyen kihajoltak a páholyukból és elbűvölten nézték és hallgatták a magyar táncot és magyar muzsikát, amelyhez hasonlót még nem láttak és nem hallottak, de nem is találhattak sehol a világon! A nádornak mint katonának különösen nagyon tetszett azoknak a ravasz fogásoknak a bemutatása, amelyekkel a verbuváló altisztek a habozó legényeket leveszik a lábukról. Mindjárt elmagyarázta a feleségének is, aki jóízűt nevetett. Önfeledt hangosággal jegyezte meg:

— Ez igazán édes erőszak!

A toborzó éjfélig tartott, s a fesztelen hangulatban zajosan ünnepelte az előkelő vendégsereg a temperamentumos és ízléses táncokat.

Éjfélkor a nádor és a felesége bevonult a kisterembe, ahol nékik és a társaságuknak már asztalt terítettek a vacsorához. Az oldaltermekben is voltak asztalok, de csak kevés. A vendégek csak most mozdultak el a helyükről. Akiknek asztalnál nem jutott hely, állva ettek-ittak. Az egyes

fogások között különböző népviseletbe öltözött álarcos urak üdvözlő verseket mondtak el, amelyeket végül átadtak a főhercegi párnak.

A mulatság reggelig tartott.

Három nappal utóbb, február tizennyolcadikán Pest vármegye rendjei rendeztek álarcosbált a nádorék tiszteletére. Ennek két kiemelkedő eseménye volt: Virág Benedek üdvözlő költeményének művészi előadása és a verbunkos táncosok újabb szereplése.

A február tizennyolcadiki álarcosbált szintén az Országházban rendezték.

Amikor az előkelő vendégsereg és a nádorék elfoglalták helyüket, tizenhat pár álarcos nemes ifjú vonult be a terembe. A férfiak nemes vitéznek öltöztek, a leányok Burgfräuleinnak, régi várkisasszonynak. Előttük herold haladt az élen és négy zászlótartó meg négy énekes. Lassú menetben a főhercegek díszes emelvényéhez vonultak, ott kört formáltak, azután felálltak táncra. Eljártak egy szép kontratáncot, azután félreálltak és átadták a helyet az énekeseknek. A négy színész és színésznő elénekelt »A zangorai kigyók innepe« című énekes játékból egy kvartettet. Ennek befejezése után előlépett két lovag és átnyújtott a nádornénak egy németnyelvű üdvözlő verset. A díszes kötésű könyv első lapján a következő ajánlás díszlett művésziiesen megrajzolt betűkkel:

»Anna Pavlovna Ő császári és Királyi Fenségének a Pestmegyei Főispánságnak 1800-ban, február 18-án Budán rendezett álarcosbálján felajánlják az álarcos lovagok.«

Néhány percnyi szünet után Virág Benedek három részre tagolt költeményének előadása következett. Az első rész *bevezetés* volt, s egy nemes kisasszony szavalta el, igen kellemes hangon és nagy lelkesedéssel.

A költemény az eredeti helyesírással így szól:

Kél a' szerentsés Hajnal: örülljetek!
Arany hajának fűrtyei fénylenek,
'S a' hosszas Éj sűrű homályját
El veri győzedelem világa.

Érzem: meg indult 's szent örömek között
Hálálja meg boldog meg jelenésedet
Szép Isten Asszony! Nemzetünknek
Angyala 's tiszteletedre gerjeszt.

Vigadva vígadgy, édes Anyánk, Haza!
Ints lantosidnak 's hunnusi hangokon
Zengik ditsóséged hatalmát,
Mellyel az Ég Kegyessen meg áldott!

A nádor és a felesége meghatottan hallgatta a hódoló strófákat, magukhoz intették a tehetségesen szavaló kisasszonyt és kedves köszönő szót mondtak neki. Következett a vers második része, az *óda*, melodramatikus előadásban, lantkísérettel. Ezt egy színházi énekesnő és egy színházi zenész tolmácsolta.

Jer hamar! Rég kiterült karokkal
Vár Hazánk, József! Kebleibe vissza!
Jer, szerentsének Fija! Ritka kintsü

Hertzegi Jázon!

És Te! Felsőes Szeretet Leánya!
 Akinek Szívét örömünk ajálja,
 Légy Alexandránk 's olaj ággal ékes
 Béke Galambunk!

Óh, ditső Mátyás palotája! Hoszszas
 Árvaságodnak szomorú ruháját
 Vesd le már! Látod: Közelit Szerentséd
 Büszke reménye!

Nézz le pompádnak ragyogó egéről:
 Néked örvendez Buda 's Pest lakossa:
 'S Vélők egygyütt Szent Koronánk megyéji
 Néked örülnek!

Néked örvend a' Tisza, Dráva, Száva,
 A' Magyar Tenger 's Havasok Királya,
 A' Magyar Kárpát hegye, Néked örvend
 Dácia sassa!

Vidd el! Óh jó Hír! Nemes Jugriába,
 Hogy szelid mellyü szüleménye, bátor
 Meszsze ment, még sints idegen Világban
 Barbarusok közt!

Egy nagy, érzékeny Haza szép ölébe
 Vette, a' melly kész, ha vesszéllye támad
 Életét, minden Javait vitézül
 Néké szánni!

Szünny meg, oh Muzsám! Ezeren kiáltják:
 Élljetez boldog napokat! Sokáig
 Élljetez! 'S kérünk, kegyesen vegyétek
 Aldozatunkat!

A melegsavú és melegsívú strófák és a hangulatos lantkíséret nagyon érzékenyítették az ünnepeket és az ünneplőket is. Alexandra szemében a mély megihatottság könnyei csillogtak.

Amikor ismét elcsendesedett a terem, előlépett egy komoly jelmezt viselő fiatal leány és elmondta a vers harmadik részét, az *ajánlást*.

Múza! Meg szüent már az Öröm-kiáltás,
 Kezdgy reá ismét; de szoros kötésü
 Rendbe nem szükséges magadat bé zárni;
 Mint országos Duna fel dagadván,

Tágas árkából kiszalad s mezőken
 Réteken nyargal szana-szétt, azonképp
 Zengj, szabadon zengj!
 'S mondd örömedben:

»Üdvöz légy! Üdvöz légy, óh Császári Kis-Aszszony!
 Meszsze országnak gyönyörü Leánya!
 Üdvöz légy! Te, nagy Éjszakon
 Támadt, most Magyar Ég Tsillaga! Fényedet

Szép Hunniának Szüzei hirdetik:
 Én pedig Rákos mezejének első
 'S tsak ma keltt virágját
 Nyujtom ölednek!»

Ebben a pillanatban hatalmas bokrétát hoztak be, tarka mezei virágok színpompás gyűjteményét, de nem Rákos mezejéről, hanem Pest legelőkelőbb virágkertészének melegházából. A bokrétát a szavaló kisasszony átnyújtotta a nádornénak, aki ekkor a másik szavaló kisasszonyokkal együtt magához hívta a páholyba. A vendégek elragadtatással nézték, milyen kedves közvetlenséggel beszélget a főhercegi pár a boldog leányokkal, akik ekkor már letették álarcukat.

Virág Benedek költeményének hatása alatt kissé fáradtnak érezte magát Alexandra. A szöveget hevenyészett fordításban előre elolvasta, de azért a legnagyobb figyelemmel hallgatta a szavalást, hogy megfigyelje a magyar nyelv muzsikáját. Ezután félórás szünetet tartottak.

Mikor letelt az ideje, egyszerre berobogott a terembe az a verbunkos csoport, amely néhány nappal előbb oly nagy sikerrel mutatta be ezt a férfias és kedves magyar táncot a főhercegi párnak. Most is az ő kívánságukra jöttek el s mivel megtudták, hogy a katonafogdosó mókák különösen megtetszettek a nádornak, új ötletekkel tették még kedvesebbé és mulatságosabbá. Nagy sikerük volt. A vendégseregéből be akart állni katonának sok derék ifjú, de ők csak hármat vettek be, azt a hármat, kinek legjellemzőbb jelmeze és álarca volt : egy diákot, egy parasztleányt meg egy mesterleányt. A bál most is reggelig tartott, és a nádorék most is ott maradtak végig. Nagyon jól érezték magukat.

HAYDN „TEREMTÉS” ORATÓRIUMA

A február tizennyolcadiki álarcosbál után hosszabb szünetet tartott a nádor az ünnepségekben. Csupán kisebb méretű fogadást tartott néhány-szor s meghívásokat is csak szűkebbkörű társaságokba fogadott el, mert észrevette, hogy a feleségét nagyon kifárasztotta a sok mulatság.

De szüksége volt Alexandrának a nyugalomra azért is, hogy minél több időt tölthessen a »Teremtés« előadásának készületeivel. A muzsikusokat és az énekeseket elsősorban a magyar és a német színtársulat tagjaiból választották ki, de ez nem volt elegendő. Műkedvelőket is kellett felkérni. Volt elég, mert Pesten is, meg Budán is sok kitűnő műkedvelő akadt az úri társaságokban.

A nádorné még a két álarcosbál előtt értesítette Haydnt, hogy a korrepetitorok befejezték a betanítást, s a zenekar is elkészült a munkájával. Most már jöhet a mester is. A hatvannyolc esztendőös Haydn aztán szekérré ült, amit a bécsi »Magyar Hírmondó« a következőképpen jelentett február 17-i számában :

»Tegnap indult innen Budára ama' nagy nevű Haydn Muzsikus-Doktor és Direktor, hogy a' Nádor Ispányné Ő Császári Hertzegsége parantsolatjára el énekeltesse 's el muzsikáltassa a' »Teremtés« név alatt esmérletes remek munkáját, Nádor Ispányunk' születése' napján, melly Mártziusnak 9-dikén leszsz. Ezen remek muzsikája Haydn Úrnak ki jött már szép nyomtatásban... A nyomtatmánynak, melly igen tsinos in Folio, eleibe vannak az Előfizetők nevei nyomtatva, kik között leg elől a' Felsőes Császárné 's Királynénk neve van téve ; az után az Anglius Király,

Királyné ; sok Fő Hertzegek 's egyéb királyi vérből való nagy Méltóságok nevei 's a' t.«

Haydn a nádorék részére rendbehozott jó országúton a szokásos idő alatt tette meg az utat. Még megérkezése napján jelentkezett a királyi palotában, és Alexandra magához hívatta a karmestert, az énekkar vezetőjét és a korrepetitorokat, hogy alaposan megbeszéljék az előadás legapróbb részleteit is.

A mestert egyik meglepetés a másik után érte tanácskozás közben. Elámult a nádorné, a tizenhét esztendő nő rendkívüli zenei képzettségén és technikai tudásán, okos tanácsain és azon, aminek legjobban megörült: hogy milyen tüzetesen ismeri az oratórium minden egyes részletét.

Haydn ezután a színházba ment és megtartotta az első próbát a zenekarral, amellyel nagyon meg volt elégedve. Másnap a zenekar együttes próbát tartott az énekkarral. Kifogástalanul ment minden. Haydn csak jelentéktelen javításokat végzett, mindazonáltal mindennap felkereste a szereplőket a színházban, hogy ott megismerkedjék zenei életünk jelesebb képviselőivel. Közben több ízben vendége volt a nádoréknak és több főúri családnak is.

Végre elérkezett március nyolcadika, a «Teremtés» előadásának napja. A királyi palota hatalmas dísztermét erre az alkalomra különleges pompába öltöztették, nehogy elhomályosuljon az estélyen megjelenő főrangú hölgyek toalettjei és ékszerei mellett.

Az előadásról szóló tudósítások, sajnos, csupán a külsőségekről számoltak be. Az oratóriumról magáról és előadásáról csak általánosságban emlékeztek meg.

A »Magyar Hírmondó« ezt írta március 18-i számában :

»Budán mártzius 8-iki estvéjét, melly t. i. a' Főhertzeg Nádor-Ispány' születése napját megelőző estve vala, jelesen meginneplette a Császári Hertzeg Asszony : bé vezetvén kedves Férjét a' lakó Palotájok szálájába, mellybe már a' Budai és Pesti Nemesség nagy számmal fel volt gyülekezve 's a' mellynek több kellemetes kivilágosítása között két oldalról hosszas kerekdedségű formában illy rövid, de kettős értelem nyilatkoztatására is igen alkalmas Felírást tüntettek ragyogó betűk a' fényes gyülekezet szeméibe :

Harmonie parfaite — Tökéletes harmónia.

A Fenséges Pár között uralkodó szép Egygyességnek még hathatósabb meg tisztelésére el éneklődött 's muzsikálódott annak utánna az a' felséges szerzeménye Haydn-nek, kit, a' mint írtuk, különösen e'végre hívtott le a' Császári Hertzeg Asszony. Az éneklésnek 's muzsikának tsupa kedvtelésből gyakorlói is számosan voltak a' rendes muzsikusokon kívül eszközök Haydn Úr igyekezetének a tellyes meg elégedésig való végre hajtásában.«

Haydnt egész este nagy hódolattal ünnepelte József nádor és Alexandra ; a vendégek is meg akarták közelíteni, de a nádorék igyekeztek nagyobb ostromtól megvédeni, mert Haydn akkor már nem volt egészséges és hatalmas művének vezénylése nagyon kifárasztotta.

A nádort boldoggá tette feleségének fejedelmi figyelmessége. Nagyon sok volt Józsefben is a Habsburgok hagyományos zenekedveléséből, és Haydnnak is nagy tisztelője volt.

A nagyszerű zenei esemény híre külföldre is eljutott ; mivel azonban a két (Bécsben megjelenő) magyar ujság s a pesti és a pozsonyi német ujság csaknem azonos tartalmú tudósítást közölt, a külföldi lapokból sem tudhatunk többet a »Teremtés« előadásának zenei részéről. Hiszen nem volt más forrásuk. A »Wiener Zeitung« ezt írta március 19-én :

»Budán az örömmel minden jelével ünnepelték március 9-én a Főherceg-nádor születésnapját. A különböző ünnepségek közül kimagaslott az előste eseménye. A főhercegnő Ő császári fensége, aki Haydn Józsefet, a muzsika doktorát Budára meghívta, a legkellemesebben lepte meg Ő királyi fenségét és előadatta a Királyi Várpalotában ennek a híres művészenek »Teremtés« című felülmulthatatlan oratóriumát. Az előadásra meghívták a Pesten és Budán lakó nemesség nagy részét. Az oratóriumot a zeneművészek s énekesek és énekesnők Haydn teljes meglepedésére adták elő, mesteri tökéletességgel. A szerencsés sikerben számottevő része volt sok műkedvelőnek is. Ő császári és királyi fenségeik és a vendégek osztatlan elismeréssel adóztak a ritka élvezetes estért.«

De Bécsnél messzebbre is eljutott a »Teremtés« budai előadásának és sikerének híre. A Lipcsében megjelenő »Allgemeine Musikalische Zeitung« ezt írta április 9-i számában :

»Haydn József előadatta nemrégén Budán, a nádor feleségének kívánságára »Teremtés« című oratóriumát. A főhercegnő azért hívta meg Haydnt, hogy férjét születésnapja alkalmából ennek a zeneműnek pompás előadásával meglepje.«

De nem csupán a mának dolgozó ujságok jegyezték fel ezt a nagy zenei eseményt, hanem a jövőnek szóló zenetörténet is. Haydn klasszikus nagy életrajza — C. F. Pohl munkája (Josef Haydn. 1927. évi kiadás III. köt.) így emlékszik meg róla :

»A *Teremtés* bécsi sikerének hatása külföldre is eljutott. Bécs után az első városok egyike, sőt talán az első Budapest volt. Az 1800. év elején megbízást kapott Haydn az ifjú Alexandra főhercegnőtől, József főherceg nádor hitvesétől, hogy adja elő a »Teremtés« oratóriumot a budai Várpalotában. A főhercegnő meg akarta lepni férjét ezzel az előadással. Haydn március első napjaiban bizonyára Budán volt már, mert a hangversenyt március 8-án tartották, a főherceg születésnapjának előestéjén. Haydn nem maradt sokáig Budapesten. Március 19-én már Bécsben volt.«

A TOVÁBBI ÜNNEPSÉGEK.

Haydn oratóriumának előadása olyan nagyméretű és magasrendű születésnap ünnepség volt, hogy a nádor kívánságára mindenféle más ünnepségről lemondtak. A polgárság részére azonban március 18-án és 19-én ünnepi díszelőadást rendezett a budai német színház. Az előadott darabokon kívül két alkalmi számot is beiktattak : *Schedius* Lajos *Freudenchor* (Az öröm kardala) című, már ismert költeményét, amelyhez Raymann karmester készített szépen érvényesülő zenét és egy fényhatásra számító tablót : a nádor képmását, alatta a következő felírással :

noMen CeLebre arDente[s] CeLebrant

Ebben az volt az elmésség, hogy a nagybetűkből — M D C C L I, — össze lehetett állítani az ünnepség évét, 1800-at.

Március 31-én fájdalmas gyászeset történt a királyi palotában: Eszterházy Teréz grófné, a nádorné kedvelt udvarhölgye meghalt. A szomorú esemény igen fájdalmasan érintette a rendkívül érzékeny lelkű főherceg-asszonyt.

Egy héttel utóbb, április hatodikán lélekemelő ünnepség volt a Várpalotában: a nádorné részére épített orosz kápolna belső berendezése teljesen elkészült, s a felszentelést megtartották. A kápolna papja s egyúttal a nádorné gyóntatója, *Zámborszky* György végezte a felszentelési szertartást, méltó ünnepélyességgel, de meghitt, szűk körben. Zámborszkyt a nádorné hozta magával. Kitűnő pap és egyházi tudós volt s kitüntetésül a Szent András és a Szent Anna rend lovagi címét kapta a cártól. A felszentelő ünnepségre lejött Bécsből *Kaliscsev* orosz követ a feleségével.

Ezekben a csendes hetekben főként azzal foglalkozott a nádorné, hogy a vele történt eseményekről hosszú levelekben értesítést küldött hozzátartozóinak. Ezeknek a leveleknek a tartalmát természetesen sohasem tudhatta meg a nyilvánosság. Ami közvetve mégis kitudódott, az megható jele a nádornéban rövid idő alatt kifejlődött magyarbarátságnak. Nem csupán a magyar társadalomhoz való vonzódása vált ismeretessé, hanem *a magyar muzsika megejtő hatása is*. Való, hogy a cári család közeli és távoli rokonságának számos tagja meglátogatta Magyarországot a későbbi években s itt megemlézték, hogy Pavlovna Alexandra levelei keltették fel bennük az érdeklődést országunk és zenénk iránt. A nádorné 1801 márciusában meghalt, de gyengéd magyar-propagandájának hatása évtizedekig tartott.

Április huszonegyedikén *Orczy* László bárónak, a magyar udvari kamara elnökének vendége volt József nádor és a felesége. A báró hatalmas parkjában nagy tó is volt, ahol színes és vidám csónakos felvonulást rendeztek délután, halászzattal egybekötve. A nádorék is kaptak hálót, ki is vetették. Szerencsájük volt: ők fogták ki a legnagyobb zsákmányt, egy hatvan fontos halat.

Budán és Pesten ekkor már serényen készülődtek a nádorné nevenapjának megünneplésére. Május másodika volt a nevezetes nap. De nemcsak Budán és Pesten, hanem Bécsben is számon tartották ezt a napot, amiről a »Magyar Hirmondó« így számolt be április huszonötödiki számában:

»Igen sok Uraságok készülnek le innen Nádor-Ispányné Ő Császári Hertzegsége születése napjának [ez tévedés, mert a nevenapja volt] május 2-án lejendő meg inneplésére, melly napon Budán nagy gálaudvarlás és sokféle multságok lesznek 's némelyek azok között már Május első napján fognak tartatni, mint p. o. a Caroussel, lovas Vitézi gyakorlás fényes magyar köntösökben. Egyéb méltóságokon kívül ott lesznek Nagys. Károlyi 's Kollonits grófok... E' folyó hónapnak 28-dikán indul le innen Budára a Toskanai Nagy-Hertzeg a' Nagy-Hertzegnével 's Antal 's János Fő-Hertzegekkel.«

A névnap ünnepség május elsején kezdődött a Várkápolnában, *Veni Sancte*-vel. Az egyházi szertartáson már jelen voltak a bécsi vendégek, a toszkánai herceg családján s Antal és János főhercegeken kívül *Kaunitz* és *Auersperg* hercegek is.

Este ragyogó álarcosbál volt az Országházban. Az egész ország színe-java ott forgolódott a pompásan feldíszített termekben, eredeti, tarka álarcosok között. A táncosok között ezúttal is a verbunkosok csoportjának volt legnagyobb sikere. A bécsi vendégek a legnagyobb elragadtatással figyelték a verbunkos és a többi magyar tánc szilaj és mégis kecses mozdulatait és fordulatait, de csodálkozásukban volt valamelyes irigység is, félelemmel vegyest. Lehetetlen, hogy ne érezték volna, mennyivel férfiasabb a magyar legény, mint az osztrák-német, vagy cseh.

A mulatság ezúttal is reggelig tartott; május lévén, kivilágos-kivirradtig.

Másnap a Margitsziget és a Duna volt az ünnepség helye. Délután uzsonna volt a szigeten, ezernyi vendéggel és magyar muzsikával. Tehát sok tánccal, énekkel, játékokkal. A nádorné most már egészen családiasan szórakozott bécsi és helybeli vendégeivel. A közvetlen hangulat magával sodorta. Amikor az ifjúság magyar táncokat járt, le nem vette tekintetét a táncosokról és a muzsikusokról.

Nyolc óraker közeljára készültek a nádorék. Ahogy odaértek a sziget alsó csúcsához (amely most a Margithíd alatt van), nagyszerű meglepetés várt rájuk. Huszonhárom kis hajó vonult fel váratlanul, s mindegyiken egy-egy embermagasságú, megvilágított betű ragyogott. A betűk három szóba csoportosultak:

Vivat Alexandra Pavlovna!

A meglepetésnek nagy hatása volt. Alexandra elámult a gyönyörű látványosságon és megindultan integetett a hajók felé. A nádorra is átszállt a meghatottság, és hálálkodva szorongatta a hajós felvonulás rendezőjének, Szapáry János gróf főudvarmesternek a kezét. Meglepődve mondta:

— Nincs a világon még egy nép, amely ilyen melegen és szépen tudná a szeretetét kimutatni!

Miközben a nádorék fejedelmi vendégeikkel hajóra szálltak, a kis hajók két frontra oszlottak és sorfalat álltak a nádorék hajójának, de a felírás épségben tartásával.

A fejedelmi hajó elindulásának pillanatában újabb meglepetés következett. Még három hajó bukkant elő, az egyiken nagy harmónium volt, a másikon magyar zenekar, a harmadikon német. A hajóraj felfejlődött az előre megállapított sorrendben, s a kivilágított és virággal feldíszített hajók zeneszóval indultak el lassú, méltósággal teljes tempóban a budai part felé. A budai és a pesti parton tizezernyi nép tolongott, s miközben a hajókon harsogón szólt a zene, a nép állandó Vivat!-kiáltással és kendőlobogtatással üdvözölte az ünnepelt fejedelmi asszonyt.

Mit érezhetett ez a tizenhét esztendő, gyermeki kedélyű asszony?

A kikötőhely előtt a betűs hajók kibontakoztak a rajból és a Duna közepén helyezkedtek el, egy sorban, ahogyan a megvilágított felírás kívánta. Éjfélleg ott maradtak a két part között, hogy a nép gyönyörködhessek bennük.

Ott, ahol a nádorék hajója kikötött, hatalmas diadalkapu emelkedett, virággal elborítva és ragyogóan kivilágítva. A kapu körül beláthatatlan

tömeg szorongott és várta az ünnepi hajó megérkezését. Egetverő *Vivat!*-kiáltás kezdődött a kikötés pillanatában, s a fellelkesült tömegeből bőséges virágessző hullott a kiszálló fejedelmi személyiségekre. Örömmámorban úszott mindenki, az ünnepeltek és az ünneplők egyformán. A nádorék és vendégeik alig tudták megközelíteni a rájuk várakozó fogatokat. Végre nagy ügyel-bajjal beszállhattak, s a fogatok hosszú sora elindult a meredek úton a Várba.

A névnap ünnepségek legfontosabb része azonban csak másnap, harmadikán következett.

Délelőtt nagy fogadás volt a királyi palotában. Magyar és osztrák főurak, egyházi, katonai és hivatali méltóságok s társadalmi előkelőségek jelentek meg tisztelegésre. Az ifjú háziasszony mindenütt ott volt, mindenre ügyelt és mindenkit elbájolt egyszerű közvetlenségével.

Ez volt a nap bevezetése. A nagy ünnepség a délutáni Karusszel volt (»lovas vitézi gyakorlat és tisztelkedés«) *Batthyány* Tivadar gróf lovaglóiskolájában. A hajóhídtól a lovardáig a pesti polgári katonaság állt sorfalat, az épület előtt katonazenekar fogadta a vendégeket. A nádor és a nádorné fogatát a hídfőtől magyar, német és görög formaruhás polgári katonák kísérték.

A fenséges úr nem mint néző jelent meg az ünnepségen, hanem maga is résztvett a Karusszelben, amelynek megkezdését négyezerhatszáz előkelő néző várta türelmetlenül.

A bajvívó vitézeket négy csoportba osztották. Az elsőhöz tartozók (köztük a nádor) világoskék mentét és nadrágot s veres csákót viseltek. A második csoport vitézei sötétzöld mentét, vörös nadrágot és fekete csákót. A harmadik csoport sötétkék mentét és nadrágot zöld csákövel, a negyedik csoport pedig világoszöld mentét, világos veres nadrágot és kék csákót. A mente fölött valamennyi vitéz tigrisbőrből való kacagányt viselt.

Alexandra feszült várakozással leste a vitézek bevonulását, s a gyönyörű látvány lenyűgöző hatással volt rá. Nagyon megörült, amikor a férjét megpillantotta. Nagyon imponált neki a lovagi öltözékben, lóháton, fegyveresen. A Karusszelnek igen nagy sikere volt, és mindjárt elhatározták, hogy május hetedikén megismétlik.

Másnap, negyedikén, ebédre volt hivatalos a nádorékhoz a Karusszel harminchat szereplője s a tiszteletükre Pest és Buda sok előkelősége. Erre az alkalomra átalakították az ebédlőt lovagteremmé. A falakat régi pajzsok és fegyverek díszítették, s az asztalok sarkán egy-egy páncélos lovacskány állt. A kiszolgáló személyzethez tartoztak ezek a lovacskányok, s az volt a feladatuk, hogy a vendégek kívánságát az illetékes kiszolgálókkal közöljék. Minden vendég érkezését kürtész jelezte. A krónika feljegyezte, sőt megjegyezte, hogy ez alkalommal rendkívül sokat ettek-ittak, s nagy volt a jókedv. Magyar és német muzsikusok felváltva játszottak. Tánc nem volt.

Nem sok idővel asztalbontás után a nádorék a *Polgári Lövöldébe* mentek, ahol lövészünnepet rendeztek a tiszteletükre. A Várból a magyar polgári katonaság díszkíséretével hajtottak a Lövöldébe. A díszlövészetet *Wurmperger* Ádám főlövészmeister, városi hadnagy rendezte. A verseny után megint evés-ivás következett, és kétféle zenekar játszott. Most sem volt tánc.

Május ötödikén díszelőadás volt Pesten a Magyar Játékszínben. Az ünnepiesen feldíszített helyiség zsúfoltan megtelt a meghívott és a rendes közönséggel. Az előadott színdarabok között hódoló élőképeket mutattak és alkalmi költeményeket adtak elő. A nádoréknak nagyon tetszett minden, amit láttak és hallottak, de legjobban a közönség nagy lelkesedése hatott rájuk.

Május hatodikán a pesti és budai polgárság adott nagy bált *Batthyány* Tivadar gróf parkjában. A parknak a palota belső frontján levő részét átalakították fedett helyiséggé, s a rögtönzött tetőt huszonnégy klasszikus oszlop és több obeliszk tartotta. Egy hét öl magas obeliszk tetején vörös üveggömbökben örömtűz égett és vörössé varázsolt maga körül mindent. A parkból a palota dísztermébe vivő lépcsősort virágdísz szegélyezte. Nem kevesebb, mint négyezer szál gyertya égett a parkban és a díszteremben, amelyet előkészítettek a főhercegi pár fogadására.

A rendezők kiválasztották az ifjúság sorából a legszembetűnőbbeket és festői csoportokban helyezték el őket. Nyolc-tizesztendős gyermekeket is meghívtak, hogy jelezzék a gyermek kiváltságos megbecsülését a polgári család életében.

Mire a nádorék megérkeztek, minden a legtökéletesebb rendben volt. Meglepetten álltak meg a lépcsősor legfelső fokán, hogy a művészi hatással elrendezett csoportokban gyönyörködjenek. Alig tudtak betelni a megkapó látványossággal, amelynek a park díszítése méltó keretet adott.

A műsor az ifjúság nagy csoportjainak mutatós felvonulásával kezdődött. A folyton váltakozó képek és a kísérő zene szemet és fület gyönyörködtető együttese nagy hatást tett a nézőkre. Kisebb művészi előadások következtek, amelyek során megismételték Schedius Lajosnak »Az öröm kardala« című karművét. Azután allegorikus képeket mutattak be; Magyarország génusza volt közöttük a legművészebb.

A tánchoz csak magyar muzikusokat fogadtak, mert az ifjúság csak magyar táncokat akart járni. Magyar énekeseket is hívtak, s a vacsora is egészen magyaros volt.

A magyar muzsika, magyar tánc és magyar ének ezekben a hónapokban lett udvarképes Pesten és Budán. A nádorné olyan őszinte és leplezetlen örömmel fogadott minden magyar jelenséget és magyar szokást, hogy úgy látszott: egy-két év alatt el is felejté, hogy nem magyar anya szülöttje.

Hatezer ember mulatott ezen a bálon. Már régen, régen felkelt a nap, amikor a vendégek hazamentek.

BEETHOVEN A VÁRSZÍNHÁZBAN.

A nádor feleségének tiszteletére rendezett ünnepek utolsó pontja május hetedikén zajlott le: megismételték a harmadiki nagysikerű lovas előadást, utána pedig hangversenyt rendeztek a Várszínházban. Ekkor szerepelt *Beethoven* Budán, először és utoljára.

A fiatal (harminc éves), de már nagy híré mestert *Brunszvik* Ferenc gróf ajánlatára hívták meg. A gróf, aki egy esztendő óta meghitt barátságban volt vele, szeretne volna a nádornak és feleségének bemutatni, de a körülöttük lezajlott nagy személyforgalom miatt nem adódott hozzá

megfelelő alkalom. Beethovent kissé bántotta, hogy a grófnak nem sikerült a találkozást megvalósítania. Nem hiúságból, hanem azért, mert szeretett volna a nádornéval megismerkedni. Érdekelte a fiatal asszony, orosz származásánál fogva, hiszen az ő bécsi pártfogói között több orosz főúr is volt, és megszerette az oroszokat. A kellemetlen érzés azonban nem tartott sokáig, mert Beethoven belátta, hogy bemutatása elháríthatatlan akadályok miatt hiúsult meg.

A Várszínházban tartott hangverseny műsora ismeretlen, mert a nyomtatványból nem maradt egyetlen példány sem, a lapok pedig, amelyek a hangversenyt megemlítették, egy szóval sem jelezték az előadott darabokat. Csak következtetni lehet, hogy Beethoven egy új művét adta elő, a zongorára és kürtre írt szonátát, mert Giovanni *Punto* (igazi nevén *Stich Vencel*) kürtművész is szerepelt a budai hangversenyen, és vele egy héttel vagy kettővel előbb ezt a szonátát Bécsben már eljátszotta Beethoven.

A pest-budai eseményeknek abban az időben négy krónikása volt: a Bécsben megjelenő »Magyar Kurir« és »Magyar Hirmondó,« a »Vereinigte Pester und Ofner Zeitung« és a pozsonyi »Pressburger Zeitung«.

A pesti német lap ezt írta budai tudósításában:

»Május 7-én megismételték a nagy katonai Karusszelt, utána pedig hangverseny volt az itteni színházban. A hangversenyen a híres *Beethoven úr* különös ügyességgel mutatta be tehetségét a Forte-pianon, mellette pedig *Punto* úr tüntette ki magát ritka ritka talentumos játékával, vadászkürtön.«

A »Magyar Kurir« tudósítása így szólt:

»Május 7-én újabban Caroussel volt, mellynek végződése után a' Budai Theatrumban Concert tartatott, a' mellyben *egy Beethoven nevű híres muzsikus* a' Forte Pianon való mesterséges jádása által mindeneknek magára vonta a' figyelmetességét.«

Itt tehát csak Beethovent említik, Puntot nem. A pozsonyi német lap így emlékezett meg az előadásról:

»Május 7-én megismételték a nagy katonai Karusszelt, melynek befejezése után az itteni színházban hangversenyt rendeztek.«

Itt már magáról Beethovenról sincs szó. A »Magyar Hirmondó« még ennél is jobban fukarkodott a szavakkal. Ezt írta:

»Szint olly kedvességet nyert itt a' Karusszel május 7-én is, mint a' minémüt nyert vala elsőben Május 3-án.«

Ez a lap tehát a hangversenyéről is hallgatott. Beethoven budai szereplését nem tartotta megemlítésre érdemes eseménynek. Ebből azonban nem lett baj, mert a mester sohasem tudta meg, hogyan méltatták ezt a szereplését, hiszen az ő jelentőségéhez képest budai fellépése nem is volt fontos. Magyarország azonban büszkén őrzi ennek az eseménynek az emlékét, amelyet a Várszínház épületének ódon falába illesztett márványtábla hirdet.

Kilenc esztendővel utóbb ismét megjelent Beethoven Budán. Az 1809. év tavaszán levelet írt *Brunszvik* Ferenc grófnak s elpanaszolta, hogy a háborús nyugtalanság nagyon zavarja a munkában. Végül ezt írta:

»Ha a háború hullámai közelebb hömpölyögnek errefelé, akkor *Magyarországra utazom*. De talán anélkül is.«

A gróf erre meghívta Budára és kérte, jöjjön minél előbb. De a nyár

jórésze elmult, mire Beethoven ide utazhatott. Augusztus második felében érkezett meg és itt töltött néhány hetet a budai Brunszvik-palotában. Itt írta az Op. 77. számot viselő zongora-fantáziát, amelyet Brunszvik Ferenc grófnak ajánlott és az Op. 78. zongora-sonátát, amelynek ajánlásával Brunszvik Teréz grófnőt örvendeztette meg.

Három esztendővel ezután, 1812-ben nyitották meg Pesten a német nyelvű Városi Színházat, amelynek ünnepi felavató darabjait Beethovennel iratták. A szerző egyéb elfoglaltsága miatt nem jöhetett el, és közönségünk csak távolból ünnepelhette a *Magyarország első jötevője* és az *Athen romjai* nagy hírnevű zeneszerzőjét.

Beethoven szeretett volna önálló hangversenyen is szerepelni Pesten. Bécsi barátai is biztatták, mert Pestnek akkor már meglehetősen élénk zenei élete volt. Megint jött levél Budára Brunszvik grófhoz, 1814 februárjában:

»Mit gondolsz, érdemes lenne Budára utaznom? Természetesen csakis színházban lehetne a hangversenyt rendezni.«

A gróf válasza nyilván kedvezőtlen volt, mert Beethoven nem említette többé ezt a tervét, pedig szeretett volna ismét ide jönni. Újabb tíz esztendő telt el, amíg ebben reménykedhetett. Brunszvik gróf bécsi tartózkodása idején, 1824-ben, azt üzenté a mesternek, hogy a feleségével együtt meglátogatja és magukkal hozzák Budára. Ez a látogatás azonban valamely okból elmaradt, és Beethoven nem jött többé hozzánk.

EPILÓGUS.

Alexandra főhercegasszonynak Budán eltöltött négy hónapja az ünnepségek és multságok csaknem szakadatlan láncolata volt. Mindenből a legtöbbet adta neki a sors, amit emberi teremtmény az életben ajándékol kaphat. Úgy látszott, hogy boldogsága örökké fog tartani, s hogy szeretetet árasztó lényé hosszú-hosszú ideig megaranyozza új hazájának életét. A hatalom csúcán, a legnagyobb jólétben és a kölcsönös szeretet melegében élhetett volna boldogan és boldogítón, ha az a vágya, hogy életet adjon, meg nem fosztja őt magát is az élettől.

A nagy ünnepségek után való esztendőben, 1801 márciusában várta gyermekét. A hónap első napján már föl sem kelhetett ágyából, mert az orvosok nem tudhatták, mikor jön világra a várva-várt gyermek. És hetedikén éjszaka megszületett, de néhány órával utóbb meghalt. A gyászos hírt a »Magyar Hírmondó« közölte elsőnek az országgal.

»Tegnap dél után érkezett ide egy Kurir Budáról azzal a hírral, hogy Nádor-Ispányné Ő Császári Hertzegsége Mártziusnak 7-dikén éjtszaka egy Hertzeg Kis-Aszszonyt hozott a világra, de a' melly egy óra mulva meg halálozott, Ő Császári 's Királyi Hertzegségeknek nagy szívbeli fájdalomokra. Maga a Ő Császári Hertzegsége minden veszedelmen kívül vagyon.«

A következő tudósítás három nappal utóbb jelent meg és a temetésről számolt be.

»A' Mártzius 8-án reggel öt óraker e' világból ki mult Nádorispányi kised FőHertzeg Aszszonyocskát ezüst materiájú drága ruhákba takargatva,

arannyal ki varrott veres bársony menyezet (Baldachin) alatt lévő hasonló készületű asztalon egy ezüst párnára ki tették, hogy minden láthassa. Szüntelen két gyászba öltözött Aszszonyság ült a' Halott mellett, a' míg temetni nem vitték. E' pedig Mártzius 9-dikén ment véghez temérdek Méltóságoknak jelen létekbén 's igen nagy pompával a' Kapucinusok templomában. A' palotától a' templomig katonaság állt sorfalat.»

Az első jelentés még azt mondta, hogy Alexandra túl van a veszélyen, de másnap már rosszabbodott állapota s néhány napig változó volt. De sorsa már meg volt pecsételve. Egy heti szenvedés után 16-án délután öt órakor meghalt.

A nádor nem tudott a palotában maradni. A fájdalom Bécsbe űzte a családjához, de ott sem volt nyugta. Kiment Laxenburgba, ahol teljes magányosságban töltött néhány napot.

Alexandra holttestét előbb a nagy kihallgatási teremben tették ravatalra, onnan átszállították az orosz kápolnába. Végül Üröm községben, a főhercegi család birtokán építettek neki kis kápolnát és mauzoleumot. Ott pihennek porai ma is.

Még nem volt egészen tizennyolc éves, amikor meghalt.

Sebestyén Ede

FORRÁSMUNKÁK.

- Pohl C. F. : Josef Haydn. 1927.
Nádoremlék 1865.
Magyar Kurir 1800., 1801.
Magyar Hírmondó 1800., 1801.
Vereinigte Pester und Ofner Zeitung 1800., 1801.
Pressburger Zeitung 1800., 1801.
Wiener Zeitung 1800., 1801.
Allgemeine Musikalische Zeitung 1800.
József nádor és Alexandra esküvője után megjelent üdvözlő és hódoló költemények, alkalmi játékok.

Pest-budai vonatkozások egy régi énekes vígjátékban.

— 1834 —

A cenzúra-látta magyar és a bécsi kiváltságolt két színház által szállított színdarabok töltötték be az első magyar játékszínek műsorát. A színpad állandóan újdonságokkal jött elő, mert közönsége így követelte. A kisszámú közönség, ha egyszer megtöltötte a színházat — már el is fogyasztotta a darabot s a legritkább esetben kívánta másodszer látni a színicédulán — így hát a színházak állandóan vadásztak új darabokra.¹⁾

A vidéki kóbor társaságok, sőt még azok is, amelyek egy-egy nagyobb városban megültek — vagy a nagyon csekély számú és csak elvétve jelentkező helyi szerzőktől kaptak darabot vagy a pesti színjátszó társaságoktól. Nagyritkán előfordult az is, hogy a kiválóbbnak elismert vándor vidéki társaságok műsorából kapott a magyar színpad egy-egy művet, mellyel — a cenzúra engedélyével — a közönség elé merészkedtek.

A Pesten vagy Budán levő színjátszók műsorukat kényelmesen bővíthették. Itt volt a Pesti Városi Színház, a német Thália számára a legnagyobb és legszebb műzsatemlom Európa keletén. Az természetesen a bécsi udvari és nemzeti színház (ahogy akkorában a későbbi Burgtheatert nevezték) és a Kärntner Tor melletti színház műsorából látta el magát darabokkal. A pesti és budai színészek itt megismerhették az új, hatásosilag engedélyezett darabokat, és mivel akkor csaknem minden német színpadi művet nyomtatásban is megkaphatott az, aki olvasni kívánta, — így a darabot, melyet sem szerzői jog nem védett, sem írói tiszteletdíj nem terhelt, le lehetett fordítani a magyar theátrum közönsége számára, úgyhogy azt az érdeklődés mértéke szerint azonnal vagy rövid idő múlva színre is lehetett hozni.

Az 1833-ban Budára érkezett kassai színészek megkapták a város magisztrátusától az ekkor éppen üresen állott Várszínházat s a vármegyétől a biztosítást, hogy anyagi és erkölcsi támogatásban részük lesz. Itt játszottak 1833 július 7-étől kezdve több-kevesebb érdeklődés mellett egészen addig (1837 febr.), míg kilátás nyílt arra, hogy a közeljövőben valóra válik minden igaz magyar álma s reménye: megnyílik az első állandó pesti magyar színház.

E jeles társulat műsorának legnagyobb része természetesen idegenből átültetett darab. A négy és fél év alatt, amíg a budai színjátszó tár-

saság a pesti színház felépülésében bizakodva itt játszott, összesen háromszázkilencven darabot mutatott be közönségének. E darabok közül eredeti volt hetven, tehát körülbelül az egész műsornak csupán egyötöd része.

Az idegenből fordított darabok egy része a könnyebb fajsúlyú énekes játék vagy énekes vígjáték volt, amit a gondtalanságot áhító közönség a legszívesebben vett. E darabokat a színlap különféleképpen nevezi: énekes vígjátéknak, tündéri vígjátéknak, énekesjátéknak, melodramatikus vígjátéknak, sőt néha tüneményes énekes vígjátéknak, de talán leggyakrabban paródiának²⁾ (de még sohasem operettnek).

Ezek az énekes víg, leggyakrabban bohózatos darabok voltak a német publikumnak legkívánatosabb és így a német színház leggyakrabban játszott darabjai. A német közönség végig élvezve és végig kacagva a darabot, — utána annak szórakoztató, kellemes voltát szerte hirdette, híresztelte, a magyar közönség kíváncsiságát felébreszté, s az élelmes magyar színházigazgató maga ellen vétett volna, ha nem siet a német színház által akaratlanul is reklámozott darabot magyarul is színre hozni.

Így történt ez a bécsi Bäuerle háromfelvonásos zenés tündérvígjátékával (az eredetiben: Zauberparodie mit Gesang), melynek zenéjét Müller Vencel szerette s melynek címe az 1823. évi február 24-i pesti német színház bemutatóján ez volt:

Aline, oder Pest in einem anderen Weltteil.

Az eredetileg Bécsről szóló darab Pesten annak 1843. évi június 29-én lezajlott utolsó előadásáig a pesti városi színház színpadán ötvenegyszer került előadásra,³⁾ ami abban az időben nagy sikert, határozott közkedveltséget jelentett.

Az ilyen nagysikerű darabot a budaiak is látni kívánták, s a német társulat azt 1824 május 2-án Budára is átvitte. Az ötnegyed évi késlekedésnek megvolt a maga oka. A pesti előadás szerint ugyanis nem lehetett azt Budán bemutatni. Buda és Pest külön két város lévén, a pesti vonatkozások Budán nem keltettek érdeklődést, azért a darab pesti vonatkozásait át kellett írni Budára, illetve azok helyett budai viszonyokat kellett szóvá tenni. Így már a címében is változott és lett:

Aline, oder Ofen in einem anderen Weltteil.

A budai siker azonban távolról sem érte el a pestit, mert 1845 március 6-i utolsó előadásáig mindössze csak tizenöt-ször került színre⁴⁾ (1832-től az 1839-i egy előadásig és 1839-től megint 1845-ig egyáltalában nem játszották).

A budai magyar színjátszó társaság látva a pesti állandó sikert, sietett a darabot lefordíttatni.

A társaság ugyan már korábbi időkből ismerte, hiszen Bécsben 1822 október 9-e óta igen nagy sikerrel játszották,⁵⁾ s a darab szövege, nemkülönben a Müller zenéje is közkezen forgott. A kassai társaság 1830 nyarán elhagyva főhelyét, útra kelt és július havát Mármaroszigeten töltötte, hol a társulat tagjai a hó 14. napján Bartha János hősszerelmes színésztársuk jutalmazására nagy előadást rendeztek, melyen

a közkedvelt Kotzebue egyfelvonásos vígjátékát a *Quäckereket* adták s végül egy látványos tablóval fejezték be az estét. A műsor e két száma között énekszám volt, melyet a színlap így hirdetett:

*Aline Dallos Játékból, egy Jelenés és kettős dall Dériné Asszony és Páli Ur által.*⁶⁾

Hogy a darab teljes egészében ment volna addig a társulatnál, arról nincsen tudomásunk, épenígy azt sem tudjuk, hogy a jelenést és duettet Déryné és Pály magyarul adták-e elő vagy németül, mert ez az utóbbi sem kizárt dolog, hiszen mindketten teljesen bírták e nyelvet. Sőt fel is tételezhetjük, hogy a bemutatott részt⁷⁾ épen Máramarosszigeten, ahol sok német élt, már azokra való tekintetből is németül énekelték. S ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy *Aline*-t a kassai társaságból kivált budai társulat majd csak akkor mutatja be, amikor a pesti német színészek azzal már nagy sikert arattak s azt sűrűn adják — bizonyára telt házak mellett.

A budai társaság, mikor a darab lefordításával foglalkozik, természetesen éppúgy nem kötheti magát az eredetihez, mint ahogy a németek sem tették azt meg, hogy a darab alcímében az eredeti szöveget használják, hiszen Bäuerle Adolf és Müller Vencel a bécsi előadás számára írt darabjának teljes címe ez:

Aline, oder Wien in einem anderen Weltheile.

A magyar színészek is megváltoztatták a darab címét és a darab bécsi vonatkozásait pesti s egy részében budai vonatkozásává tették. Így állott elő, hogy amint a német előadások színlapjai hol Pestről, hol Budáról szólnak, úgy kellett a magyar előadásnak is pest-budai vonatkozásává lennie, s tekintve, hogy a budai színjátszó társaságnak mind a budai, mind a pesti magyar közönség részvételére kellett számítani, a darab címe is aszerint változott meg és lett a dalos játék magyar címe:

Aline, vagy: Budapest más részében a világnak.

Budapest! — 1834-ben!... Íme a magyar színlap egy év híján négy évtizeddel előzi meg a két főváros egyesítését és közös nevének megszületését, bár való igaz, hogy e név nem először jelenik itt meg ebben a formában.

Széchenyi István gróf egy levelében, melyet 1829 november 28-án írt gróf Hunyady Ferencnéhez,⁸⁾ írja a következő sorokat: *Ungarns Herz ist Pest und Ofen. Ein Engländer heisst diese beiden Städte Budepist.*

Az angol fonetika számára írva le az akkor szokatlan, sőt merőben új nevet, nem írja le külső forma szerint megfelelően, de jellemző, hogy e név első, vagy talán egyik első hangoztatója a szigetország egyik magyarbarát fia volt. Ennek nyomán ajánlja Széchenyi a Világ-ban (megj. 1831), hogy az egyesített két város neve legyen: — Budapest!

Különben ő maga, Széchenyi, is szerette a két város nevét egybevonni. Többek között az 1838-i árvízről tervezett munkájának is a következő címet akarta adni: *Pest-budai vízáradás körül néhány szó.*⁹⁾

De a magyar színészek ábrándokért oly lobogva lelkesedni tudván, mindig szívesen használták ezt az egyesített nevet. Gilyén Sándor *Budai Nemzeti Játékszíni Zsebkönyv*-ének Budán az 1836. esztendőre nyomott könyvecskéje címlapján¹⁰⁾ ezt írja: *Budapest nagy lelkű fiainak és lelkes leányainak mélyly tisztelettel.*

És ugyanezen zsebkönyv 1839. évi kiadásában már nemcsak a hódolás pillanatában élnek színészeink a Budapest névvel, de egy kis csevegés során megjelenik ott ez a mondat is: *Az életnek örvendő Budapesti életének egy részét a Noé bárkáiban tölti el...¹¹⁾*

Garay János pedig ez időben egy epigrammájában a Gellérthegy visszhangja által teremteti meg a Budapest nevet.

BUDAPEST.

Érdekes ékes képl mely a komoly őszhajú hajdant
S a víg arczú jelent vásznodon egybeszövöd.
Ott fejedelmi Budát, a polgár Pestet emitten;
Abban régi ditsünk, ebben egy ifju világ.
S mégis testvérek? »vérek« visszhangzik az echó,
S a tetemes Gellért rá »*Budapest*«-et üvölt.

Czuczor is így versel egy distichonában:

Pinczér és tekeőr magyarul Budapestten alig szól;
Hát játékos, ivó nincs magyar itten elég?

Sőt 1838-ban megjelent egy *Budapest* című kis vers, melyet írója »költői jóslat«-nak mond; e vers már a két város egyesítéséről beszél s az egyesített várost — *Budapest*-nek nevezi. Pongrácz Lajos honti alispán a vers szerzője, akinek közéleti szereplése kétségtelenül jelentős és irodalmi szándékai tiszteletreméltóak. Verse így hangzik:

BUDAPEST.

(költői jóslat)

— 1838 —

Buda és Pest némán hallgatsz —
S a vándor elmegyén,
Irt sebre itt sem lelve
Tőled bucsut veszen.

Isten veled, s adja Isten
Addigmig visszatér
Majd ha e szív oly melegen
E mellben már nem vér.

Adja Isten, hogy két részből
Légy már akkor egy test,
S az összefort testnek neve
Legyen majd *Budapest*.

Az 1839. esztendő júniusában jelenik meg Munkácsy János szerkesztésében a *Budapesti rajzolatok* és 1840-ben a Szalay László által alapított legelső magyar revue, a *Budapesti Szemle*.

1848-ban pedig Házmán Ferenc,¹²⁾ Buda városának egykori főügyésze, majd követe a pozsonyi országgyűlésen, aki első ízben szólalt meg magyarul a városi tanácssteremben — először vetette fel a két város egyesítésének gondolatát és nyitotta meg a tervezetések zsilipjét, mi legyen az egyesült új város neve: — Buda-Pest, vagy Pest-Buda, vagy Budapest?

Az *Aline* budai magyar előadása már a Budapest név gyakoribb megjelenését megelőzően a mai alakban használja a két külön város egyesített nevét azon egyszerű célzattal, hogy egyformán kielégítse mind a budai, mind a pesti közönséget.

Nem csekély zavar van azonban a most közkézen forgó forrásművekben maga a darab és különösen szerzője körül. A német színpadi irodalom ugyanis két dalosjátékot ismer, melynek címe *Aline*. Az elsőnek szerzője Treitschke Gusztáv Frigyes színész és rendező a bécsi udvari színháznál. Franciából fordított darabjának címe: *Aline, Königin von Golconda*.¹³⁾

Ferenczi Zoltán közismert kolozsvári színészettörténetében¹⁴⁾ azt mondja, hogy a nagymultú színházban színrekerült: *Aline* op. Treitschke, zen. Berton f. Kiss János 836. I. 29.

E szerint tehát a Treitschke-féle zenés színpadi mű Kolozsvárt színrekerült volna. Ezt mondja különben Szinnyei is egy helyen Kiss (Iván) János neve alatt¹⁵⁾ illetéknép: *Aline, golkondai királyné vagy Budapest a világ más részében*, tündéres vigj. 3 felv. Treitschke G. Fr. után ford. dalai Pály Elektől (előadatott Budán 1834. V. 27. VI. 15. Kolozsvárt 36. I. 29. Debrec. 36. IV. 12.)

Igen ám, de ugyancsak Szinnyei Pály Elek életének és irodalmi munkásságának ismertetésében¹⁶⁾ így szól: *Aline, golkondai királyné vagy Pécs a világ más részében*, tüneményes vig dalljáték 3 felv. Bäuerle munkája. Magyarra tette Kiss János, dalait Pály Elek, zenéjét szerzé Müller Vencel. (Előadták: Pécs 1835. V. 27.)

Benkő *Magyar Színvilága* a »Magyar színpadokon előadott eredeti és fordított színművek 1565-től 1872-ig, szerzők és fordítókkal« című lajstromában így idézi a darabot:¹⁷⁾ *Aline, golkondoi királynő írta Bäuerle, fordította Kiss János.*

Könyves Máté *Játékszini Koszorú* című színészeti zsebkönyvében, mely 1834-ben jelent meg és szerkesztője s kiadója épen a budai színjátszó társaság ügyelője volt — az *Aline*-t még meg sem említi.¹⁸⁾

E zavarba P. Kádár Jolánnak a pesti és budai német színészetéről írt kitűnő munkája derít világosságot, mert az előadott darabok lajstromában a következő három darab címét jelzi:

Aline, Königin von Golconda. Vial és Faviers. Zenéje: Berson. Első előadása 813. IV. 14., utolsó 817. VII. 20. Előadták 15-ször.

Aline, od. Pest in einem anderen Weltteile. Zauber-Parodie 3 f. Bäuerle, zenéje Müller 823. II. 24. — 843. VI. 29. Előadták 51-szer.

Aline, od. Ofen in einem anderen Welttheile. Zauberspiel mit Gesang. Bäuerle. Első előadása 824. V. 2. Utolsó előadása 845. III. 6. Előadták 17-szer.¹⁹⁾

E két utóbbi darab címéből eszkábálták össze a magyar darab címét, mivelhogy akkor a hangzatos darabcímek már félsikert jelentettek. Ez az adat különben igazolja, hogy a magyar színpad *Aline*-jához Treitschkenek mi köze sincsen, az egyedül a Bäuerle munkája.

Bäuerle Adolf ismert személyiség volt a maga idejében (*Bécs 1786. IV. 9. † Basel 1859. IX. 19.) Ő volt a közkedvelt *Wiener Theaterzeitung* megalapítója (1804-ben, tizennyolc éves korában alapította) és tulajdonosa. Otto Horn álnév alatt tősgyökeres bécsi regényeket gyártott. Egyébként általánosan gyűlölt egyén volt a császárvárosban, aki erkölcs-telensége miatt is a legrosszabb hírnek örvendett — mondja róla kortársa, egyszersmind színpadi író társa, Castelli.²⁰⁾

A gyászos emlékű 1838. évi árvíz közrészvétet keltett külföldön is s ez vezette Bäuerlét, midőn a pesti károsultak felsegítésére pénzt gyűjtött s azt a város tanácsának megküldte. Ezért 1838 szeptember 15-én gróf Zichy Károlyal együtt, aki gróf Széchenyi István feleségének, a szépséges Seilern Crescentia grófnőnek első férje volt — Pest város díszpolgárának választották.

Bäuerle darabja Pesten jelent meg nyomtatásban németül, de a magyar közönség számára nem volt hozzáférhető, magyarul soha sem jelent meg, s az most sem eredetiben, sem magyar fordításában nincs kezünk ügyében, s így nem is tudjuk megállapítani, hogy az opera *Aline*je azonos-e a tüneményes játék hősnőjének alakjával és vajjon az a Golconda — melyről tudjuk, hogy erősség, magas hegy csúcsán álló vár volt Kelet-Indiában, Haiderabadtól nem messze, ahol a Nizam-ul-Mulk mérhetetlen kincseit őrizték, de a várat 1687-ben feldúlták s azóta romokban hever — mindkét hősnő otthona volt-e?

Aline budai magyar előadásának három emléke maradt fenn.

Az első a Mátray (Róthkrepf) Gábor által kilenc éven át (1833—1841) szerkesztett *Honművész*-ben olvasható alábbi közlemény:²¹⁾

Figyelmeztetés. Jövő kedden május 17-ikén a' budai színházban Pály Elek színész úrnak jutalomjátékául előadatik »*Aline* vagy Budapest a' világ más részében« vig dalos játék 3 felv. írta Bäuerle Adolf, magyarra tette Kiss János színész, daljait pedig Pály Elek. — Nem említvén Pály úrnak több rend beli érdemeit színészi pályáján, a' budapesti (*Igy!*) magyar közönséget sietünk figyelmeztetni az említett mulatságos játéokra, melly kétség nélkül kellemes időtöltést fog szerezni a' magyar színészet nagylelkű pártfogóinak.

Ebből tudjuk, hogy 1834 május 27-én, egy szerdai napon adták a mi színészeink Budán először *Aline*-t.

Második emléke ugyancsak e lapban található. Ott olvassuk a következő beszámolót az előadásról:²²⁾

MAGYAR JÁTÉKSZIN.

Budán máj. 27-én a Pály Elek úr jutalmául adatott *Aline* dalos játék a maga nemében elég mulattató volt, 's mi az énekdarabokat illeti, mérséklett számú személyzetünk tehetségeihez mérve, azok a lehetőségig jól sikerültek. Elég kaczagást szereztek *Bartha* (Mákosi várnagy), *Telepi* (Palkó, a' fija) és *Pály* ur (Bimms borbély). Az utóbbi e' mai szerepében dicséretes szorgalmat és élénkséget fejtett ki, bár óhajtanók, hogy a' darabnak másodszeri előadásakor az ezen szerep sajátosságát, a' bő és szaporabeszédőséget és fürgé mozgásokat még nagyobb mértékben tegye tulajdonává. *Szentpéteriné* asszonnyal (Czili) énekelt két kettős dalját: »Megnőttek-e már a' fák Duna mellett« — és — »Tán egy óra volt, tán két óra volt« ismételnie kellett, s' az azokban előfordult czélzásokat Budapestre, a' magyar színészetre, a' gőz és vitorlás hajó szerzőjére hangos tapsolás követé. *Batháné* asz. és *Szöllősy* urnak csinos magyar és *Egri* urnak tót tánca nagy tetszéssel fogadtaték, 's az utóbbi elő is tapsoltaték.

A harmadik, s kétségtelenül a legbecsesebb maradvány egy kétlevelű nyomtatvány²³⁾, mely valószínűleg a magyar bemutató előadás alkalmából készült, s a dalosjáték néhány dalának szövegét adja.

A nyomtatvány tudunkkal unikum, s valószínű, hogy nem teljes. Előli hiányzik valami mert címében az első kezdő sor felett egy római kettős szám áll, tehát kétségtelen, hogy a meglevő részt egy római egyes megelőzte.

A nyomtatvány feje ez :

II.

A L I N E,

vagy :

Budapest másrészében

a' világnak

czimű dalosjátékból.

A végén hiánytalan, ott van a nyomtatvány impresszuma :

B U D Á N,

Nyomtatt. Gyurián János és Bagó Márton betűivel.

* * *

Ez az aprónyomtatvány annyi érdekességet tartalmaz, hogy arról valóban felettebb érdemes hosszabban szót ejtenünk.

II.

A l i n e,

v a g y:

Budapest másrészében
a' világnak
cízmű dallosjátékból.

W á m p e l l i n o.

Mentek nyomorultak,
Mert bosszúm talál!
Mingyárt öszve rontlak
Ha szavam nem áll.

K a r.

Kérünk! kérünk! kérünk!
Oh légy inkább segédünk,
Bölcs, 's nagy gyámolunk! (*nevetnek*)
Ne ronts meg végképen
Oh ne bánj keményen
Légy kegyes Urunk.

Magány dall.

Czili Bár még egyszer meg láthatnám,
Kedves földjét hazámnak!
Bár még egyszer pillanthatnám,
Szöke vizét dunának.
A' hajósok vígan jönnek,
Durrogástol bérczek zengnek. La la la —

A dalokban a régi Pestről és Budáról a múlt század harmincas éveiből való sok emlékezés akad; apróságok, amik a városi élet képét adják vissza, vonások, melyek kis részletrajzai a két város fejlődésének, maradványai az akkori közhangulatoknak, kérdések, melyek az akkori lakosság érdeklődésének gyújtópontjában állottak. Mindezek a darab alkalomszerűségét, napi érdekességét jelentik és ma száz és alig néhány esztendő múltán is becses apróságok, kedves jellemző vonások. Valóban ez az arasznyi négy oldal annyit mond el a régi, száz év előtti Pestről és Budáról, amennyit ritkán találunk így egy marékban. Soknak épen nem mondható, és nem rendkívüli fontosságú, de elég, becses és kedves.

A dalok harmadika, — mert az első kettőben nincsen pest-budai vonatkozás — »Magány dall« — melyet a darab szubrettje, Czili énekel:

*Bár még egyszer meg láthatnám,
Kedves földjét hazámnak!
Bár még egyszer pillanthatnám,
Szőke vizét Dunának,
A hajósok vígan jönnek
Durrógástól bérczek zengnek. La la la —*

E kis dalban már a »szőke Dunát« említik. A szállóigévé lett eme kifejezés a magyaros kedveskedés kifejezése, melyet utóbb költők szentesítettek,²⁴⁾ de a dalocska utolsó két sora a dunaparti élet egy fontos mozzanatát örökíti meg.

Az első dunai gőzhajó, a »Franz der I.« 1830 szeptember végén ment először fel Bécsbe. A hajók indulását — még akkor minden hajóindulás nagy esemény, izgató érdekesség — azzal jelezték, hogy el-sütöttek egy kis ágyut, mely a hajó orrán állott. Kazinczy, aki 1831 április 30-án indult el Pestről dunántúli útjára, útját Győrre, illetve Gönyőig hajón tette; a pesti parttól való elindulás pompás leírásában²⁵⁾ olvassuk e mondatot: *A hajó Kapitánya indulót lövetett...*

E lövéseket a budai hegyek, különösen a kopár Várhegy s annak akkor még szabadon állott bástyafalai visszhangozták. A pukkanásnak nyílt útja volt a hegyekig s a visszhang hullámai szabadon szálltak ismét vissza a város felé...

A nyomtatvány második versszakasza a mulató Budáról, Pestről is szól:

*Szeretnék én csónakázni
Margit hűs szigetjébe,
Szeretnék ki kocsikázni
Lászlószkinak kertjébe.
A vigadók zsibongása
Lenne keblem óhajta. La la la — — —*

Az akkor magárahagyatott Duna-szigetére, amelyet a magyar hívők által szentként tisztelt boldog Margit királylány emléke tett tiszteletessé és vadregényes részletei tettek mindenha kedvessé, a városbeliek csónakon jártak át, ami csak fokozta a kirándulás kedves örömeit;

igaz, hogy veszélyeit is, mert nem ritkán a hirtelen kerekedett viharok, zivatarok, olykor a majálisi uzsonnán mértéken felül élvezett jó budai vörösborból virágoskedvre derült utasok tántorgása, féktelensége életveszélyeket hozott a csónakban ülőkre. Eléggé emlékezetes példája a hirtelen kitört zivatar kétségbeejtő veszedelmének a három évtized múltán esett kirándulás, amikor a Pesten hangversenyző Wagner Richárd élete egy hajszálon múlt, hogy a veszedelmes csónakút áldozatává nem lett.²⁶⁾

Persze sokkal veszélytelenebb volt a kirándulás a »Lászlószki kertjébe.«

Lászlószky Nándor, aki 1806-ban városi acturius volt, majd a királyi jogügyek igazgatóságánál ügyész — a Zugligetben hatalmas telket szerzett. Ezt Schams közismert budai könyvében²⁷⁾ így írja le:

Telkének fekvése pompás, mert a sikon kezdődik és a szőlős lankán folytatódva a sűrűn fás hegyre megy fel. A tulajdonos a telek legszebb pontján remek Tusculanumot épített, mely nem marad el a nagy Cicero itáliai Tusculanuma mögött — — — A telek a 17-ik században a Karmelitáké volt, amit ma is hirdet egy határkő ebből az időből. Amilyen szép a kies telek s azon a négy ión oszlop ékítette nyaraló épület, éppen olyan gyönyörű kilátást nyújt e hely a völgybe — melynek pompás képét a legszebb hegyek, erdők, sziklák ölelik át...

A »Lászlószky« később, még a század utolsó tizedeiben is tényleg a budaiak és pestiek kedvenc mulatóhelye, ahol ünnep- s vasárnap délutánokon a »vigadók zsbongása« nagy volt.

Czili és Bimsz a borbély, a darab két hőse párdalt énekel, mely helyi vonatkozásokkal van telve. A színpadról hangoztatott helyi vonatkozások mindig a legnagyobb sikerre számíthatnak. A közönség otthona, lakóhelye iránt természetszerűleg nagyon érdeklődik és mindig vannak kérdések, amelyek napi érdekűek, és ismét vannak kérdések, amelyek alkalmat adnak arra, hogy a mulatni kívánó publikum előtt apró kis csipkedésekkel lehessen közeledni a város circumspectus hatóságához és lehet bizonyos maradiságot, késlekedéseket, hibákat, mulasztásokat, gyengeségeket humorosan szóvátenni. Ez a közönségnek csemege, mindig alkalom szívesen vett nagy gaudiumra. Ma az ilyes, ha tán előkerül, operett-betét, úgynevezett kuplé szokott lenni. Azonban az operett, mely a maga idejében igen kedvelt műfaj lesz az énekes színpadokon, új századunk első évtizedéig alig lőn ismertté, de az elmúlt század első évtizedétől addig, míg a könnyű műzsát uralta a színpad, kedves élvezetet nyújtott abban a komikus fülbemászó, de mindig igen egyszerű dallamú kupléja, mely épen ilyen helyi vonatkozású refrénes, könnyed kis dalocska volt.

Körülbelül ennek felelt meg *Aline*-ban az a kettős dal, melynek sikeréről a *Honművész* bírálója is beszámol, s melyet Czili így kezd el:

Megnőttek-e már a fák a Duna mellett?

Mindenki jól tudta erre a pajkosan felvetett kérdésre a választ: — dehogyan nőttek! A hatalmas folyam mindkét partja a két nagyváros legsiralmasabb képét mutatja. Az e korból származó nagyszámú látkép mindegyike a Dunapart sivárságáról beszél.

Czili e felvetett kérdésére Bimsz kitérően válaszol:

Immár Budán készítnek sétahelyet...

Igen, ha a Dunánál nem is díszlenek a fák, de a Várhegyen túl, a Svábhegy lábánál fekvő kerti ültetvényekről, a mai Városmajorról már lehet beszélni. Alt Rudolf, osztrák festő — akinek annyit köszönhetünk finom pesti és budai látképeiért — több albumot adott ki a két városról, s ezek egyike²⁸⁾ szövegében így szól, midőn a budai bástyáról a kilátást jellemzi: Távolságban a fenékszinben a városmajor fekszik, mely félig francia alakban idomított parkhoz hasonlít és némileg népkertnek is tekinthető.

Csak erről szólhat Bimsz válasza, hiszen a Horváth-kert még akkor magántulajdon és nem városi sétahely. Sétahely lehetett akkor a mai Bástyasétány is, mely Alt 1835-ben készült kőrajzán már sűrű fás hely, s a kőrajz szövege is mondja: Elragadó a hegyek felé a hegyvidék látása a budai sétányról, melyet a délnyugati bástyán álló buja tenyészettű ákáczfásor képez.

Tizenegy év alatt a Városmajor is, meg a bástyasétány is azzá lehetett, amiről a kis dalszöveg szól.

A kíváncsiskodó Czili a Svábhegy iránt érdeklődik, de Bimsz nem ad épen kedvező képet az ott mulatozókról.

CZILI: *Jár-e még sok ember [a] sváb tetőre?*

BIMSZ: *Még ott isznak, és buknak nyakra före.*

A pesti és budai polgárság örülhetett, amikor kedvenc szórakozóhelyét a Svábhegyet hallotta emlegetni, melyet nyári forróságok évadján szívesen látogatott, bár e kies kirándulóhelyet csak a későbbi időben kapták fel igazában. A svábhegyi szórakozásokról és a szórakozó egyszerűbb városi népről élénk képet fest Nagy Ignác az egykor nagyon olvasott *Torzképek*-ben. A Svábhegy persze akkor még csupa szőlő, hangulatos présházakkal és mély pincékkel, ahol potom pénzen mérték a jobbnál jobb borokat, amik vasárnaponként felcsalták a borissza városiakat, akik ott ugyancsak fogyasztották a hegy levét. A városiak a nyári vasárnapokat és ünnepnapokat a hegy árnyas oldalán töltötték. Ilyen, a »zöldben« eltöltött nap nem is lehetett bortól való tartózkodással egybekötve, erről gondoskodtak maguk a szőlősgazdák is, és folyt a bor, a sok bor, szüret tájon az édes must, és amikor a nap leáldozóban volt, s a fáradt mulatozók előtt volt még a hosszú út hazáig, a hegyi úton bizony nyakra-főre bukdácsoltak a sok jóval eltelt kirándulók.

Czili Budának még egyéb szépségei s örömei iránt is érdeklődik:

CZILI: *Csinos-e még Budán a promenád?*

BIMSZ: *Olyan szép, hogy el áll a szemed, szád.*

Az itt emlegetett és fennem dicsért budai promenád megint csak a ma is gyönyörűnek mondható Bástyasétány. Más nem is lehet. A Várhegy pesti oldalán futó szerpentin sétaút, a régi nyelvén az Ellipsz még nem volt az, ami ma. Árnyéktalan, kopár hegy gyepes oldalán húzódott

enyhén lejtve (de még akkor nem megtörve), a királyi kert faláig ért, s nem volt kényelmes lejáró a várból. Gróf Vasquez ismert műlapján kitűnően kivehető s összevethető a mai állapottal.

Az a promenád, amelyről itt énekelnek, az alig tíz éve csinált fasor a vár nyugat felé eső bástyáján.²⁹⁾ Erről már Schams fentebb idézett könyvében így emlékezik: olyan barátságosan köszönt minket, mint a virágzó leányka, aki az ő kebelében szunnyadozó Ámort legelőször felébreszti...

A Bástyasétány, melyet Alt 1845-ben megjelent albumában is már befásítva látunk — pompás kilátással a hegyekre olyan szép volt, hogy mindenki méltán csodálhatta.

A kettős ének második szakasza már Pestről is megemlékezik, de akkor is mihamar visszatér az ősi Buda dicsőítéséhez.

Czili így énekel:

Hát Pesten mit mivel az ifjúság?

A pesti ifjúság közismert volt kitűnő jókedvéről, kicsattanó pajkos-ságáról és nem is ritkán fellépő szilaj hatalmaskodásáról. A patvaristák, a jurátusok, a megyei és táblai fiatal tisztviselők, a prókátorsegédék, de az egyetemi ifjúság, meg a sok lézengő, dologtalan fiatalember — másrészt a kereskedő ifjak, iparoslegények, a munkások fiatalabbjai, a tősgyökeres polgárság ifjúsága sem voltak épen jóhírnévnek örvendőek s a pesti, budai rendőrök és a megyei katonák elég gyakran kergették mind ezeket, mind amazokat. — Hogy miért? — arról a városi és a megyei törvényszék aktái elég sokat beszélnek maiglan is. De különben

*Rövid az élet, míg hát lehet örülnünk,
A szerelem, az áldott szálló nedve,
Miktől megjő a jurátus kedve...*

énekli az egykori pesti aranyifjúság egyik előkelő tagja — Fáy András.³⁰⁾

Az Aline dalában említett 'ifjúság' rendszeren a polgárság, különösen a kereskedő osztály s az iparos fiatalság némettségén akadt fenn. Emiatt volt a legtöbb csetepaté kint az utcákon; ők magyarok voltak és fiatalok, és nagyon orrontottak, amiért a polgárság, a város őslakói nem voltak szintolyan igaz magyarok.

A magyar színpadnak pedig volt érdeke védeni azt az ifjúságot, mely szívesen járt a théátromba és nagyon kívánta, hogy a színpadról elismerjék derék voltát. Ezt várta s kívánta és ha meg nem kapja, abból baj is kerekedhetett volna! — először már azért is, mert akkor még a közönség hirtelen haragú és könnyen lobbanó, és mivel a jámbor polgárság bevitte magával a nézőtérre éppentúgy vékony halcsont pálcikáját, mint a makra ifjúság botját, fokosát, kardját: lett volna dolguk ezeknek, ha a közönség ifjabb és vérmesebb része felbosszankodik! De nem egyedül a közcsend és béke érdekében volt a színház feladata, hogy kiméletes, sőt hízogó legyen az ifjúsággal szemben, amely keménykötésű magyar volt, verekedős és színházkedvelő.

Épen ezért felel Czili kérdésére Bimsz így :

Budára megy, ott van a magyar világ...

Kitérő válasz és diplomatikus, s ugyanilyen lesz Czili megjegyzése is, mikor ezt énekli :

Hiszen Buda eddig is rég magyar volt...

Ha nem tudnók, hogy ez az énekelt füllentés Buda maroknyi magyarságának nyujtott csalóka csemege, — bizony azt kellene hinnünk, hogy ez a legmaróbb gúny az alig egy emberöltő előtt még teljesen német Budával szemben. A város magyarosodása, ha nem is erős iramban, de tényleg megindult s mondható volt, hogy a német Buda megváltozott. Valósággal megható, milyen szeretettel szakadtak el a jó budaiak anyanyelvüktől s lettek magyarokká. 1833-ban például a budai kaszinó bálján a megnyitó tánc már a magyar volt... s a városi tanács az utcaneveket már magyarul íratta a házsarkokra s a tisztviselőktől megkövetelte a magyar nyelv tudását. De ha így is állott a dolog, azt, amit Czili énekelt, — hizelgés nélkül mégsem lehetett mondani, legfeljebb csak énekelni...

A magyar színészeknek azonban már azért is el kellett ismerni Buda város magyarságát, mert a város magisztrátusa a legnagyobb jóindulatot épen velük szemben mutatta ki, amikor az abban az időben üresen álló színházat, a Várszínházat nem valamely jövőendő német trupp számára tartotta fenn, de kétségtelen áldozatkészséggel, sőt nem minden kockázat nélkül ingyen engedte át a Kassáról beállított magyar színészeknek.³¹⁾

Ki kell emelnünk, hogy akkor, amikor Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegye pártfogásába vette ezeket a derék színészeket, akkor már azok a színházépületet a várostól megkapták.

Ha így emlékeznek is Buda magyarosodásáról, Bimsz mégsem tudja teljesen felejtetni a multakat, mert nem is felejtheti, hogy hosszú éveken át a Várszínház a német múzsa temploma volt, és Czili elismerő bókja dacára sem hallgathatja el a megjegyzést, hogy Budának

Csak játékszinében idegen nyelv szólt,

amire Czili siet mintegy megrovó formában kijavítani játéktársának szavait, mondván, célozva a mostani helyzetre :

Talán magyar játszik játékszinében.

Persze, hogy magyar. Ők maguk, ők, akik ezzel a játékkal kedveskednek a város közönségének. Igaz, 1783 óta németek játszottak itt, de most már övék, és most már örökre övék a színház, ami Bimsznek megint csak boldog érzés, és ezt ki is mondja :

Melly édes érzést gerjeszt sok(ak) szivében!

Bizonyos is volt, hogy mindenki, aki e páros dalt hallja — boldogan hallgatja.

A harmadik versszak Buda és Pest forgalmának nagyszerű emelkedését hirdeti.

Czili dalában azt kérdezi énekes társától :

Jár-e még sok hajó most is a Dunán?

Most is? Csak most jár igazán. A lóvontatta és vízsodra vitte hajókhöz 1832 óta — tehát két esztendő óta — társult a vitorlás és méginkább a nagyszerű vivmány: a gőzhajó.

Bimsz ujjongva hirdeti is :

Vitorlás! és gőzhajó jár ezután!

CZILI: *Vitorlás hajó?! — az lesz ám valami.*

BIMSZ: *Amit hozott egy DERÉK s NAGY HAZAFI.*

Ez a párdal Széchenyi István ünneplésére szolgált alkalmul. Ő volt, aki a magyart hálás-büszkévé tette, amidőn — Arannyal szólva — »hajóit most már szárnyakon röpíti gőz dagálya...« Hangsúlyozva állítja a derék s nagy magyar hazafit a közönség elé, amit az is igazol, hogy e nyomtatványban a »derék« és a »nagy hazafi« szavak feltűnően, nagy betűkkel vannak nyomva.

Most ismét olyan kérdést vet fel, amely minden magyarnak kedves, de különösen boldogító a magyar színésznek. Czili kérdésére :

Hát a pesti polgárok mit mivelnek?

Bimsz a legboldogítóbb választ adhatja :

Magyarnak játékszínt építenek!!!

Ezt a mondatot három felkiáltójel nélkül nem lehet lenyomtatni, akkora öröme ez minden magyar embernek.

A magyar színészet 1808 óta sürgeti a pesti játékszínt. Ebben az esztendőben az akkor Pesten játszó theátristák esedezést nyújtanak be Pest vármegyéhez az első állandó magyar színház emelése érdekében, azóta bukdácsol az eszme, néha a siker reményével kecsegtetve a magyart, de legtöbbször csaknem a lehetetlenségek közé tartozni látszott.

Amikor azonban a kassai jeles színjátszótársaság kebeléből kivált kitűnő színészek a pesti vármegyeházán megjelentek, a vármegye keménykötésű alispánja, Földváry Gábor már célzott arra, hogy úgy érzi, mintha őket választotta volna ki a Sors ama nagy és dicső nemzeti feladatra, hogy a felépülendő pesti állandó magyar színház első, megnyitó tagjai legyenek.

Az *Aline* bemutatója után körülbelül egy hónap múlik el, és nyilvánvalóvá lett a hír, hogy Grassalkovics herceg nagylelkűen a színházépítés céljára a vármegyének adományozta a Kerepesi-út és az Ország-út találkozásánál fekvő, faraktárul szolgáló telkét. Milyen nagy lépés ez az álmok, remények és tervezgetések valóra válása felé. Ugyanakkor a vármegye törte magát, hogy a színházépítéshez szükséges tetemes összeget sorsjáték útján előteremtse, de a minden magyar nemzeti eszmére, és különösen a magyar színészetre oly féltékeny Bécs ezt a Széchenyi István által ajánlott s egyetlennek látszó pénzszerzési módot

még csirájában megfojtotta. Ekkor csak az akaratos és vakmerő Földváry alispán erélyében bízva láthatták a budai színészek a pesti színház felépülésének lehetőségét.

De ez is elég volt nekik, ők szentül bizakodtak a hatalmas alispán akaraterejében, s e bizakodás jogosultságának igazolását adták a következő idők. A legfelsőbb helyekről jövő akadékoságok ellenére, színészeink már úgy beszélnek, mintha már építenék is a pesti polgárok számára a színházat.

Lehet azonban, hogy ez csak gúnyos odavágás a »pesti polgárok« felé, akik, tudjuk, épenséggel távortartották magukat a Nemzeti Színház építésétől, elégnek gondolván a maguk részéről azt, amit Pest város tanácsa a színházért áldozatul adott.

Legyen így — vagy úgy, de bizonyos, hogy e dalolt sorpár a reménysegek egyik legszebbjére, a magyar szívek mélyén melengetett Nemzeti Színházra vonatkozik, s érthető, hogy ez után Czili és Bimsz együtt énekelik a legszebbet, amit el lehet mondani :

*Ha ezt megérhetem, akkor immár
Nagy lesz a hazánkban a pesti polgár . . .*

Célzatosan hallgattuk el az első két versszak két zárósorát, melyet a két énekes együtt énekel, így :

*Oh láthatnám bár egyszer azt a kedvest,
Csak egy magyar Ország van, egy Budapest!*

E kétszer előforduló verspár második sora egy közismert német, helyesebben osztrák szállóigének magyarosítása, mely ugyan nálunk szállóigévé soha sem lett. Egykor a Bécsre gögig büszke osztrákok, ha fővárosukról beszéltek, ritkán hagyták el e dialektusos idézetet :

's gibt nur a Kaiserstadt, 's gibt nur a Wien.

1822 október 9-én adták először Bécsben Bäuerle *Aline*-ját. Akkor hallotta Bécs először e kedélyeskedő és elragadtatott kritikát a városról, és azóta volt az osztrákok kedvenc idézete, melyet nem irodalmi németiséggel, de »weanerisch«-re átírva mondogattak. A mondat az eredeti helyen így áll :

Ja, nur ein Kaiserstadt, ja nur ein Wien.

Megjegyezzük azonban, hogy a »*ja nur ein Wien*« sem Bäuerle-től ered ; 1781-ben jelent meg névtelen szerzőtől egy iratka, melyben a bécsiek gyengeségeiről szólva mondja egy helyen e később csak az *Aline* útján szállóigévé vált mondatot.³²⁾

Amilyen helyesen ritmusos a német szöveg, épen olyan alkalmatlan a magyar fordításban arra, hogy a nagyközönség felkapja, hogy kedvencévé válhasson, így hát ez a Pestet, Budát lelkendezve dicsérő verssor visszhangot nem tudott kapni a magyar fővárosok lakóinál. Bizonyosnak hisszük, hogy ennek oka abban is rejlett, hogy akkor Budapest — mint helységnevében ebben a formában — nem is létezett s a szó teljesen

szokatlan, idegen volt a magyar fülnek. Már abban a mondatformában is nagy hiba rejlik, hogy a gondolat, amelyet kifejezne, zavaros, mondván, hogy csak egy Magyarország van, csak egy Budapest...

A kis nyomtatvány utolsó pestbudai vonatkozásai Bimsznek e kis dalában vannak:

*Most én olyan erős vagyok, mint volt valaha Sámson!
Mindent a mit elől kapok fuvom egy rakáson,
Oh ez lesz ám a szél fuvás, el utazom Budára
És a füredi kut forrás terem a nagy utcára
Egy új világot majd fuvok, a hol öröm virágozik,
A Tokaj hegyet el fuvom egészen Ó-Buddáig.
A pesti város erdejét fuvom Duna partjára,
A fiakerek szekerét majd teszem olcsóbb árra.
Az utcáról port, sárt, havat, el fuvom innét távol
El viszem a Fertő tavat, innen túl a Dunáról
Buda várát béültetem szép olasz narancsfákkal
Hogy Pestnek több kedve legyen így hozzánk jöni által.*

Ez a kis dal halmozza a leghetlenebb ígéreteket, amilyeneket csak a bolondosan jókedvű operett-komikusnak szabad mondania. Énekli, hogy össze fogja hozni Budára az ország minden gazdagságát. Sámsoni tudóval bír — mondja —, emberfeletti biblikus erejével fuj szerte a hazába, sőt még a haza határain túl is a messze Olaszországba, hogy Budát olyan gazdaggá, kellemessé, kedvessé, olcsóvá, pompássá tegye, hogy a túlparti város, Pest lakói szívesebben jöjjenek át Budára...

Az első, amire vállalkozik, hogy Balatonfüred szénsavas gyógyvizének kutját a budai nagy utcára fujja.

A füredi forrás, és maga a kies tóparti fürdő akkorában a magyar közönség legkedvesebb és legelőkelőbb üdülőhelye volt. Berzsenyi ódára méltatá a füredi forrást, melyről *A füredi kúthoz* címmel ezeket mondja:

Mint aki a szent Létke vizébe néz,
Minden földi tehert róla lehullva lát,
S ujjá születve nyílt karokkal
Elüzion rokon árnyíhoz lép...

Így adta vissza életadó ered
Oh kutfő! nekem az életet és reményt...

Ezt az áldásos forrást Budán szeretné látni. Bimsznek — a nagy elégedetlennek — most nem is elég az a számtalan hóforrás, ami ott buggyan ki a budai áldott földből, s még a nagy utcára is akarna egy hóforrást.

A Nagy-utcát nem ismerik az akkori Budát ismertető könyvek és helyrajzok, ez vagy csak úgy kapásból vett helyhatározás, vagy esetleg a már akkor is Fő-utcának nevezett vízvárosi nagy utcát jelenti.

Az óbudai szőlősgazdák sorsán jókedvű énekesünk úgy akarna javítani, hogy a világ legelső borának termővidékét — Tokaj hegyét is ide fujná. Pesttől, a Rákos homokjáról is elvinné a Városliget, s a

budai Dunapartot szeretné azzal gazdagítani. De gondol a budai polgárság zsebével is. A nagyközönség a németajkú fiákerosok taksájával mindig elégedetlenkedett: drágálta, akárcsak minden időben, amikor bérkocsi járt a pest-budai utcákon, tereken. Sámsoni erejű fuvásával még a fiákeresek szekerének fuvardíját is hajlandó lecsökkenteni, csakhogy a közönség kedvében járjon. Tőle az utcai por, sár és hó sem maradna meg, az utcák mindig tiszták lennének, úgyhogy vége lenne a sok panasznak az utcák és terek tisztatlansága miatt.

Ez a »por és sár«, — ez a szállóigévé lett jellegzetes pár szó, amelyről majd Széchenyi is írni szándékozik pamflétet — itt már a színpadon, dalban jelentkezik.

Értetlenül áll a magyarázatkereső most, amidőn olvassa, hogy Bimsz a Dunántúl nyugati széléről is el akarja fújni a Fertő-tavát. Vajjon miért? Miért kell ezt a Budától, Pesttől oly távol (képzeltető, hogy akkor milyen távol) eső vizet még messzebbre, valószínűleg az országhatáron túlra fújni? És mi vonatkozásban lehetett akkor a főváros lakossága éppen ezzel a tóval, mikor ott volt a sokkal közelebb eső Velencei tó, a Balaton, vagy a sok mocsár, amely akkor még lecsapolatlanul terjengett nem messze, a Duna-Tisza közén?

A szép olasz narancsfák gyönyörűségével fokozott Buda — kétségtelenül még vonzóbb lenne a pestiek számára...

Itt bizonyossá válik, hogy a bécsi daljáték fordítója és magyar földre ültetője testestől-lelkestől budainak vallja magát, és határozottan a budai polgárságnak óhajt kedvére lenni. Nagyobb idegenforgalmat teremtené; nyilván tudatában van annak, hogy mit jelent az Budának és Pestnek, amire még pár év híján száz évig kellett várakozni. Óhajtja, hogy bár több kedve lenne a pestieknek arra, hogy átjöjjenek a jobbparti városba, hogy aztán így több pesti jusson a játékszínbe is.

*

Az a tősgyökeres, nagysikerű bécsi tündérvjáték, mely a nagy császárváros lelkére annyira rátalált, — így lett magyarrá és valósággal pest-budaivá. A magyar színház nézőközönsége már jobbára ismerte a német színpadról, és már ott annyira megkedvelte, hogy talán várta is a magyar színészeket, s midőn valójában megkapta, s alkalmat nyert, hogy újra lelkesedjék a városi vonatkozásokon és azokon a kedves képeken, amelyeket a kis dalokban kapott, s azokon az új ötleteken, melyek a magyar gondolkodásnak bizonyára jobban megfeleltek — minden érzésével követte a darab részleteit.

Nagy hiánya a magyar irodalom- és színesztörténetnek, hogy a magyar színpadokon színre került daraboknak még nincsen teljes bibliográfiája annak jelzésével, hogy az illető színpadi művek akár mint a sugó számára másolt szövegek, akár mint nyomtatványok hol, melyik nyilvános vagy színtársulati könyvtárban található fel.

A Nemzeti Színház könyvtárának könyvjegyzéke hozzáférhetetlen, pedig abban kellene lennie az *Aline* szövegek könyvének, de csaknem teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy abban a könyvtárban ez a rendkívül érdekes darab nincsen meg. Volt idő, amikor a könyvtár régi, már régen

nem játszott darabjaival fütötték a színház pinchelyiségében elhelyezett áramfejlesztő gép kazánját. Valószínű, hogy ebben a rettenetes könyvégetésben semmisült meg ez a darab is.³³⁾

A német közönség már a XVII—XVIII. századokban is szívesen olvasta azokat a darabokat, melyeket a színpadról ismert, és épen azért garmada jelent meg ezekből, s azt hisszük, nem tévedünk, ha állítjuk, hogy a Pest városi színház — vulgo : pesti német színház csaknem teljes másorát, ha szétszórtan bár, ma is bírjuk nyomtatványokban.

A magyar színészet másora pedig legnagyobb részben elpusztult ; így ma nem is állapíthatjuk meg, hogy a Bäuerle-Kiss János—Pály féle magyar *Aline* szövege meg van-e valahol? Ha nincsen meg, akkor az e szerény cikkben ismertetett két levelű nyomtatvány egyetlen, ami a darab fennmaradt részeit őrzi és reánk különösen azért bír nagy értékkel és érdekl, mert e részek éppen a száz év előtti Pestre és Budára, s a két város polgárságának gondolkozására, életére, óhajaira vonatkoznak.

A budai színjátszó társaság — a centenáriumát megülte Nemzeti Színház első gárdájának kerete volt. Ők teremtették meg legelső rendű nemzeti kultúrintézményünk szellemi részét, így hát az ő munkásságuk, az ő másoruk a magyar művelődéstörténetnek igen fontos tényezője. Nem tudjuk, hányszor játszották az *Aline*-t, s nem tudjuk, hogy művészi munkakörükben az jelentett-e valamit, s ha most mégis ily bőségesen foglalkozunk vele, az csak a ránk nézve oly érdekesnek mondható *helyi vonatkozásai* miatt történt.

Rexa Dezső

JEGYZETEK.

¹⁾ A Kossuth fordította *János, Finland hercege* c. (írta: Weisenthurni Franul Johanna) 5 felvonásos színjáték első előadásáról (1834 aug. 16.) ír a *Honművész*. A bíráló a sűrűn előforduló bemutató előadásokról ezt mondja:

Ha vesszük, hogy színész-társaságunk 13 hónapi itt léte alatt majd csak minden mutatványban más meg más darabbal kedveskedik, valóban nem lehet egy részről iránta méltó kimeléssel nem viseltetni, más részről pedig szorgalma s igyekezete felől érdemelt kedvezéssel emlékezni. (1834. évi II. köt. 532. 1.)

²⁾ A magyar színlapokon is gyakran előforduló, közkedvelt paródia-elnevezést kifogásolja a *Honművész* Munkácsy János *Garabonczás diák*-jának (tündéri vigjáték 3 felvonásban) első előadása (1834 aug. 23.) alkalmával, amidőn ezt írja:

Miért volt a' két első előadás hirdetőmvei tetején ez: »első magyar paródia« — nem látom által; minthogy ezen darab paródiának nem mondathatik, mert ez semmi más darabot nem paródiáz, 's egyéb nem volt, mint népdalos tréfa, tüneményes bohózat, tréfás népjáték, mint ezt a' többnyire magyar pórnép világából vett tartalom eléggé bizonyítja. (U. o. 584. 1.)

³⁾ Lásd Kádár Jolán: *A pesti és budai német színészet története. 1812—1847.* 116. 1. és 190. 1.

⁴⁾ Lásd u. o. 190. 1. Az *Aline*-ra vonatkozó egyéb adatok még: 222—261. II.

⁵⁾ Megjelent: Bäuerle Adolf: *Komische Theater*. 6 Bände. Pesth 1820—1829. C. A. Hartleben. A VI. kötetben: *Aline, oder Wien in einem andern Welttheile*. Volkszauberoper. — *Die schlimme Liesel*. Lustspiel. — *Wien, Paris, London und Constantinopel*. Ein Zauberspiel. Petrik közli ismert Bibliográfiájában (I. köt. 201. 1.), de úgy látszik csak egy hirdetés, vagy könyvjegyzék nyomán, mert könyvészeti leírását nem adja s szerinte három legelső közönyvtárunkban akkor (1888) a mű nem volt meg.

⁶⁾ Eredeti színlapgyűjteményemben.

⁷⁾ A bemutatott kettős valószínűleg a Czili és Bimsz duettje volt: »Megnőttek-e már a fák...« Müller Vencel (1767—1853) a legtermékenyebb színpadi zeneszerző volt; eltekintve számos szimfóniájától, kantatéjától és miséjétől—277 daljátékot, operettet és népies színművet szerzett, melyek sikere páratlan volt. Egyes dalait még ma is szívesen éneklik.

⁸⁾ Lásd Siklóssy László cikkét a *Pesti Hírlap* 1935. évi aug. 31-i számában: *Budapest neve — angol ember találmánya*.

⁹⁾ Lásd Bártfai Szabó László: *Gróf Széchenyi család története*. III. köt. *Gr. Széchenyi és kortársai*. 550. 1.

¹⁰⁾ A Budán nyomott zsebkönyv gyűjteményemben. Első lapon.

¹¹⁾ Gillyén Sándor és Nagy Ferencz: *Pesti Nemzeti Játékszíni Zsebkönyv 1839-dik évre*. Ennek 64. lapján: *A' társas kocsi*. Humoristicai csekélység. Langer után szabadon N. N.

¹²⁾ Házmán Ferenc (1810—1894) volt különben, aki a Buda városi tanács-teremben, — ahol német volt a hivatalos nyelv — először mert magyarul felszólalni. Házmán neve egyidőben hírhedt volt, mert Szemere Bertalannal ő ásta el Orsovánál a szent koronát s utóbb megcáfolhatatlan közhit lett, hogy a rejtekhelyet ő árulta volna el nagy pénzért az osztráknak.

¹³⁾ Treitschke Georg Friedrich (1776—1842): *Singspiele nach d. Französischen*. V. köt. 1808. A benne közölt huszonegy színdarab között az ötödik: *Aline*.

¹⁴⁾ Lásd az 505. lapon.

¹⁵⁾ Lásd Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. VI. köt. 304. hasáb.

¹⁶⁾ U. o. X. köt. 247. hasáb.

¹⁷⁾ Benke Kálmán: *Magyar Színvilág 1565—1872*. Történeti és statisztikai Almanach a színművészet köréből. Első rész. 37. 1.

¹⁸⁾ Könyves Máté *Játékszini Koszoru*-ja az *Aline* magyar bemutatójának évében jelent meg és megjelenésének helye: Buda-Pest.

¹⁹⁾ Kádár Jolán itt idézett adatait lásd fent a 3. jegyzetben. Az itt közölt első darab a Treitschke-féle fordítás, a fordító megnevezése nélkül.

²⁰⁾ Castelli Ignác Ferenc: *Memoiren meines Lebens*. Új kiadás. II. köt. 245. I. jegyzet.

²¹⁾ *Honművész*. A *Regelő* folyóírásnak társa. Alapító és szerkeszté Róthkrepf Gábor. Pesten. (1833—1841) 1834 május 25-i 43. sz. 336. l.

²²⁾ U. o. a 44. számban 349. l.

²³⁾ A nyomtatvány gyűjteményekben.

²⁴⁾ Lásd Tóth Béla: *Szájról-szájra*. 2. kiad. 212. l.

²⁵⁾ *Kazinczy' Utja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra*. Pesten, Megjelent 1831. April. 31. 8. l.

²⁶⁾ Lásd Haraszi Emil: *Wagner Richard és Magyarország*. Budapest M. Tud. Akadémia. 1916. 260—263. ll.

²⁷⁾ Schams Ferenc: *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn*. Ofen 1822. 433—435. ll.

²⁸⁾ *Buda-Pest*. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által. Pesten 1845. Hartleben Konr. Adolf. 57. l.

²⁹⁾ A bástyasétányt 1820-ban abból a pénzből csináltatta Buda városa, amelyet bizonyos átengedett telkek ára fejében a katonai kincstártól kapott.

³⁰⁾ *Jurdtus dall*. Megjelent Fáy első munkájában: *Bokréta, mellyel hazájának kedveskedik Fái Fáy András*. Pest 1807. 5. l.

³¹⁾ Lásd Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. Budapest 1887. II. köt. 81—83. ll.

³²⁾ Büchmann G.: *Geflügelte Worte*. 23. kiad. Berlin 1907. 236. l.

³³⁾ Ld Rexa Dezső: A budapesti Nemzeti Színház könyv- és levéltára. Bp. 1908. 5. l.

A Fortuna-utcai éremlelet Budán.

A budai Várban, a Fortuna-u. 6. sz. alatti házban 1935 május 22-én szigetelési munkálatok alkalmával a padló alatt 60 cm mélységben, az egyik alapfalban, külön falüregben gondosan elrejtett pénzeletre akadtak a munkások. Ez a lelet állott egy törött gyertyatartóból (ld az ábrát), 1 darab aranypénzből és 140 darab tallérből, mind a XVI. századból. Tehát nyilvánvaló, hogy ebből az időből meglehetősen gyakori tallérellettel állunk szemben, mely annak idején egy jobbmódú polgár vagy talán inkább valamilyen üzlettel foglalkozó kereskedő vagyona lehetett.

A lelet előfordulási helye és változatos összetétele folytán egyaránt megérdemli a vele való részletes foglalkozást. Általában az éremleleteknek az újkor elejéig nemcsak numizmatikai jelentőségük van a bennük előforduló éremfajok változatossága következtében, hanem az írott források hiányos volta miatt sok esetben biztos útmutatással szolgálnak különösen a gazdaságtörténet jobban megvilágítandó fejezetei számára. Kétségtelen bizonyossággal megmutatják valamely területrészen talált leletek egységes feldolgozásai az ott forgott pénzek milyenségét, következésképp utalnak azon államokra, melyekkel szorosabb gazdasági kapcsolatban állott az illető területrész. Nem véletlen a friesachi denárok és bécsi fillérek nagy forgalma nálunk a XIII—XIV. században, később a cseh garasok elterjedtsége, majd a lengyel pénzek nagytömegű szereplése a XVI. században és a velencei aranypénzek állandó felbukkanása mind a nagyobb, mind a szórványos leletekben. Megmutatják e leletek a kialakult kereskedelmi utakat, melyeken a forgalom lebonyolódott és miután e pénzek többnyire keltezettek vagy legalább is egy uralkodó személyéhez kapcsolva rövid időközre datálhatók, megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek mint kétségtelen időhatározó tárgyi emlékek.

E közvetlen és kézzelfogható eredményeken felül az éremleletek néha egészen különleges és váratlan bizonyító erővel is rendelkeznek, mint például a jelen esetben. Ez a lelet ugyanis a maga változatos összetételénél fogva nemcsak a gazdasági kapcsolatok igazolására használható fel, hanem főként a XVI. századi Magyarország zavaros helyzetének illusztrálására szolgál kiváló jellemzésül.

Maga a lelet, mint említettük 1 aranypénzből és 140 tallérből áll. A tallér a XVI. század eleje óta a legelterjedtebb pénzfaj volt Európa-szerte. A pénzforgalom emelkedése, majd a tiroli és érchegegyeségi ezüsbányák

gazdag termése eredményezte e súlyos ezüstpénzdarab létrejöttét, mely csakhamar mindenütt népszerűsége tette szert és mint értékpénz többnyire csaknem teljesen színezüstből készült.

A XVI. századból származó tallérleletek elég gyakoriak Magyarországon területén. A tallérok vagy csak magukban fordulnak elő vagy pedig apró pénzekkel vegyesen. Érdekes néhány lelőhelyet felsorolni, melyek egyúttal a tallérok forgalmi területét is megvilágítják. Ilyenek *Tarcal*, Zemplén m. (német), *Kaáp*, Nyitra m. (magyar, osztrák, cseh, svéd, dán, német), *Nemespann*, Nyitra m. (magyar, német, osztrák), *Kelenye*, Hont m. (magyar, osztrák, német, svájci, németalföldi), *Beregszász*, Bereg m. (osztrák, cseh, salzburgi), *Riomfalva*, Nagyküküllő m. (magyar, erdélyi, németalföldi, német, osztrák, cseh), *Bihardiószeg*, Bihar m. (magyar, szász), *Tiszapolgár*, Szabolcs m. (osztrák, német, lengyel), *Szabadka* (osztrák, salzburgi, német, erdélyi), *Szarvas*, Békés m. (német, osztrák, cseh, salzburgi), *Ivánmajor*, Torontál m. (németalföldi, német, osztrák), *Csösztelek*, Torontál m. (tiroli, német, németalföldi), *Győr* (magyar, osztrák, cseh, német, svájci), *Kiripole*, Pozsony m. (török, osztrák, német, erdélyi), *Nagykeszi*, Komárom m. (német, osztrák), *Alsósegesd*, Somogy m. (francia, bajor), *Szentlászlópuszta*, Somogy m. (osztrák, német), *Sióagárd*, Tolna m. (tiroli), *Nagykapornak*, Zala m. (osztrák, salzburgi, német, németalföldi), *Kehida*, Zala m. (magyar, osztrák, német, svájci), *Gyüd*, Baranya m. (magyar, spanyol, német, németalföldi, cseh, osztrák), *Pálmonostor*, Pest m. (osztrák, cseh, német, svájci, svéd).¹⁾

Ez a néhány leletadat is mutatja, hogy a különféle tallérok forgalmi területe az egész Magyarország területére kiterjedt. Legnagyobb mennyiségben természetesen a Dunántúlon találjuk őket, mint a Nyugateurópa-hoz legközelebb fekvő országrészen, de van bőven leletadat a Felvidékről, Erdélyből, sőt a török által megszállt területről is. Tehát az idegen tallérok is a magyar tallérokkal azonos forgalmi értékkel rendelkeztek. E leletek közül mind mennyiségüknél, mind összetételükénél fogva a *győri* és *pálmonostori* tallérleletek állanak legközelebb a *Fortuna-utcai* lelethez. Az előbbi 67 darab, az utóbbi pedig mintegy 150 darabból állott s mindkettő körülbelül azonos összetételű volt. Általában látható a fenti elnagyolt felsorolásból is, hogy a leletek főként osztrák, német és németalföldi tallérokat tartalmaztak, itt-ott esetleg pár svéd, lengyel, spanyol vagy egyéb idegen pénzzel keverve.

A győri tallérleletet Harsányi Pál a dunamenti kereskedelmi úton bejött tallérok egybekerülésével magyarázta.²⁾ A pálmonostori és a Fortuna-utcai leletek tarka összetételét azonban a talléroknak csupán kereskedelmi úton való beszivárgása nem indokolja meg kellőképpen. Hiszen ha a két azonos összetételű lelet részletezve nézzük, a pálmonostori lelet 150 darabja a következő pénzverető államok, illetve hatóságok között oszlik meg: Ausztria, Csehország, Karinthia, Bajorország, Braunschweig-Lüneburg, Halberstadt, Hamburg, Hoorn, Hohnstein, Kaufbeuren, Kempten, Leuchtenberg, Luzern, Lübeck, Mansfeld, Mecklenburg, Neuss, Nymwegen, Nürnberg, Ostfriesland, Ottingen, Rechheim, Regensburg, Schaffhausen, Stolberg, Solothurn, Svédország, Szászország, Thann, Thoren, Ulm, Wismar és Zürich.³⁾ Tehát összesen 33 pénzverő hatóság

65. A Fortuna-utcai éremlelet lelettérképe. (Rajzolta dr. László Gyula)

tallérjával találkozunk. Átnézve most a Fortuna-utcai lelet jegyzékét, az itteni 140 darab tallér szintén 45 állam, város és egyéb pénzverésre jogosult hatóság között oszlik meg, tehát ez nemcsak aránylag, hanem abszolút értelemben véve is még tarkább összetételű, mint a pälmonostori lelet. Egy pillantást vetve a mellékelt térképre kiderül, hogy a pénzek Ausztria, a Németbirodalom és Németalföld területéről származnak, hozzájuk kapcsolódva az egyetlen velencei dukát. A pénzverető városok, egyházi és világi hatalmasságok területei meglehetősen változatosságban és egymástól gyakran messze terülnek el, tehát egy bizonyos kereskedelmi útról, amely mellett ezek feküdtek volna és amelyen keresztül a tallérok beáramlása magától értetődő és természetes lenne, nem lehet szó. Arra a kérdésre, hogy milyen úton kerülhettek még ezek a tallérok Magyarországra, az ország akkori közállapota ad részben feleletet és így válik e tallérlelet a pälmonostorival együtt beszédes bizonyítékává a Magyarországon ezidőben uralkodott zavaros helyzetnek.

A mohácsi csatavesztés után bekövetkezett török hódítás tudvalevőleg 150 évig állandó csatamezővé változtatta Magyarországot. Az ország a török nyomás ellen saját erejéből védekezni képtelen lett volna, emiatt idegen segítségre szorult. A Habsburg-házi uralkodók révén, akik

egyben német-római császárok is voltak, a török ellen küzdő magyarság gyakran részesült segélyben a Németbirodalom részéről, ahol a rendek a birodalmi gyűléseken állandóan megszavaztak bizonyos anyagi támogatást a császárnak, és a török ellen küldött császári seregek jórészt német származású katonákból állottak. De résztvettek a kereszténység e nagy küzdelmében Európa csaknem minden országának fiai is, és ezzel magyarázható a legkülönbélebb idegen tallérok forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században. Egyebet nem említve, köztudomású tény, hogy Buda visszavételénél is milyen vegyes összetételű sereg küzdött a kereszténység e fontos védőbástyájának visszahódításáért. Innen magyarázható tehát az egykorú magyarországi pénzleletek, de különösen az *értékpénznek számított* tallérok leleteinek rendkívül tarka összetétele, és megfordítva e tallérleletek hűségképét adják a török ellen küzdött harcosok nemzetiségi összetételének, és következtetni lehet belőlük azok hovatarozására. Természetes, hogy a pénzek jórésze a rendes kereskedelmi forgalom útján került Magyarországra, és áll ez főképen a szomszédos tartományok pénzeire, azonban az egy-két példánnyal szereplő, távolfekvő kisebb idegen államok vagy pénzverető hatóságok tallérjai mégis inkább az utóbbi feltevést látszanak igazolni. Ennek az állításnak a valószínűségét bizonyítja az a körülmény is, hogy a török hódítást megelőző és azt követő időből ismeretlenek az ilyen tarka összetételű leletek, sőt tovább menve, Erdélyből, hol az idegen zsoldosok szereplése távolról sem oly tömeges, mint Magyarországon, sokkal kevesebb hasonló összetételű lelet ismeretes e kritikus időszakból. Felismerte ennek a körülménynek a jelentőségét Acsády is, aki szerint a rengeteg idegen pénznek nálunk való szereplése a hazai pénzforgalomnak egészen nemzetközi színezetet adott.⁴⁾

Ezt a nemzetközi jelleget mutatja a Fortuna-utcai éremlelet is, amelynek egy másik jelentősége abban rejlik, hogy jóformán az egyetlen nagyobb ismert éremlelet Budának a török uralom alatti korszakából. Az elszórt — egyes darabokból álló — leletek mellett ugyanis csak a budai szőlőkől előkerült XVII. századi lengyel garasokból álló lelet⁵⁾ és a királyi palota területéről felszínre került 8 darab aranypénz⁶⁾ jóformán az ismert leletek, a többi lelet részint a középkorból, részint a visszafoglalás utáni zavaros évekből maradt fenn. Így tehát e lelet jelentősége Buda története, de főként gazdaságtörténete szempontjából elsőrangúnak mondható.

Önként merül fel a lelettel kapcsolatban két kérdés: *mikor* rejtették el ezt a pénztömeget és *miért* rejtették el? Az előbbi kérdésre könnyebb a felelet, mert Miksa 1576-ból származó körmöci veretű tallérja képviseli az utolsó évszámot az érmek között, tehát ez mindenestre »terminus post quem«. Figyelembevétel azonban, hogy a négy magyar tallér az 1574–1576 közötti évekből származik, viszont a legkésőbbi külföldi tallér egy 1574-i száz tallér, minden valószínűség szerint 1576-ot vagy a következő évet, 1577-et lehet az elrejtés évének tekinteni. Buda történetét vizsgálva, semmi olyan jelentősebb esemény ez időből nem ismeretes, amelyik az éremlelet elrejtését közvetlenül indokolná, de az öncélú elrejtés sem tartozott ebben az időben a ritkaságok közé. Salamon Ferenc írja, hogy a török időkben a keresztény és zsidó magánosok nem építkeztek, nehogy vagyontukat kimutassák. A pénz elrejtése, elásása, tehát gyümölcsötlenül való

66. Aranyforint (1), tallérok és tallérhamisítvány (124) a Fortuna-utcai éremleletről ($\frac{2}{3}$ nagyság).

67. Törött gyertyatartó a Fortuna-utcai éremleletből (2 $\frac{1}{4}$ -szörös nagyság).

hevertetése sohasem divatozott annyira, mint akkor. Maguk a törökök is előljártak jó példával ezen a téren.⁷⁾ Tényleg egyetlen korszakból sem ismeretes Magyarország területén annyi éremlelet, mint éppen a XVI—XVII. századból. Ha ezek a leletek sok esetben a véres harcok és talán a hirtelen történt menekülések emlékét őrzik is, máskor esetleg előzetes védekezések is voltak a hirtelen jöheto rajtaütésekkel szemben. A Fortuna-utcai éremlelet úgy látszik inkább az utóbbi kategóriába sorolható.

Végül még röviden beszélnünk kell a lelet összetételéről és érdekesebb darabjairól. Magyar tallér feltűnően kevés van benne (4 darab), viszont ezeknek korhatározó jellege van. A legkorábbi évszámú tallérok 1537-ből valók (Braunschweig-Wolfenbüttel és Szászország). A Németbirodalom, Németalföld területéről valók a pénzek, nyilvánvaló tehát, hogy főként zsoldosok révén kerültek hozzánk. Legnagyobb számmal szerepel Szászország (28 darab), mint általában a hasonló leletekben, majd Salzbürg (14 darab), Tirol (11 darab), Lüttich (7 darab), Brandenburg in Franken (6 darab) stb. A legtöbb pénzverető hatóság azonban átlag csak 1—2 darab tallérral szerepel a leletben. Legértékesebb darab az Uri—Schwyz—Unterwalden svájci kantonok közös tallérja 1564-ből, a legérdekesebb pedig tiroli Ferdinánd évszám nélküli tallérjának egykorú hamisítványa. Míg a XVI. századi aprópénzleletek mindig tele vannak hamisítványokkal, a tallérleleteknél általában ez ritkább jelenség. Nemzetközileg forgó érték-pénzekről lévén szó, az óvatosság itt nagyobb volt, mint az aprópénzeknél, már csak a nagyobb károsodás miatt is. *Aranypénz csak egyetlen egy szerepel*, egy velencei zecchino. Ennek a forgalma ezidőben Magyarországon közismert és számos lelettel bizonyítható, de a zecchino egyébként is világpénz volt. Végül a leletben előfordult gyertyatartó (ld a mellékelt ábrát) a pénzek révén bizonyos határozott datálást nyer. Előfordulása elég különös, mert az éremleletek legfeljebb ékszereket szoktak tartalmazni, egyéb tárgyakat nem; ez nyilván véletlenül sodródott a lelet darabjai közé.

Az érmek pontos leírása előtt táblázatosan mutatjuk be a lelet összetételét a pénzverető hatóság, illetve állam, az egyes darabok évszáma és darabszáma alapján.

I. Aranypénz.

	drb
Velence 1545—1553	1

II. Tallér.

Magyarország 1574, 1575, 1576	4
Alsó-Ausztria é. n.	4
Felső-Ausztria 1543	1
Tirol é. n., 1556	11
Csehország 1556, 1558, 1573	5
Cambrai érsekség 1573	1
Köln érsekség 1557, 1558	2

Átvitel: 29

	Áthozat :	29
Magdeburg érsekség 1542		1
Salzburg érsekség 1550, 1551, 1552, 1554, 1555, 1561, 1564, 1565, — 1567, 1569		14
Halberstadt püspökség 1539		1
Würzburg püspökség 1552		1
Müribach-Lüders apátság 1561		1
Stablo apátság 1567, 1570		2
Thoren női apátság 1570		1
Brandenburg in Franken 1544, 549		6
Braunschweig-Wolfenbüttel 1537, 1565, 1569, 1570, 1572		5
Hessen-Kassel 1572		1
Holstein 1547		1
Mecklenburg 1540, 1549		3
Pfalz 1548		1
Szászország 1537, 1539, 1546, 1570, 1573 — (Albertini-ág) 1553, 1554, 1555, 1557, 1559, 1560, 1563, 1564, 1565, 1566, 1568, 1571, 1572, 1573, 1574		28
Batenburg 1559		1
Gronsfeld é. n.		1
Berg (Heerenberg) é. n.		2
Hohnstein 1556, 1563, 1568		3
Horn é. n.		2
Jever 1573		1
Mansfeld 1547, 1556, 1564		3
Reckheim é. n.		3
Stolberg 1548		1
Aachen város 1569		1
Deventer, Kampen és Zwolle városok 1555, 1570		4
Donauwörth város 1544		1
Hamburg város 1553		1
Hameln város 1558		1
Kaufbeuren város 1552		1
Kempten város é. n. 1542		2
Köln város 1568, 1570, 1572		4
Lübeck város 1549		1
Neuss város 1556, 1570		2
Zürich város é. n.		1
Uri, Schwyz és Unterwalden kantonok 1564		1
Németalföld 1568		1
Lüttich püspökség 1557, 1567, 1568, 1570, 1571		7
Tiroli hamis tallér		1
	Összesen	141

Az érmek meghatározásához használt forrásművek jegyzéke :

J. De Chestret de Haneffe, Numismatique de la Principauté de Liège.

Julius und Albert Erbstein, Die Ritter von Schulthess-Rechberg'sche Münz- und Medaillen-Sammlung. Dresden 1869. I—II. köt.

Fiala-Donobauer, Beschreibung der Sammlung böhmischer Münzen und Medaillen. Prag 1888. I—II. köt.

Harsányi Pál, Adatok a CNH. III. kötetéhez. Folytatásokban jelent meg a Num. Közl. 1914—1921. évfolyamaiban.

Jacob C. C. Hoffmeister, Historisch-Kritische Beschreibung aller bis jetzt bekannt gewordenen Hessischen Münzen Medaillen und Marken. Cassel-Paris 1857. I—IV. köt.

David Samuel Madai, Vollständiges Thaler-Cabinet etc. Königsberg 1766. I—III. köt.

Moriz Markl, Die Münzen, Medaillen und Prägungen mit Namen und Titel Ferdinand I. Prag 1896. I—II. köt.

K. Roll und M. Bernhart, Die Münzen und Medaillen des Erzstiftes Salzburg. München.

Münzen und Medaillen Cabinet des Justizraths *Reimann* in Hannover, Frankfurt a. M. 1892. (A. Hess) I—III. köt.

Fr. v. Schrötter, Brandenburg-Fränkisches Münzwesen. II. Teil. Das Münzwesen der hohenzollerschen Burggrafen von Nürnberg und der Markgrafen von Brandenburg in Franken 1515—1603. Halle (Saale) 1929.

Schulthess-Rechberg, Thaler-Cabinet etc. Wien 1846. I—III. köt.

I. Aranyforint.

*1. VELENCE. *Francesco Donato doge (1545—53) zecchino*. E) FRAN DON Szent Márk és a térdelő doge. Balra függőlegesen ·S·M·VENET·, jobbra DVX H) SIT T XPE DAT Q TV—REGIS ISTE DVCAT Krisztus mandorlában.

1 db, 3·49 g.

II. Tallérok.⁸⁾

a) Magyarország, Ausztria és Csehország.

1. MAGYARORSZÁG, *Miksa (1564—76), körmöcbányai veret 1574*. E) MAXIMILI·II·D·G·EL·RO·IM·S·AV·GER·HVN·BO·REX* Koronázott mellkép jobbra tulipános jogarral, vértben s az aranygyapjas rend láncával. H) ARCHI·DVX·AVS·DVX·BVRG·MARC·MORA·1574 Kétféjú sas, mellén a négyrésztű magyar címer, szív pajzsban pedig az osztrák pólya. Oldalt K—B.

1 db 28·75 g.

Harsányi 212.

*2. *Előbbinek változata*. E) MAXIMILI·II·D·G·EL·RO·IM·S·AV·GER·HVN·BO·REX* Előbbihez hasonló mellkép, csak a jogar tulipános végződése díszesebb. H) ARCHI·DVX·AVS·DVX·BVR·MARC·MORA·1574 Mint előbb.

1 db 28·68 g.

Harsányi 209 d. változata.

3. *Ugyanaz, de 1575-ből*. E) MAXIMILI·II·D·G·EL·RO·IM·S·AV·GER·HVN·BO·REX* Mellkép, mint 1-nél. H) ARCHI·DVX·AVS·DVX·BVRG·MARC·MO·1575 Sas és címer, mint 1-nél, csak a sas mellén levő címerpajzs vízszintes fejtű. Oldalt K—B.

1 db 28·44 g.

Harsányi 215.

4. *Ugyanaz, de 1576-ból*. E) MAXIMILI·II·D·G·EL·RO·I·S·AV·GER·HVN·BO·REX·Mellkép eltérő páncélban és a fej megszakítja a köriratot. H) ARCHI·DVX·AVS·DVX·BVRG·MARC·MORA·1576 Sas és címer, mint 3-nál. Oldalt K—B.

1 db 28·57 g.

Harsányi 214. típus.

5. ALSÓ-AUSZTRIA. *I. Ferdinánd (1521—64), bécsi veret évsz. nélkül*. E) FERDINAND·D·G·ROM·HVN·BOE·DAL·C·REX* Koronázott mellkép jobbra, jogarral, virágdíszes páncélban. H) INF·HISPA·ARCHIDV—X·AVSTRIE·DVX·BVR* Egyfejtű sas, mellén négyrésztű címerpajzs, alul a köriratban címerpajzs az osztrák pólyával.

1 db 28·73 g.

Markl 48.

6. *Előbbinek változata*. E) FERDINAND·D·G·ROM·VNG·BOE·DAL·CR·REX* Mellkép, mint előbb. H) INF·HISPA·ARCHIDV—X·AVSTRIE·DVX·BVRG* Sas és címer, mint előbb.

2 db, 28·33 és 28·62 g.

Markl 36.

7. *Előbbinek változata.* E) FERDINAND · D · G · ROM · HVNG · BO · D · C · REX * Mellkép jobbra jogarral, de síma páncélban és az aranygyapjas rend láncával. H) INF · HISP · ARCHID — X · AVSTRIE · DVX · BVR * Sas és címer, mint előbb.

1 db 28·77 g.

Markl 26 vált.

8. *FELSŐ AUSZTRIA. I. Ferdinánd (1521—64.) linzi veret 1543.* E) FERDINAND · D · G · ROM · VNG · BOE · DAL · CRA · RE † Mellkép balra, jogarral bordás páncélban. Mellkép előtt függőlegesen · 1543 · H) INF · HISP · ARCHID — VX · AVSTRIE · DVX BVR † Egyfejű sas, mellén négyrésztű címerpajzs. Alul a köriratban Felsőausztria címere.

1 db 28·76 g.

Markl 390.

9. *TIROL. I. Ferdinánd (1521—64) halli veret évsz. nélk.* E) FERDI · D · G · RO · VNG · BOE · DAL · CRO · ZC · REX + Mellkép jobbra, bordás páncélban, jogarral és az aranygyapjas rend láncával. H) INF · HISP · ARCHIDVX · AVSTRIE · DVX · BVRG † Egyfejű sas, mellén kétrésztű címerpajzs.

4 db, 28·55, 28·72, 28·57 és 27·97 g.

Markl 1580.

10. *Előbbinek változata.* E) FERDI · D · G · RO · VNG · BOE · DAL · CRO · ZC · REX + egyébként ugyanolyan, mint a 9.

1 db 28·60 g.

Markl 1580 változata.

11. *Előbbinek változata.* E) FERDI · DI · G · RO · VNG · BOE · DAL · CRO · ZC · REX + egyébként ugyanolyan, mint a 9.

1 db 28·56 g.

Markl 1582.

12. *Előbbinek változata.* E) FERD · D · G · RO · HVN · BO · DAL · CROAT · REX + Mellkép, mint 9-nél, de díszesebb rajzú páncél. H) INF · HISP · ARCHIDVX · AVSTRIE · DV BVR + Sas és címer, mint 9-nél.

1 db 28·39 g.

Markl 1579. változata.

13. *Előbbinek változata.* E) FERD · D · G · RO · HVNG · BO · DAL · CROA · REX + mellkép, mint 9-nél, de díszesebb rajzú páncél. H) INF · HISP · ARCHIDVX · AVSTRIE · DV · BVR + Sas és címer, mint 9-nél.

1 db 28·45 g.

Markl 1606 változata.

14. *TIROL. I. Ferdinánd (1521—64). 72 kr-os tallér évsz. nélk.* E) FERDINAND · D · G · EL · RO · IMP · AVG · GER · VNG + Koronázott mellkép jobbra, virágdíszes páncélban jogarral. H) + BOE · ZC · REX · INF · HISP · ARCHID · AVST · ZC · Koronázott kétfejű sas, mellén címerpajzsban a tiroli sas. Alatta országalmán a 72-es szám.

2 db, 30·70 és 31·25 g.

Markl 1681.

15. *Ugyanaz, de 1556-os évszámmal.* E) FERDI · D · G · RO · VNG · BOE · DAL · CRO · ZC · REX + Mellkép, mint 14-nél. H) + INF · HISP · ARCHID · AVST · D · BVRG · 1556 : Sas és címer, mint 14-nél.

1 db 30·90 g.

Markl 1650.

16. CSEHORSZÁG. I. Ferdinánd (1526—64). *joachimstali veret 1556.* E) FERDINAN ° D ° G ° RO — BOEMI ° HVNG ° & z ° RE ° Koronázott páncélos mellkép jobbra, jogarral és az aranygyapjas rend láncával. Alul a köriratban címerpajzs és osztrák pólyával. Oldalt 15—56 H) INFANS ° HISPANIAR ° ARCHIDVX ° AVST ° Egyfejű sas, mellén a cseh-magyar négyrésztű címerpajzs, szív-pajzsban az osztrák-kasztiliai címer.

2 db, 28·65 és 28·80 g.

Markl 857 vált.

17. *Ugyanaz, de prágai veret 1558.* E) FERDINAN : D : G : ROM — BOEM : HVNG : REX rózsza. Koronázott páncélos mellkép, mint a 16-nál. Alul a köriratban címerpajzsban koronázott F betű. Oldalt 15—58 H) INFANS * HISPANIAR * ARCHIDVX * AVSTRIE rózsza. Sas és címer, mint 16-nál.

1 db 28·67 g.

Markl 732.

18. UGYANAZ, DE II. MIKSA (1564—76) *kuttenbergi veret, 1573.* E) MAXIMILIA · II · D · G · EL — · RO · IM · S · AV · GER · HVN * Koronázott páncélos mellkép jobbra, jogarral. Alul a köriratban címerpajzsban kétfarkú oroszlán. H) BOHE · EC · REX · ARCHID · AVST · MAR · MO · 1573. Kétféjű sas, mellén a négyrésztű magyar-cseh címer, szív-pajzsban az osztrák címer.

1 db 28·80 g.

Donebauer 1333 vált.

19. *Előbbinek változata.* E) MAXIMILIA · II · D · G · E — L · RO · IM · S · AV · GER · HVN * Mellkép és alatta címer, mint 18-nál. H) Körirat és címer, mint 18-nál.

1 db 28·72 g.

Donebauer 1333 vált.

b) Németbirodalom.

20. CAMBRAI ÉRSEKSÉG. *Ludvig von Berlainmont (1570—96). 1573-ból.* E) : LVD · A · BERLAIMONT · D · G · ARCH · Z · DVX · CAM : Sisakkal fedett családi címer. H) · MAXIMILJ · II · ROMA · IMP · SEM · AVG · 1573 : Koronázott kétféjű sas.

1 db 29·10 g.

Schulthess-Rechberg 3256 vált.

21. KÖLN ÉRSEKSÉG. *Anton (1556—58) 1557-ből.* E) ANTONIVS * ELECT ' * ECCLESIE * COLONIE ' Szent Péter szemből alakja, jobbában kulcs, baljában könyv. Oldalt 15—57 H) * MONETA * NOVA * — * ARGEN * TVICI * Sisakkal fedett négyrésztű címer, szív-pajzssal.

1 db 26·89 g.

Schulthess-Rechberg 3282 vált.

22. UGYANAZ, DE JOHANN GEBHARD (1558—62). *1558-ból.* E) ▽ IOHAN x GEBHA ▽ — ▽ ELEC ▽ ECCL, x COL, ▽ Szent Péter félalakban kulccsal és könyvvel. Előtte az érsek négyrésztű régi és bővített családi címere. Oldalt 15—58 H) + MONE ° NOVA * ° — ° * ARGEN ° TVICI ° Sisakkal fedett négyrésztű címer, szív-pajzssal. A címertől jobbra-balra 5 ágú csillag.

1 db 28·27 g.

Schulthess-Rechberg 3283.

23. MAGDEBURG ÉRSEKSÉG. *Albrecht (1513—45). 1542-ből.* E) DOMIN ↓ MIHI ▼ ADIVTOR ▼ QVEM ▼ TIM ▼ 1542 × Mellkép jobbra, baretel. H) ALBERT ▼ CARDI ▼ ARCHIE ▼ MAGD ▼ Kartusban több címer, felette kard, püspöksüveg és pásztorbot.

1 db 28·54 g.

Schulthess-Rechberg 3403.

24. SALZBURG ÉRSEKSÉG. *Ernst (1540—54). 1550-ből.* E) ERNESTVS CÖFIR² IN ARCHIEPM² E² SALZ² V² BAVA² DVX † Négyrészű címerpajzs, felette 15—50 H) · S · RVDBERTVS · — EFS · SALZBVRGEN · Szent Rudbertus ülve, szemben ; jobbában só-kosár, baljában pásztorbot. Előtte az érseki címer.

1 db 28·69 g.

Bernhart-Roll 837.

25. *Előbbinek változata.* E) ERNESTVS CÖFIR - IN ARCHIEPM - E · SALZ - V - BAVA - DVX * Címer és évszám, mint 24-nél. H) Körirat és a szent ábrázolása, mint 24-nél.

1 db 28·52 g.

Bernhart-Roll 844.

26. *Ugyanaz, de 1561-ből.* E) ERNESTVS CÖFIR² IN ARCHIEPM · E · SALZ · V · BAVA² DVX † Négyrészű címer felett 15—51 H) · S · V · RVDBERTVS < — · EFS · SALZBVRGEN · Szent és címer, mint 24-nél.

1 db 28·48 g.

27. *Ugyanaz, de 1552-ből.* E) ERNESTVS CÖFIR² IN ARCHIEPM · E² SALZ² V² BAVA² DVX † Címer felett 15—52 H) S · RVDBERTVS · — EFS · SALZBVRGEN Szent és címer, mint 24-nél.

1 db 28·55 g.

Bernhart—Roll 856.

28. *Előbbinek változata.* E) Körirat, címer és évszám ugyanaz, mint a 27-nél. H) < S < RVDBERTVS < — · EFS < SALZBVRGEN · Szent és címer, mint 24-nél.

1 db 28·52 g.

29. *Ugyanaz, de 1554-ből.* E) ERNESTVS CÖFIR · IN ARCHIEPM · E · SALZ · V · BAVA · DVX † Címer felett 15—54 H) · S · RVDBERTVS · — EFS · SALZBVRGEN · Szent és címer, mint 24-nél.

1 db 28·57 g.

Bernhart-Roll 868.

30. UGYANAZ, DE MICHAEL (1554—60). *1555-ből.* E) MICHAEL · D · G · ARCHIEFS · SALZ · APO · SE · LEG · Két címerpajzs fölött kereszt, püspöksüveg és pásztorbot, alatta 1555 H) SANCTVS · RVDBERTVS · EPVS · SALZBVRGEN · Széken ülő szent pásztorbottal, kissé jobbra fordított arccal.

2 db 28·73 és 28·67 g.

Bernhart—Roll 945.

31. UGYANAZ, DE JOHANN JACOB (1560—86). *1561-ből.* E) * — IOAN · IAC · D · G · ARCHIEPS · SALZ · APOSE · LEG — * Két címer felett az érseki jelvények, alatta 1561. H) SANCTVS · RVDBERTVS · EPVS · SALZBVRGEN Ülő szent, mint 30-nál.

1 db 28·74 g.

Bernhart-Roll 1055.

32. *Ugyanaz, de 1564-ből.* E) Ugyanolyan, mint a 31, csak a címerek alatt * 1564 * H) SANCTVS · RVDBERTVS · EPVS · SALZ · BVRGEG Szent képe, mint 30-nál.

2 db 28·47 g. és 28·74 g. Bernhart-Roll 1076.

33. *Ugyanaz, de 1565-ből.* Körirat és címerek ugyanolyan, mint 31-nél, csak a címerek alatt * 1565 * H) SANCTVS · RVDBERTVS · EPVS · SALZBVRGEN szent képe, mint 30-nál.

1 db 28·45 g. Bernhart—Roll 1085.

34. *Ugyanaz, de 1567-ből.* E) IOAN · IAC · D · G · ARCHIEPS · SALZ · APO · SE · LE · G Címerek, mind 31-nél, de alattuk * 1567 * H) SANCTVS · RVDBERTVS · EPVS · SALZBVRGEN Szent képe, mint 30-nál.

1 db 28·79 g.

35. *Ugyanaz, de 60 kr-os tallér 1569-ből.* E) IOA · IA · D · G · AR · EPS · SAL · APO · SE · LE · 1569. Szent Rudbertus szemben, jobbában pásztorbot, baljában kosár, karjaival az előtte levő négyrésztű címerpajzsra támaszkodik. A címerpajzstól jobbra-balra · S · — · R · H) · MAXIMILIA · IMPE · AVGV · P · F · DECRETO · Koronázott kétfejű sas mellén országalma, benne 60-as szám.

1 db 24·62 g. Bernhart—Roll 1333.

36. HALBERSTADT PÜSPÖKSÉG. *Albert (1513—45). 1539-ből.* E) ALBERT · CARDI · ADMI · HALBER · Címerpajzsban több címer, felette bojtos papi kalap és egyenszerű kereszt. H) · SANCT · STEF · — · PROTO · MARTIR Glóriás szent balra, baljában palmaág. Oldalt 15—39.

1 db 28·58 g. Schulthess-Rechberg 4259.

37. WÜRZBURG PÜSPÖKSÉG. *Melchior (1544—58). 1552-ből.* E) MELCHIOR * EPS * WIRCBVRG * F * DVX Szent Kilian karddal és pásztorbottal, előtte négyrésztű címerpajzs. Oldalt S — K / 15—52 H) * CAROLVS * V * ROMA * IMP * SE * AVG * Koronázott kétfejű sas.

1 db 28·82 g. Schulthess-Rechberg 4831.

* 38. MURBACH ÉS LÜDERS APÁTSÁG. *Johann Rudolf (1542—70). 1561-ből.* E) IOES' + RVD' + D' + G' + MVRBAC' ET + LVTERN + AB' + ✠ Négyrésztű címerpajzs szív-pajzssal, fölötté infula. H) FERDI-NANDVS + ROM + IMPERA + AVG + 1561 Koronázott kétfejű sas.

1 db 28·70 g. Schulthess-Rechberg 5193 vált.

39. STABLO APÁTSÁG. *Christoph (1546—75). 1567-ből.* E) CHRIS' * C° * A * MAND' * D' * G' * AB' * STA' * & * PR Két sisak alatt négyrésztű címerpajzs szív-pajzssal. H) MAXIMI' * II' * ROMA' * IM' * SEM' * AVGV' * 1567 Kétfejű sas, mellén országalma.

1 db 28·91 g. Schulthess-Rechberg, 5216.

40. *Ugyanaz, de 1570-ből.* E) CHRIS' * CO' * A' * MAND' * D' * G' * AB' * STAB' * ET' * PR' Sisakkal fedett négyrésztű címerpajzs szív-pajzssal. Legfelül kis pajzsban a blankenheimi címer. H) MAXIMILI' * II * ROMA' * IMP' * SEM' * AVGVST' † Koronázott mellkép páncélban jobbra joggal és országalmával. Oldalt 15—70.

1 db 29-13 g.

Schulthess-Rechberg 5223 vált.

41. THORN NŐI APÁTSÁG. *Margareta (1531—77). 1570-ből.* E) MO : LI' — · IMPERIAL' — FVNDAT · I · — · THORE' Négyrésztű címerpajzson Mária a kis Jézussal, a Madonnától oldalt 15—70. A címer mellett M — DB (ligaturában). A köriratot alul és két oldalt címerpajzsok törik meg. N) * MAXIMILIA * II * ROMA * IMP * SEM * AV * Koronázott kétfejű sas, mellén országalma hosszúszerű kereszttel.

1 db 28-97 g.

Schulthess-Rechberg 5307.

42. BRANDENBURG IN FRANKEN, ÓRGRÓFSÁG. *Georg és Albrecht (1536—45). 1544-ből.* E) † D * G * GEOR * Z * ALBERT * MARCHION * BRAN * Z * SL, Két páncélos mellkép szemben, fent * 1544 * H) † SI * DEVS * PRO NOBIS * QVIS * CONTRA * NOS Álló virágos kereszt, közepén címerpajzsban a brandenburgi sas, szárjai között négy címerpajzs.

1 db 28-94 g.

Schrötter, 725 b.

43. *Előbbinek változata.* E) † D * G * GEOR * Z * ALBERT * MARCHION * BRAN * Z * SL, Kép, mint 42-nél. H) † SI * DEVS * PRONOBIS * QVIS * CONTRA * NOS Kereszt és címer, mint 42-nél.

1 db 28-87 g.

Schrötter 727 b.

44. *Előbbinek változata.* E) † D * G * GEOR * Z * ALBERT * MARCHION * BRAN * Z * SL, Kép, mint 42-nél. H) † SI * DEVS * PRONOBIS * QVIS * CONTRA * NOS * Kereszt és címerek, mint 42-nél.

1 db 28-86 g.

Schrötter — (720 vált.).

45. *Előbbinek változata.* E) † D * G * GEOR * Z * ALBERT * MARCHION * BRAN * Z * SL, Kép, mint 42-nél. H) † SI * DEVS * PRONOBIS * QVIS * CONTRA * NOS * Kereszt és címerek, mint 42-nél.

1 db 29-02 g.

Schrötter 726.

46. *Előbbinek változata.* E) † D * G * GEOR * Z * ALBERT * MARCHION * BRAN * Z * S Kép, mint 42-nél. H) † SI * DEVS * PRONOBIS * QVIS * CONTRA * NOS Kereszt és címerek, mint 42-nél.

1 db 28-91 g.

Schrötter 729 b.

47. UGYANAZ, DE IFJ. ALBRECHT (1527—54.). *1549-ből.* E) ALBERT * D * G * MARCHIO * BRANDENBV virágdísz. Mellkép balra páncélban, fej mellett 15—49 H) SI * DE * PRONOBIS * QVIS * CONTRA * NOS † Kereszt és címerek, mint 42-nél.

1 db 28-66 g.

Schrötter 748.

48. BRAUNSCHWEIG-WOLFENBÜTTEL. HEINRICH (1514—68). 1537-ből. E) ▽ HENRI ▽ DEI ▽ GRA ▽ BRVN ▽ E ▽ LVNENBV ▽ DV ▽ Utolsó D betűben nyilván. Sisakkal fedett négyrésztű címerpajzs; oldalt 15—37 H) ▽ IVSTVS ▽ NON ▽ DERELINQVITVR ▽ ETC * fatörzs. Ülő férfi, római harcos viseletben; lábai oroszlánra vannak helyezve
1 db 28·98 g. Reimmann 3340.

49. Ugyanaz, de 1565-ből. E) HENRIC * D * GR * DV * BRVNS * E * LVNEBVRG * Mellkép balra prémes kabátban; oldalt 6—5 H) * IN * GOT * GEW * H * I * GS — * D * HGEF * D * M * G * Sisakkal fedett négyrésztű címerpajzs, mellette jobbról a Vadember.
1 db 28·53 g. Schulthess-Rechberg 6405.

50. UGYANAZ, DE JULIUS (1568—89). 1569-ből. E) IVLIVS · DEI · GR · DVX · BRVNSWICEN · ET · LVNEBVR * belső körben ALIIS · INSER — VIE — NDO · CONSV MOR · A Vadember, jobbában égő fény, baljában fatörzs. Oldalt 6—9 H) · MAXI — MILI · — DE : GR · — RO · IM — P · S · AV · Koronázott kétfejű sas, mellén országalma 24-es számmal. Köriratot négy címerpajzs szakítja meg.
1 db 28·99 g. Reimmann 3362 vált.

51. Ugyanaz 1570-ből. E) IVLIVS : DEI : GRA : DVX : BRVNS : ET : LVNE : * Sisakkal fedett négyrésztű címerpajzs, melyet két Vadember tart. Fent G : V : — M : G : H) * ALIIS * INSERVIEND * CONSV MOR * * Vadember fényel és fatörzssel. Oldalt 15—70
1 db 29·16 g. Schulthess-Rechberg 6425 vált.

52. Ugyanaz 1572-ből. E) IVLIVS · D · G · DVX · BRVN · E · L * Címer, mint 51-nél. Fent G · V · — · M · G · H) * ALIIS * INSERVIENDO * CONSV MOR * * Vadember, mint 51-nél; oldalt 15—72.
1 db 29·16 g.

53. HESSEN-KASSEL, IV. WILHELM (1567—92). 1572-ből. E) WILHELM * D ° G * LANT — GRAVIVS * HASSIAE * virág-dísz. A hesseni címer három sisakkal. H) ° MONETA * NO RHEN * ELECT * PRINC ° CONSOCI ° * Ötrésztű címerpajzs, felette 15—72.
1 db 29·05 g. Hoffmeister 541. sz.

* 54. HOLSTEIN HERCEGSÉG. III. CHRISTIAN (1533—59). 1547-ből. E) CHRISTIA ▲ 3 ▲ D ▲ G ▲ REX ▲ DANI ▲ NOR ▲ DVX ▲ SL lilium. Páncélos mellkép jobbra; oldalt 15—47 H) MO ▲ DVCATW ▲ SLESVICE ▲ Z ▲ HOLSA Koronázott négyrésztű címerpajzs, négyrésztű szív-pajzssal.
1 db 28·53 g. Reimman 4108.

55. MECKLENBURG HERCEGSÉG. HEINRICH (1503—52). grevesmühlensi tallér 1540-ből. E) HENRICVS + DEI + GRACIA + DVX + MEGAPOLE makk. Mellkép jobbra prémes kabátban. H) MONETA + NOVA + GREVESMOLENSIS + XXXX makk. Virágos kereszt, melynek közepén a száruk között összesen öt címer van.
1 db 28·87 g. Reimmann 4180.

56. UGYANAZ, DE JOHANN ALBERT (1547—76). 1549-ből. E) IOHAN ALBER * D — G * DVX * MEGAPO Három sisakkal fedett négyrésztű címerpajzs, szívpajzssal. Alul 15 * — * 49 H) DOMINE * NE * DA * INIMICIS * VERB * TVI * LET levéldísz. Mellkép, balra magas gallérú köpenyben és magas kalappal.

2 db, 28-63 és 28-57 g.

Reimmann 4189.

57. PFALZ VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG. II. FRIEDRICH (1544—56). 1548-ból. E) FRIDE * D * G * C * PAL * RHE * BA * DVX * S * R * I * P * EL * Szakállas mellkép, félig jobbra, jobbában egyenes kard, baljában országalma. H) MONE * ARGÉ * SVPE * PALATINA * BAVARIA * A pfalzi címersisak alatt három címerpajzs és 15—48.

1 db 28-81 g.

58. SZÁSZORSZÁG. ERNESTINI-FŐÁG. JOHANN FRIEDRICH ÉS GEORG (1532—39). *Buchholz-i tallér 1537-ből.* E) IOAN ◊ FR — ID ◊ ELEC — DVX ◊ SAX — FIE ◊ FE ◊ T ◊ Mellkép jobbra, jobb kézben kard. A köriratot négy címer töri meg. H) GEORGI—DVX ◊ SAX—FIERI ◊ FE—AN ◊ 1 ◊ 5 ◊ 37 Mellkép balra, az aranygyapjas rend jelvényével. A köriratot négy címer töri meg.

1 db 28-97 g.

Erbstein, 4420.

59. UGYANAZ, DE JOHANN FRIEDRICH ÉS HEINRICH (1539—41). *Annaberg-i tallér 1539-ből.* E) IOHAN — FRI ◊ ELE — C ◊ DVX ◊ S — AX ◊ F ◊ F Mellkép és négy címer, mint 58-nál. H) HEINRI — ◊ DVX ◊ S — AX ◊ FI ◊ F — ◊ A ◊ 1539 ⊕ Szakállas mellkép jobbra ; a köriratot négy címer töri meg.

1 db 28-91 g.

Reimmann 4450 vált.

60. UGYANAZ, DE JOHANN FRIEDRICH ÉS MORITZ (1542—47). *Zittau-i tallér 1546-ból.* E) IOHA F — ELEC · DVX — SAX · BVR — MAGDE Mellkép jobbra, jobbkezen kard, a köriratot négy helyen öt címer töri meg. H) MAVRITI — DVX · SAXO — NI · FIERI — FEC · ZITT · Mellkép balra páncélban, vállán kalapács ; oldalt 15—46 A köriratot négy címer töri meg.

1 db 28-99 g.

Reimmann 4458.

61. SZÁSZORSZÁG. RÉGI WEIMARI HÁZ. JOHANN WILHELM (1554—73). 1570-ből. E) DEI ◊ GRATIA ◊ IOAN ◊ — ◊ GVILHELM ◊ DVX ◊ SAX levél. Mellkép páncélosan szemben ; a herceg a sisakot maga előtt tartja. Oldalt 15—70. H) LANTG · THVRIN · ET · MARCH · MISNI Három sisakkal fedett többrésztű címerpajzs.

1 db 28-42 g.

Madai II. 3956.

62. *Ugyanaz, de 1573-ből.* E) · DEI · GRACIA · IOANN · — · GVILHELM · DVX · SAX · I (kampós rud). Mellkép, mint 61-nél ; oldalt 15—73. H) LANT · THV · ET · MAR · MIS · MONE · IMPE Címer, mint 61-nél.

1 db 29-10 g.

Reimmann 4496.

63. SZÁSZORSZÁG. ALBERTINI-FŐÁG. MORITZ (1541—53). *Annabergi tallér 1553-ból.* E) MAVRICI : — D : G : DV : SAX : — SA : RO : IMP Mellkép páncélosan jobbra karddal. A köriratot három címer töri meg. H) ARCHIMA — RSCHAL · ET : — ELEC : ANB makk. Négyrésztű címer szív-pajzssal, tőle jobbra-balra kis kör, felette 1553 A köriratot három címer töri meg.

1 db 28·97 g.

Reimmann 4695 vált.

64. UGYANAZ, DE AUGUST (1553—86). *Annaberg-i tallér 1554-ből.* E) AVGVSTVS · — D : G : DV : SAX : — SA : RO : IMP Mellkép szemben vál. fejedelmi öltözetben ; a köriratot három címer töri meg. H) ARCHIMA — RSCHAL : ET : — ELECTOR makk (?) Négyrésztű címer szív-pajzssal, mögötte angyal. Oldalt 15—54. Köriratot három címer töri meg.

1 db 28·94 g.

65. *Ugyanaz, de 1555-ből.* E) AVGVSTVS · D · G · DVX · SAXONIE · SA · ROMA · IM : Mellkép vál. fejedelmi öltözetben jobbra, karddal. H) ARCHIMARSHAL, ET ELECTO facipő. Három sisakkal fedett többrésztű címer szív-pajzssal ; oldalt 15—55.

1 db 28·92 g.

66. *Előbbinek változata.* E) Körirat és mellkép, mint 65-nél. H) ARCHIMARSHAL : ET : ELECTO facipő. Címer és évszám, mint 65-nél.

2 db, 28·58 és 28·92 g.

67. *Ugyanaz, de 1557-ből.* E) Körirat és mellkép, mint 65-nél. H) ARCHIMARSCHAL : ET : ELECTO facipő Címer, mint 65-nél ; oldalt 15—57

1 db 28·87 g.

Madai 2947.

68. *Más típusú tallér 1557-ből.* E) Körirat, mint 65-nél. Mellkép szemben vál. fejedelmi öltözetben karddal, mellkép alatt két címer. H) ARCHIMARSCHAL : ET : ELECTOR Címer, mint 65-nél ; oldalt 15—57

1 db 28·72 g.

69. *Ugyanaz, de Drezda-i tallér 1559-ből.* E) AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXONIE · SA · ROMA · IM * Mellkép jobbra páncélosan karddal és jogarral. Mellkép alatt két címer, oldalt · 1 · 5 · — · 5 · 9 · H) ARCHIMARS — CHAL : ET : ELEC Három, sisakkal fedett többrésztű címer szív-pajzssal, fent HB

1 db 28·71 g.

70. *Ugyanaz, de 1560-ból.* E) Körirat és mellkép, mint 69-nél. Oldalt 15—60 H) ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Címer és pénzverőjegy, mint 69-nél.

2 db, 28·82 és 28·86 g.

71. *Ugyanaz, de 1563-ból.* E) AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXONIE · SA · ROMA * IM * Mellkép és címerek, mint 69-nél ; oldalt 15—63 H) · ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Címer és pénzverőjegy, mint 69-nél.

1 db 28·68 g.

72. *Ugyanaz, de 1564-ből.* E) AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXONIE · SA · ROMA · IM * Mellkép és címerek, mint 69-nél; oldalt 15—64 H) · ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Címer és pénzverőjegy, mint 69-nél.

1 db 28·46 g.

73. *Ugyanaz, de 1566-ból.* E) Körirat, mellkép és címerek, olyan, mint 69-nél. H) ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Címer és pénzverőjegy, mint 69-nél.

1 db 28·74 g.

74. *Ugyanaz, de 1556-ból.* E) AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXONIE · SA · ROM · IM * Mellkép és címerek, mint 69-nél; oldalt 15—66 H) · ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Címer és pénzverőjegy, mint 69-nél.

1 db 28·83 g.

Madai 2949. vált.

75. *Ugyanaz, de 1568-ból.* E) AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXONIE · SA · ROMA · IM * Mellkép díszes páncélban jobbra karddal; oldalt 15—68 H) · ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Három sisakkal fedett többrésű címer, szív pajzssal. Fent HB

2 db, 28·72 és 28·77 g.

76. *Ugyanaz, de 1571-ből.* E) * AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXO · SA · ROMA · IMP * 8 mellkép, mint 75-nél, oldalt 15—71 H) ARCHIMARS — CHAL · ET · ELEC Címer és pénzverőjegy, mint 75-nél.

2 db, 29·03 és 29·11 g.

77. *Ugyanaz, de 1572-ből.* E) Körirat és mellkép, mint 76-nál; oldalt 15—72 H) Körirat, címer és pénzverőjegy, mint 76-nál.

1 db 29·17 g.

78. *Ugyanaz, de 1573-ból.* E) · AVGVSTVS · D : G · DVX · SAXO · SA · ROMA · IMP · 8 Mellkép, mint 75-nél; oldalt 15—73 H) Körirat, címer és pénzverőjegy, mint 76-nál.

1 db 28·82 g.

79. *Ugyanaz, de 1574-ből.* E) Körirat mellkép, mint 78-nál; oldalt 15—74 H) Körirat, címer és pénzverőjegy, mint 76-nál.

3 db, 29·17, 29·07 és 28·95 g.

80. BATENBURG BÁRÓSÁG. WILHELM (1556—73). 1559-ből. E) GVIL * D — BRONC * LIB — BARO * D * BA — TENBOgránát-alma. Páncélos mellkép balra, a köriratot három címer töri meg. H) FERDI * ELEC * ROMANO * IMPE * SEM * AVGVS * 59 Koronázott kétfejű sas.

1 db 28·22 g.

Reimmann 4969 vált.

* 81. GRONSFELD GRÓFSÁG. I. JOHANN (1508—59) *évsz. nélkül.* E) IOES' * D * BRONC HORST * BARO * IN * GRONSFELDT gránát-alma. Páncélos mellkép szemben. H) MONE * NO * ARGEN * LIBERI * BARONA * GRONSFEL gránátalma. Sisakkal fedett két címer, alul díszítés.

1 db 28·24 g.

Reimmann 5056.

82. BERG (HEERENBERG) GRÓFSÁG. IV. WILHELM. (1546—86) *évsz. nélkül.* E) GVIL * CO * D * MON * Z * DNS * D * BIL * HE * BOX * HO * Z * WIS gránátalma. Mellkép balra, prémes kabátban. H) DNS * PROTECTOR * VITE * MEE * A * O * TREPIDABOSisakkal fedett címer.

2 db, 27·94 és 28·50 g.

Madai 4179.

83. HOHNSTEIN GRÓFSÁG. VOLKMAR WOLFGANG, EBERWEIN ÉS ERNST. (1554—60) *1556-ból.* E) VOLCM * WOLF * EWER. WEI * E * ERNST Két sisakkal fedett négyrésztű címer szív pajzsos. H) MO * NO * COM * — DE * HONSTEIN * Szent András az András-keresztrel; oldalt 5—6

1 db 28·73.

84. UGYANAZ, VOLKMAR WOLFGANG EGYEDÜL (1562—80) *1563-ból.* E) VOLCMAR * WOLF * CO * D * HONST * Címer, mint 83-nál. H) DO * IN * LOR * E + * CLETTENBERG * Szt. András, mint 83-nál; Oldalt 6—3

1 db 28·77 g.

Reimmann 9359.

85. *Ugyanaz, de 1568-ból.* E) VOLCMAR * WOLF * CO * D * HONSTE Címer, mint 83-nál. H) * DO * IN * LORA * E * — CLETTENBER * Szt. András, mint 83-nál; oldalt 6—8. A szent két lába között alul virág.

1 db 28·55 g.

Reimmann 9363.

86. HORN GRÓFSÁG, PHILIPP V. MONTMORENCY (1530—68) *évszám nélkül.* E) PHS * BAR * D * MONTM * C * AB — HORN * D * D * WIERT Két címerpajzs egymással, mindkettő sisakkal fedve. H) SANCTVS * MARTINV - PATRONVS * WIERTEN Lovon ülő szent balra, alatta kéregető, legalul a köriratot kis címer töri meg.

1 db 28·83 g.

Reimmann 5144.

87. *Előbbinek változata.* E) Körirat és címer, mint 86-nál. N) SANCTVS * MARTINV — PATRONVS * WIERTENS egyébként olyan, mint 86-nál.

1 db 28·54.

Reimmann 5143 vált.

* 88. JEVER GRÓFSÁG. MARIA (1536—1575). *1573-ból.* E) MA * GEBO * DO * V * FR * THO * IEV * R * O * V * W Sisakkal borított címer, alul kétoldalt 7—3 H) DVRCH * GOT * HAB * ICHS * ERHAL * * P * VON * XXX * ST makk. Virágosvégű kereszt, öt címerrel.

1 db 29·12 g.

Reimmann 5154.

89. MANSFELD-SCHRAPLAU, VII. GEBHARD, I. JOHANN GEORG ÉS PETER ERNST. (1547—1558). *1547-ből.* E) GEBHART * E * HANS * G * PETER * E * C * D * I * M A címer mögött szent György lándzsáját a sárkányba szúrja. H) MON * NO * AR * G * C * E * D * I * MANSF * Két sisakkal borított négyrésztű címer; oldalt 4—7.

1 db 28·44 g.

Reimmann 5317 vált.

90. *Ugyanaz, de 1556-ból.* E) GEBHAR * E * HANS * G * PETE * E * C * D * I * MAN Sárkányölő szent György lovag jobbra. H) * COMITES * AC * DOMINI * IN * MANSFE * Két címer, mindkettő sisakos, alattuk 1556.

1 db 28-45 g.

91. MANSFELD, HINTERORTI-ÁG. V. WOLRAD, JOHANN ÉS CARL. (1560—66). *1554-ből.* E) VOLRAT * IOAN * ET * CAR * FRATRES emberfej, mint pv. jegy. Sisakkal borított címer, oldalt 6—4 H) COMITES * ET * DOMINI * IN * MANSFELT * szőlőfürt, mint pv. jegy. Szent György, mint 89-nél.

1 db 28-55 g.

Erbstein 5380.

92. RECKHEIM GRÓFSÁG. V. KÁROLY CSÁSZÁR (1519—56) KORÁBÓL. E) MO * NO * LIB * BARONATVS * IMP * RECHEIM Két sisakkal borított négyrésztű címer szív-pajzssal. H) CAROL * V * ROMANO * IMPE * SEMPER * AVGVST Koronázott kétfejű sas.

1 db 28-30 g.

Erbstein 5508 vált.

93. *Ugyanaz, de I. Ferdinánd császár (1556—64) korából.* E) MONETA * NOVA * ARG — EN * RECHEIMENSI Négyrésztű címerpajzs szív-pajzssal, felette Szent Péter apostol; oldalt 30—S H) FERDI * I * ROMANO * IMPE * SEM * AVGVSTVS * Koronázott kétfejű sas, mellén országalma s benne 30-as szám.

1 db 29-07 g.

94. *Előbbinek változata.* E) MONETA * NOVA * AR — GEN * RECHEIMENS éremkép, mint 92-nél. H) FERDI * I * ROMANO * IMPE * SEMPER * AVGVSTVS Kétfejű sas, mint 92-nél.

1 db 29-06

Erbstein 5509 vált.

95. STOLBERG GRÓFSÁG, LVDWIG (1538—74). *1548-ból.* E) LVDVOI * CO * I * STOL * KONIG * Z * RVPEFO levéldísz. Virágosvégű kereszt öt címerrel; a közepén levő címer négyrésztű. H) * CAROLVS * V * RO - MA * IMP * AV * 1548 * Koronázott kétfejű sas, mellén címer és alatta a köriratban is címer.

1 db 28-66 g.

Reimmann, 5649.

* 96. AACHEN VÁROS. *1569-ből.* E) MO * REGLÆ * SEDIS * — VRBIS * AQVISGRANI * Nagy Károly császár ülve, szemben; oldalt 15—69 H) MAXIMI' * II' * ROMA' * CEASAR' * SEMP' * AVG' * Koronázott kétfejű sas, mellén országalmával.

1 db 28-98 g.

97. DEVENTER, KAMPEN ÉS ZWOLLE VÁROSOK. *1555-ből.* E) * MONE * NO * TRIVM * CIVITA * IMPERIALIVM * ** V. Károly császár páncélos mellképe jobbra, karddal és országalmával; oldalt 15—55 H) DAVENTRIENSIS * CAMPENSIS * ZWOLLENSIS * A három város címere lóhere alakban.

1 db 27-89 g.

98. *Előbbinek változata.* E) * MONE * NOVA * TRIVM * CIVITA * IMPERIALIVM ** Mellkép és évszám, mint 96-nál. H) Körirat és címer ugyanolyan, mint 96-nál.

1 db 28-44 g.

Reimmann, 6469.

99. *Előbbinek változata.* E) MONETA * NO * TRIVM * CIVITATVM * IMPERIALIVM ** Mellkép és évszám, mint 96-nál. H) Körirat és címerek ugyanolyan, mint 96-nál.

1 db 28-77 g.

100. *Ugyanaz 1570-ből.* E) DAVEN' * CAMPEN' * ZWOL' — TRIVM * CIVI' * IMPE' * Három egymásmellé helyezett és sisakkal borított címer ; alul 15—70 H) MAXIMI' * II' * IMPE' * AVGVS' * P' * F' * DECRETO * Koronázott kétfejű sas, mellén országalmával.

1 db 29-05 g.

101. DONAUWÖRTH VÁROS. *1554-ből.* E) MO * NO * ARGE * CIVI * SVE * WERDA * 44 Koronázott kétfejű sas, mellén címerpajzsban W betű. H) CAROLVS * V * ROMA * IMP * SEMP * AVGVST virágdísz.

1 db 28-34 g.

102. HAMBURG VÁROS. *1553-ből.* E) MONETA * NOVA * CIVITATIS * HAMBVRGEN levéldísz. Háromtornyú várfal a várkapuval. H) FIAT * MIHI * SECV * — * NDVM * VER * TVVM Karélyos oldalú címer felett Mária a kis Jézussal, a címer mellett 15 * — * 53

1 db 28-57 g.

* 103. HAMELN VÁROS. *1558-ből.* E) Kampós ruddal átszúrt szív MONETA * NOVA * CIVITATIS * Q * H * — AME Kéttornyú templom a város címerével ; fönt 1558 H) * D * G * CAROL * V * RO * IMPE * S * AVGVST * kampós ruddal átszúrt szív. Koronázott kétfejű sas, mellén országalma, benne 24-es szám.

1 db 28-37 g.

104. KAUFBEUREN VÁROS. *1652-ből.* E) MONETA * NOVA * CIVITATIS * KAVFBEIRE gránátalma. Díszes címerpajzs a város címerével ; oldalt 15—52 H) CAROLI * V * IMP * AVG * P * F * DECRETO Koronázott kétfejű sas, mellén országalma s benne 72-es szám.

1 db 30-72 g.

* 105. KEMPTEN VÁROS *évszám nélkül.* E) MONETA * NOVA * CIVITATIS * CAMPIDONE * Koronázott címerpajzs a császári sassal, körülé 3 címer. H) CAROLVS * V * ROMA : IMP : SEMP : AV + Koronázott páncélos mellkép jobbra.

1 db 28-61 g.

106. *Ugyanaz, de 1542-ből.* E) MONE * NO * CIVITATIS * CAMPID * 1542 levéldísz. Címerek, mint 104-nél. H) KAROLVS * V * ROMA * IMP * SEMP * AVG * Koronázott, páncélos mellkép jobbra jogarral.

1 db 28-84 g.

107. KÖLN VÁROS. 1568-ból. E) * MO * NO * A — RG * — * CIV — I — COLON Egy griff és egy oroslán által tartott sisakos címerpajzs; fönt 15—68 H) * MAXIMILIA * II * IMP * — * AVG * P * F * DECRETO Koronázott kétfejű sas, mellén országalma.

1 db 26·36 g.

108. Ugyanaz, de 1570-ből. E) * MO * NO * — AR * — * CI — °V * COLON ° Címer, mint 107-nél, fönt 15—70 H) * MAXIMILI * II * IMP * AVG * P * F * DECRETO * Kétfejű sas, mint 107-nél.

1 db 29·03 g.

109. Előbbinek változata. E) * MO * NO * A — R * — * CI — °V * COLON · Címer, mint 107-nél; fönt 15—70 H) * MAXIMILI * II * IMP — * AVG * P * F * DECRETO Kétfejű sas, mint 107-nél.

1 db 29·06 g.

110. Ugyanaz, de 1572-ből. E) * MO * NO * — AR ° — ° CI — C — OLON Címer, mint 107-nél; fönt 15—72 H) * MAXIMILI * II * IMP * — * AVG * P * F * DECRETO Kétfejű sas, mint 107-nél.

1 db 29·02 g.

111. LÜBECK VÁROS. 1549-ből. E) MONETA levél NOVA levél LVVICINSIS levél 1549 kutyafej Kétfejű sas. H) CIVITATIS — IMPERIALIS kutyafej. Szent János a báránnyal, előtte címer.

1 db 28·67 g.

Erbstein 7055.

112. NEUSS VÁROS. 1556-ból. E) NVSSIA ▽ SAN ▽ ECCL ▽ COLO ▽ FIDELIS ▽ FILIA Koronázott kétfejű sas. H) : S ▽ QVIRINUS ▽ PATRONVS ▽ NOST · 1556 · — · szőlőlevél: Szent Quirinus zászlóval két címer között

1 db 28·66 g.

Reimmann, 6933.

113. Ugyanaz, de 1570-ből. E) * MONETA * NOVA * CIVITATIS * NVSSIENSIS * Koronázott kétrésű címerpajzs. H) MAXIMI * II * ROMA * IM * SEM * AV * 1570. Koronázott kétfejű sas, mellén országalmával.

1 db 29·11 g.

Reimmann 6936.

c) Svájc és Németalföld.

* 114. URI, SCHWYZ ÉS UNTERWALDEN KANTONOK. 1563. és 1564-es évszámmal. E) VRANIE * SVIT * VNDERVALDE virágdísz 6 X ♀ Három címer lóhere alakban, közöttük liliomszálak. H) DOMINE * SERVA * NOS * IN * PACE * 63 Koronázott kétfejű sas.

1 db 28·77 g.

* 115. ZÜRICH VÁROS. évsz. nélkül, XVI. sz. közepe. E) MON ° NO ° THVRICENSIS ° CIVITATIS ° IMPERIALIS Két oroslán a zürichi címert, majd e fölött egy országalmát és koronát tart. H) DOMINE * CONSERVA * NOS * IN * PACE indadísz. Kétfejű sas.

1 db 28·22 g.

Erbstein 6570.

116. NÉMETALFÖLD. II. FÜLÖP (1555—98) *gelderni tallér 1568-ból.* E) PHS · DEI · G · HISP · Z · REX · DVX · GEL, virágdísz. Korona alatt virágos végű, egyenszárú kereszt; oldalt 15—68 H) · DOMINVS · MI—HI · ADIVTOR · Koronázott címerpajzs az aranygyapjas rend láncával.

1 db 29·36 g.

117. LÜTTICH PÜSPÖKSÉG. ROBERT DE BERGHES (1557—64) *1557-ből.* E) ⚔ ROBERTVS * A * BERGIS' * EPS' * LEO' * D' * BVL' * CO' * LOS' Címer, fölötte 15—57 H) CAROLVS * V * ROMANO' * IMPE' * SEMP' * AVGV' Koronázott kétfejű sas.

1 db 28·43 g.

Chestret de Haneffe 499.

118. UGYANAZ, DE GÉRARD DE GROESBEECK (1564—80) *1567-ből.* E) GERAR' * A * GROISB' * EPS' * LEO' * D' * BVL' * CO' * LOS' Sisakkal borított címer. H) MAXIMIL' * II' * ROMA' * IM' * SEM' * AVGVS' * 1567 Koronázott kétfejű sas.

1 db 29·02 g.

119. *Ugyanaz, de 1568-ból.* E) GERARD' * Á * GROISB' * EP' * LEO' * D' * BVL' * CO' * LOSS Címer, mint 118-nál. H) MAXIMIL' * II' * ROMA' * IM' * SEM' * AVGV' * 1568 Sas, mint 118-nál.

1 db 29·01 g.

Reimmann 2633.

120. *Ugyanaz, de 1569-ből.* E) GERARD' * A' * GROISB' * EP' * LEO' * D' * BVL' * CO' * LOS' Címer, mint 118-nál. H) MAXIMIL' * II' * ROMA' * IM' * SEM' * AVGV' * 1569 Sas, mint 118-nál.

1 db 29·03 g.

121. *Ugyanaz 1570-ből.* E) GERARD' * A' * GROIB' * EP' * LEO' * D' * BVL' * CO' * LOS' Címer, mint 118-nál. H) MAXIMIL' * II' * ROMA' * IM' * SEM' * AVGV' * 1570. Sas, mint 118-nál.

1 db 29·21 g.

Chestret de Haneffe 515 vált.

122. *Ugyanaz, de 1571-ből.* E) GERARD * A * GROISB * EPS * LEO * D * BVL * CO * LOS Címer, mint 118-nál. H) MAXIMILI * II * ROMA' * IMP' * SEM' * AVGV' * 1571 Sas, mint 118-nál.

1 db 29·15 g.

123. *Előbbinek változata.* E) GERARD' * A' * GROISB' EPS' * LEO' * D' * BVL' * CO' * LOS' Címer, mint 118-nál. H) MAXIMIL' * II' * ROMA' * IM' * SEM' * AVGV' * 1571 Sas, mint 118-nál.

1 db 29·14 g.

d) *Hamisítvány.*

* 124. TIROL, I. FERDINAND (1521—64) *évsz. nélküli tallérjainak egykori utánzata.* E) FER · DI · D : GROVNCBOFDALCROZCREX †
 Mellkép jobbra joggal. H) INFII · ISP · A · RCIIDVX AVSTRIFDVBVR
 † Egyfejű sas, mellette a tiroli címer.

1 db 28·73 g.

Huszár Lajos

JEGYZETEK.

¹⁾ A leletek legnagyobb részét a Numizmatikai Közlöny leletrepertóriumaiából összeállítva.

²⁾ *Harsányi Pál* felolvasása a győri tallérleletről az Orsz. Magy. Régészeti és Művészettörténeti Társulatban 1924. december 20-án.

³⁾ A lelet rövid ismertetése *Num. Közl.* 1908. 24. 1.

⁴⁾ *Acsády I.*, Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Budapest 1889. 28. 1.

⁵⁾ *Num. Közl.* 1924—1925. 42. 1.

⁶⁾ *Arch. Ért.* 1897. 89. 1.

⁷⁾ *Salamon F.*, Magyarország a török hódítás korában 205. 1.

⁸⁾ A csillaggal jelöltek a 66. sz. képes táblán ábrázolva.

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

THE HISTORY OF THE UNITED STATES
BY JOHN B. HENNINGSHAW

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1939 — 8309